

De *vicus* te Naaldwijk

Voor Sannelijn,
en haar eindeloze geduld.

Inhoudsopgave

1.	Inleiding en vraagstelling van de scriptie	11
1.1	Doelstelling en relevantie	11
1.2	Methode	11
1.3	Opzet van de scriptie.....	12
2.	Onderzoeksgeschiedenis van de vindplaats.....	13
2.1	Ligging van de vindplaats.....	13
2.2	Het onderzoek van J. H. Holwerda in 1936	15
2.3	Het onderzoek van de ROB in 1977	16
2.4	Het onderzoek van het ARC in 2003	17
2.5	Het onderzoek van het ADC in 2004	19
3.	Resultaten van de opgraving	20
3.1	Inleiding	20
3.2	Landschap en bodem.....	23
3.3	Sporen en structuren van het onderzoek uit 2004	26
3.3.1	Gebouw NHC-1	26
3.3.2	Gebouw NHC-2	28
3.3.3	Gebouw NHC-3	31
3.3.4	Gebouw NHC-4	32
3.3.5	Bijgebouw NHC-B1	34
3.3.6	Spiekers.....	35
3.3.7	Erf NHC-E2	36
3.3.8	Erven NHC-E3, NHC-E4 en NHC-E5	37
3.3.9	Greppels	38
3.3.10	Greppelsystemen	39
3.3.11	Funderingen	45
3.3.12	Gebouw NHC-5	45
3.3.13	Gebouw NHC-6	49
3.3.14	Akker.....	52
3.3.15	Waterputten.....	52
3.4	Het onderzoek van Holwerda.....	59
3.4.1	Methode.....	59
3.4.2	Sporen en structuren	61
3.5	Samenvatting	66

4.	Het vondstmateriaal.....	69
4.1	Aardewerk.....	70
4.2	Metaalvondsten.....	72
4.3	Keramisch bouw materiaal.....	74
4.4	Natuursteen	76
4.5	Bot.....	78
4.6	Samenvatting	79
5.	Verspreiding van de vondsten	81
5.1	Inleiding	81
5.2	Aardewerk.....	83
5.3	Metaalvondsten.....	91
5.4	Keramisch bouw materiaal.....	95
5.5	Dierbegravingen.....	96
5.6	Samenvatting	97
6.	Vergelijking met vindplaatsen uit de regio	98
6.1	Inleiding	98
6.2	Beknopt overzicht van gebouwwormen uit de Romeinse tijd in West-Nederland	98
6.3	Vergelijking met inheemse vindplaatsen uit de regio	102
6.3.1	Vergelijkingscriteria en selectie van inheemse vindplaatsen	102
6.3.2	Omvang van de nederzettingen.....	103
6.3.3	Verkavelingen en perceleringen.....	104
6.3.4	Vondstmateriaal	104
6.3.5	Invloeden van Romeinse bouwstijl.....	105
6.3.6	Samenvatting	106
6.4	Vergelijking met vici en militaire nederzettingen.....	109
6.4.1	Vergelijkingscriteria en selectie van vindplaatsen.....	109
6.4.2	Omvang van de nederzettingen.....	109
6.4.3	Verkavelingen en perceleringen.....	110
6.4.4	Vondstmateriaal	112
6.4.5	Invloeden van Romeinse bouwstijl.....	113
6.5	Samenvatting	114
7.	Context van de vindplaats	115
7.1	Inleiding	115
7.2	De ligging van de vindplaats in regionaal verband	115
7.3	Wegen	117
7.4	Waterwegen	118
7.5	De Romeinse vloot.....	118
7.6	Samenvatting	119

8.	Synthese	121
8.1	De fasering van de nederzetting	121
8.2	De inheemse bewoningsfase	123
8.3	De vicus.....	124
8.4	Besluit	126
	Literatuur	131

Voorwoord

Zoals iedere archeologiestudent zag ik mij op gegeven moment gesteld voor een onderwerpkeuze van het afsluitende onderdeel van mijn studie, de scriptie. Vanuit mijn persoonlijke interesses wilde ik iets doen met (zoekmethoden van) metaalvondsten uit de Romeinse tijd, maar wat precies was mij nog niet duidelijk.

In de zomer van 2004 was ik werkzaam bij ADC ArcheoProjecten. Dit bedrijf startte in juni van dat jaar een opgraving aan de Hoogwerf te Naaldwijk. De verwachtingen van archeologische resten in dit onderzoeksgebied waren hoog, gezien de onderzoeksresultaten van J. H. Holwerda in de jaren '30 van de vorige eeuw. Tijdens het twaalf weken durende veldwerk werd ik voornamelijk belast met het aanleggen van de vlakken en de daarmee gepaard gaande metaaldetectie. De resultaten van vooral de metaaldetectie waren zo belangwekkend, dat mij gevraagd werd mijn scriptie over deze vondsten te schrijven. Onder andere een relatief groot aantal munten, *fibulae*, vier bronzen inscripties en godenbeeldjes waren aanwijzingen dat het een bijzondere vindplaats uit de Romeinse tijd betrof. Met enthousiasme ben ik vanaf september 2004 aan de slag gegaan met de conservering, determinatie, beschrijving en het tekenen van de metaalvondsten.¹ Het overgrote deel van de metaalvondsten werd echter gedaan in de vondstlaag en bleek dus afkomstig uit secundaire context. Om greep te krijgen op de context van de metaalvondsten was een grondige analyse van de onderliggende grondsporen en de andere vondstcategorieën noodzakelijk. Tijdens deze analyse bleek dat de grondsporen meer potentieel hadden dan ze op het eerste gezicht deden vermoeden. Overleg met mijn scriptiebegeleider J. Aarts leverde op dat in de scriptie niet de metaalvondsten centraal moesten staan, maar de vindplaats zelf. Deze scriptie kan dus gezien worden als een uitwerking van het Romeinse deel van de opgravinggegevens, met als centrale vraagstelling de aard, omvang en datering van de bewoning in de Romeinse tijd te Naaldwijk.

Voor de totstandkoming van deze scriptie dank ik ADC Archeoprojecten voor het ter beschikking stellen van de opgravingsgegevens. Daarnaast dank ik Benno Ridderhof, aan wiens colleges ik de voor deze scriptie cruciaal gebleken Gis-vaardigheden te danken heb. *Last but not least* dank ik Jasper de Bruin, voor de vele inspirerende gesprekken op- en over deze vindplaats.

Lourens van der Feijst, augustus 2007.

¹ De resultaten hiervan zullen worden gepubliceerd in de standaardrapportage over de opgraving, L. van der Feijst *et al.*, De Nederzetting te Naaldwijk II.

1. Inleiding en vraagstelling van de scriptie

1.1 Doelstelling en relevantie

In deze scriptie wordt een antwoord gezocht op de vraag wat de aard, omvang, functie en datering is van de vindplaats Naaldwijk-Holland College. Hiernaast wordt getracht de positie en functie van deze vindplaats binnen de regionale context van Romeins Zuid-Holland te bepalen.

De vindplaats, die in de zomer van 2004 is opgegraven, heeft naast een aantal bijzondere structuren een grote hoeveelheid Romeins vondstmateriaal opgeleverd. Het onderzoek naar deze vindplaats is echter niet nieuw. Al aan het begin van de 20^e eeuw werden ten westen van deze plek opmerkelijke vondsten gedaan uit de Romeinse tijd in meerdere opgravingcampagnes onder leiding van de toenmalige directeur van het Rijksmuseum te Leiden (RM0) J. H. Holwerda (zie § 2.2).² Holwerda deed bijzondere vondsten, maar kon deze niet verenigen met de aangetroffen sporen en structuren. Desondanks neemt Naaldwijk sinds het onderzoek van Holwerda in publicaties van verschillende opgravingen en discussies over de regio steeds een belangrijke plaats in. Zo worden vanwege de strategische ligging aan de Maasmonding een mogelijke militaire aanwezigheid, het kanaal van Corbulo en Romeinse wegen in het Westland in de directe omgeving van deze vindplaats geprojecteerd.³ De zeker 100 x 130 m grote inheemse nederzetting moet bovendien een groot grafveld hebben gehad.⁴ Van het karakter van de door Holwerda opgegraven nederzetting is nooit een goed beeld verkregen door de onderzoeksmethodiek in de jaren '30.⁵ Het uitgangspunt voor het onderzoek van 2004 betrof daarom de periferie van een rurale inheems-Romeinse nederzetting uit de 1ste en 2de eeuw na Chr.⁶

Door een analyse te maken van de opgravinggegevens en het vondstmateriaal uit 2004 en een heranalyse van de grondsporen van Holwerda, deze vervolgens te plaatsen in een regionale context en te vergelijken met gelijksoortige Romeinse vindplaatsen in Nederland, kan mogelijk een nieuw inzicht gegeven worden in deze complexe Romeinse nederzetting.

1.2 Methode

De gevolgde onderzoeksmethodiek voor deze scriptie valt uiteen in vier delen. Allereerst zijn de gegevens van de opgraving uit 2004 geanalyseerd. Hiervoor is gebruik gemaakt van Gis-software waarmee een interactieve koppeling tussen digitale tekeningen en de vondst- en sporendatabase mogelijk werd. Op deze wijze konden de sporen en structuren en hun dateringen beschreven worden

² Holwerda 1936.

³ Bogaers 1974; Hallewas 1976; Waasdorp 2003; Bult 2003; Bult 2004.

⁴ Bult 2003, 5; Bult 2004, 4.

⁵ Bult 2003, 5; Bult 2004, 4.

⁶ Bult 2004, 5.

en de verspreiding van divers vondstmateriaal tweedimensionaal inzichtelijk gemaakt worden.⁷ Vervolgens is aan de hand van de resultaten van de sporenanalyse onderzocht of er een relatie kon worden gelegd tussen het onderzoek van Holwerda uit 1936 en dat van het ADC. Hiertoe zijn de publicatietekeningen van het onderzoek van Holwerda uit 1936 gedigitaliseerd en op de digitale CBS-kaart van Nederland geplaatst. Om het resultaat van de voorgaande Gis-analyses te kunnen plaatsen binnen het nederzettingssysteem in de regio is de nederzetting met andere vindplaatsen vergeleken aan de hand van een aantal opvallende kenmerkende. Ten slotte is onderzocht welke rol de nederzetting speelt binnen een aantal discussies over de Romeinse tijd in West-Nederland.

1.3 Opzet van de scriptie

De scriptie volgt in opbouw in principe de boven geschetste onderzoeksmethoden. Allereerst wordt in hoofdstuk 2 aandacht besteed aan de ligging en de onderzoeksgeschiedenis naar de vindplaats en haar directe omgeving. In hoofdstuk 3 worden de resultaten van de onderzoeken uit 2004 en 1936 gepresenteerd. De fysisch-geografische situatie van de nederzetting is belangrijk gebleken voor de interpretatie van de onderzoeksgegevens. Hier zal eerst kort aandacht worden besteed voordat alle aangetroffen gebouwen en structuren worden beschreven en gedateerd. Hoofdstuk 4 behelst een beknopte beschrijving van het vondstmateriaal waarin aandacht besteedt wordt aan de opmerkelijke vondsten. In hoofdstuk 5 volgt de analyse van de verspreiding van een aantal vondstcategorieën. Deze kan informatie verschaffen over verschil in functie en datering binnen de vindplaats. In hoofdstuk 6 zullen de uitkomsten van de sporen en vondstenanalyses aan de hand van een aantal kenmerken worden vergeleken met andere vindplaatsen in West-Nederland. Op deze wijze kan de aard en datering van de nederzetting een plaats gegeven worden in het nederzettingssysteem in de regio.

Hoe de nederzetting zich heeft verhouden tot de Romeinse wereld volgt in hoofdstuk 7. Niet alleen de ligging van de vindplaats t.o.v. andere rurale en militaire vindplaatsen in de regio speelt hierbij een belangrijke rol. Op het gebied van in de regio aangetroffen infrastructurele werken en aanwijzingen voor aanwezigheid van de Nedergermaanse vloot lijken in een aantal discussies de wegen steeds naar Naaldwijk te wijzen.

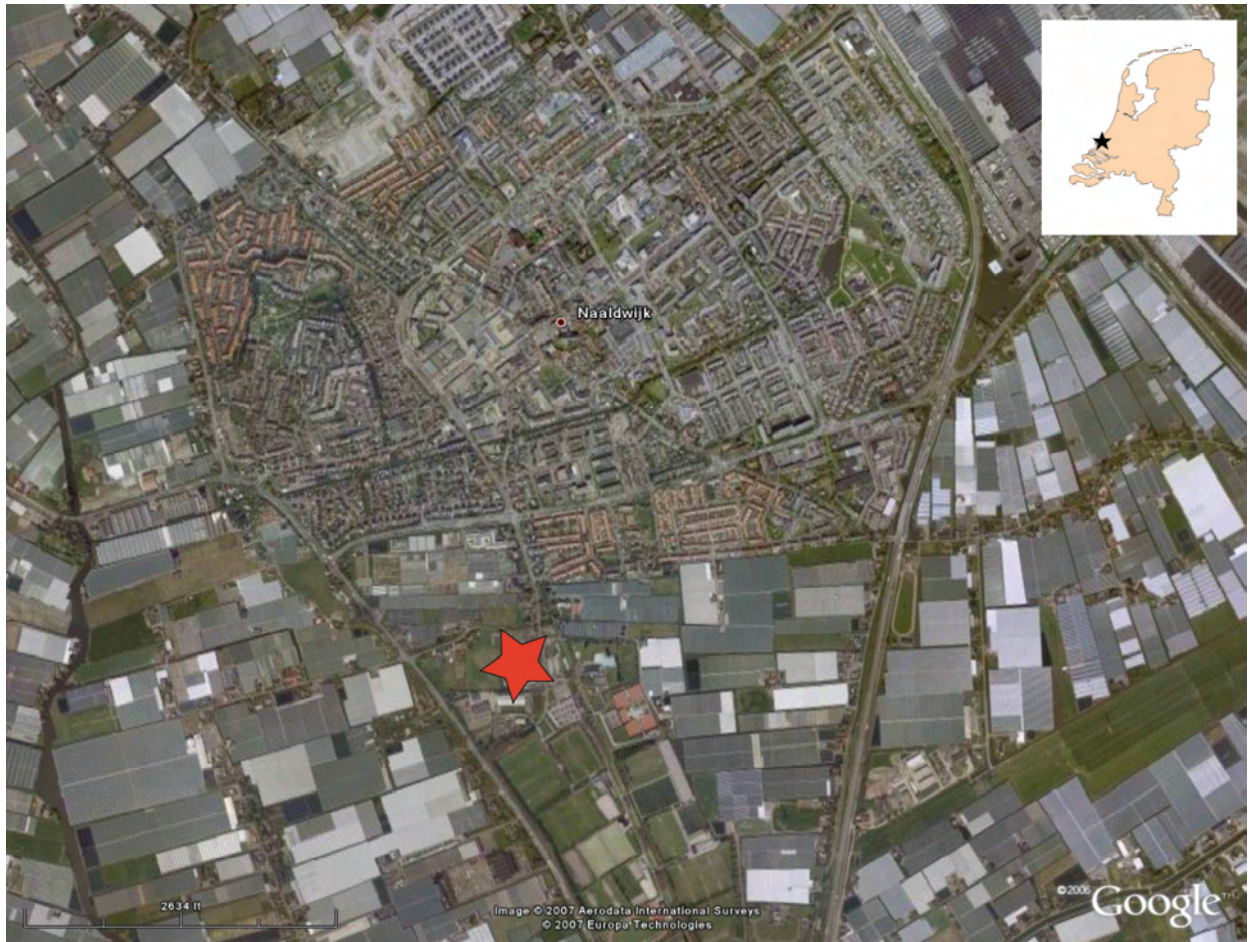
In hoofdstuk 8 volgt de synthese aan de hand van de resultaten van de voorgaande analyses. In het eerste deel wordt de ontwikkeling van de nederzetting beschreven door middel van een fasering van de aangetroffen sporen. In het tweede deel wordt een voorstel gedaan voor de aard en functie van de bewoning te Naaldwijk in de Romeinse tijd.

Alle genoemde jaartallen zijn na Christus tenzij anders vermeld.

⁷ Voor wat betreft de vondsten is, behoudens de metaalvondsten, gebruik gemaakt van de determinaties als uitgevoerd door verschillende specialisten: J. De Bruin (aardewerk); C. van Pruissen (natuursteen); A. Brakman/ C. van Pruissen (keramisch bouw materiaal).

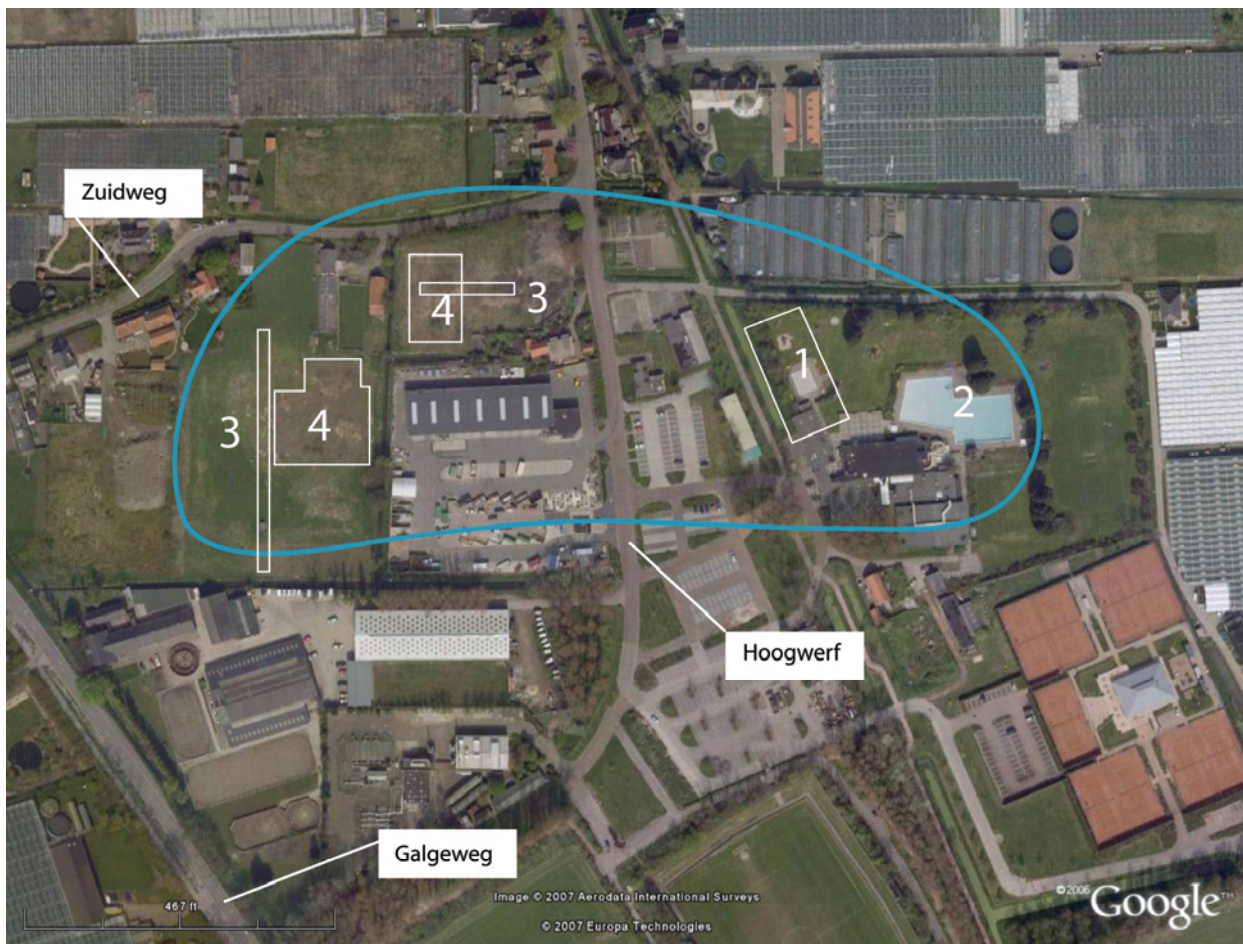
2. Onderzoeksgeschiedenis van de vindplaats

2.1 Ligging van de vindplaats

Afb. 2.1. De ligging van de vindplaats (foto: Google Earth).

De vindplaats Naaldwijk-Hoogwerf ligt direct ten zuiden van de dorpskern van Naaldwijk (afb. 2.1) en wordt thans doorsneden door een weg die de vindplaats zijn naam heeft gegeven. De onderzoekslocatie van 2004, die slechts een deel van de nederzetting betrof, wordt aan de noordzijde begrensd door de Zuidweg, aan de oostzijde door de Hoogwerf, aan de westzijde door de Galgeweg en aan de zuidzijde door een strook bebouwing (afb. 2.2). Op de foto zijn de dichtgestorte opgravingsputten nog vaag te zien. Ten oosten van de Hoogwerf is het sportfondsenbad “ De Hoge Bomen “ te zien. Tussen dit zwembad en de Hoogwerf bevond zich het opgravingsterrein van Holwerda. Voor de duidelijkheid is op basis van de navolgende onderzoeksgeschiedenis de vermoedelijke omvang van de nederzetting in blauw aangegeven.

Afb. 2.2. Onderzoekslocatie en vermoedelijke omvang van de nederzetting. Met opgravingsputten van de verschillende onderzoeken: 1. Holwerda (1907-1936), 2. ROB (1975), 3. ARC (2003) en 4. ADC (2004) (foto: Google Earth).

2.2 Het onderzoek van J. H. Holwerda in 1936

De vindplaats Naaldwijk-Hoogwerf komt voor het eerst in beeld met de vondst van een ca. 26 cm grote bronzen hand tijdens grondwerkzaamheden aan de Hoogwerf (afb. 2.3). J. H. Holwerda,

Afb. 2.3. De hand van Holwerda, geen schaal.

gewaarschuwd door deze vondst, heeft vervolgens tussen de jaren '10 en '36 in meerdere campagnes archeologisch onderzoek verricht in de nabijheid van de vondstlocatie. Op de plek van de vondst zelf bleek het terrein “hopeloos vergraven”, maar iets ten oosten ervan kon een nederzetting worden opgegraven met een oppervlakte van tenminste 100 x 130 meter.⁸ Er werd een grote hoeveelheid Romeinse en “Frankische” sporen aangetroffen (afb. 2.4). In de Romeinse sporen waren minstens drie bouwfases zichtbaar. Holwerda plaatste deze op basis van het aardewerk in de late 1ste- en in de 2de eeuw. De nederzetting werd omgeven door een drie meter brede gracht met platte bodem waartussen zich waarschijnlijk meerdere huizen

bevonden. Er tekende zich in ieder geval de plattegrond van een drieschepige inheemse boerderij af.⁹

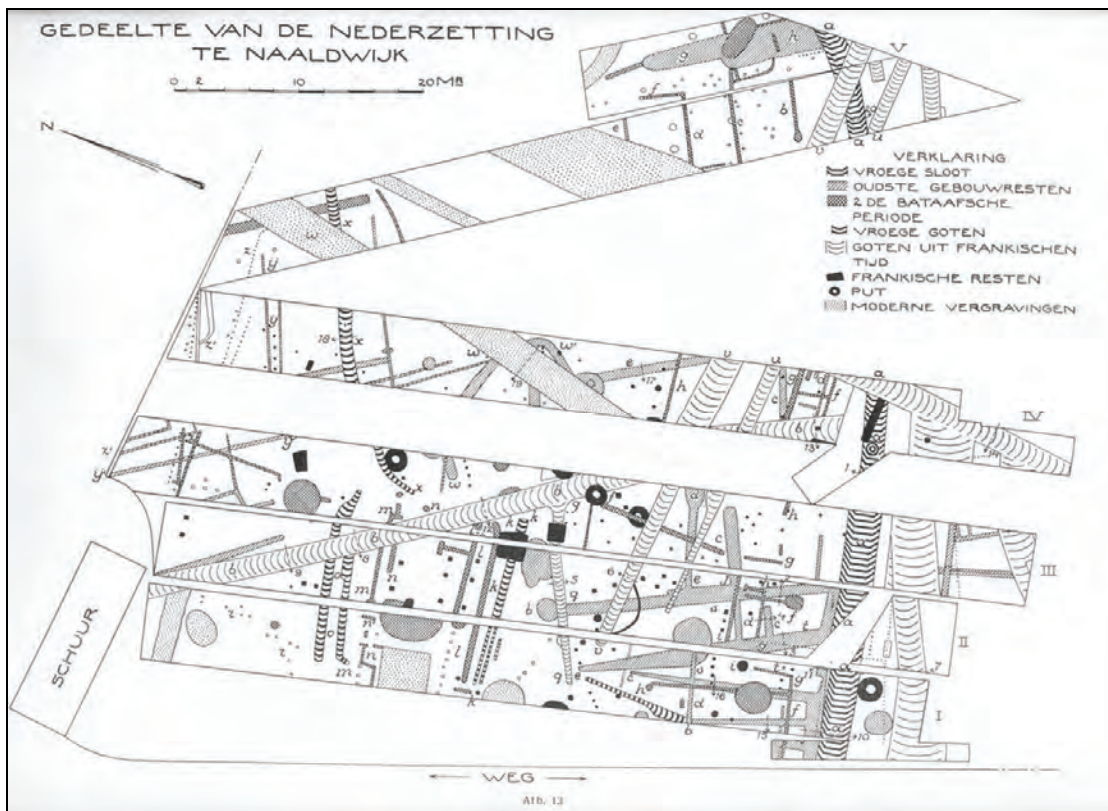
Holwerda bestempelde de aanleg van de nederzetting als zeker ‘*onromeinsch*’. De aangetroffen huizen, evenals het gros van het aardewerk, droegen immers een inheems karakter. Onder de vondsten die tijdens dit onderzoek werden gedaan, bevonden zich een benen puntbeschermer van een zwaardschede, een dakpan met het stempel van de Romeinse vloot (CGPF) en een *tegula* met het stempel PRIMCORS.¹⁰ Holwerda legde bij de laatste twee vondsten een verband met vondsten van het toen door hem nog als Romeinse vlootstation bestempelde ‘Arentsburg’ (nu Forum Hadriani). Forum Hadriani kende immers twee opvallende overeenkomsten: een bronzen hand en een ligging in de directe nabijheid van het kanaal van Corbulo.¹¹ De steenbouw ontbrak echter te Naaldwijk, wat Holwerda deed besluiten de nederzetting als een grote inheemse nederzetting te karakteriseren. De oostelijke begrenzing van deze nederzetting werd volgens Holwerda door een omliggende sloot gevormd, maar dit kon niet met zekerheid worden vastgesteld. De westelijke begrenzing moest in ieder geval gezocht worden ter plaatse, of even voorbij de vindplaats van de hand.

⁸ Holwerda 1936.

⁹ Holwerda 1936, 30; Bult 1998.

¹⁰ Holwerda 1936, 34.

¹¹ Holwerda 1936, afb. 9. Op basis waarvan Holwerda het kanaal langs de Middelbroekweg te Naaldwijk plaatst, is in het geheel niet duidelijk.

Afb. 2.4. Opgravingstekeningen van het onderzoek door Holwerda (naar: Holwerda 1936, afb.13).

2.3 Het onderzoek van de ROB in 1977

Tijdens de aanleg van het nieuwe sportfondsenbad iets ten oosten van de opgravingen van Holwerda werd in het midden van de jaren '70 door de heer J. Emmens uit Naaldwijk een grote hoeveelheid grondsporen en vondstmateriaal aangetroffen. Emmens, lid van de AWN en op de hoogte van de vindplaats, trachtte met de bouwers tot overeenstemming te komen om de sporen te documenteren, maar dit werd geweigerd. Na het waarschuwen van de ROB werd een nader onderzoek ingesteld. Zoals het verslag van de inspectie van de ROB vermeldt, "lag hier een sleutelpunt om de ontwikkeling van het landschap en zijn bewoning in detail te bestuderen".¹² Het aandachtspunt betrof helaas alleen de bodemopbouw; er is een profielopname gedaan en een enkele boring gezet. Het aangetroffen veen bevatte verkoolde graanresten, gedateerd op ca. 470 v. Chr. ± 35. Eveneens werd een Harpstedt-pot aangetroffen. Het veen werd afgedekt door een kleilaag waarop een Romeinse woonlaag met een greppel aanwezig was. De gevolgtrekking was dat de IJzertijdbewoning was afgebroken en dat het vers opgeslibde land rond de jaartelling opnieuw werd gekoloniseerd. Het Romeinse niveau bleek vervolgens geërodeerd door een jonger sedimentenpakket (het Westlanddek). Vondsten dateerden dit pakket in de 12de eeuw. Deze vaststelling had onder andere tot gevolg dat de aanname door Van Liere dat het Westlanddek zich in de laat-Romeinse tijd ontwikkelde moest worden herzien.¹³

¹² Hallewas *et al*, 1976.

¹³ Een verklaring voor de aanwezige Karolingische sporen enkele tientallen meters westelijker wordt niet gegeven. Wel wordt in het CAA van de ROB vermeld dat "aan de Frankische huisstructuren sterk moet worden getwijfeld".

De greppel die in het profiel werd aangetroffen, werd in direct verband gebracht met de nederzetting van Holwerda. Dit betekende dat Romeinse bewoningsactiviteit zich nog oostelijker van de door Holwerda opgegraven zone moest bevinden.

2.4 Het onderzoek van het ARC in 2003

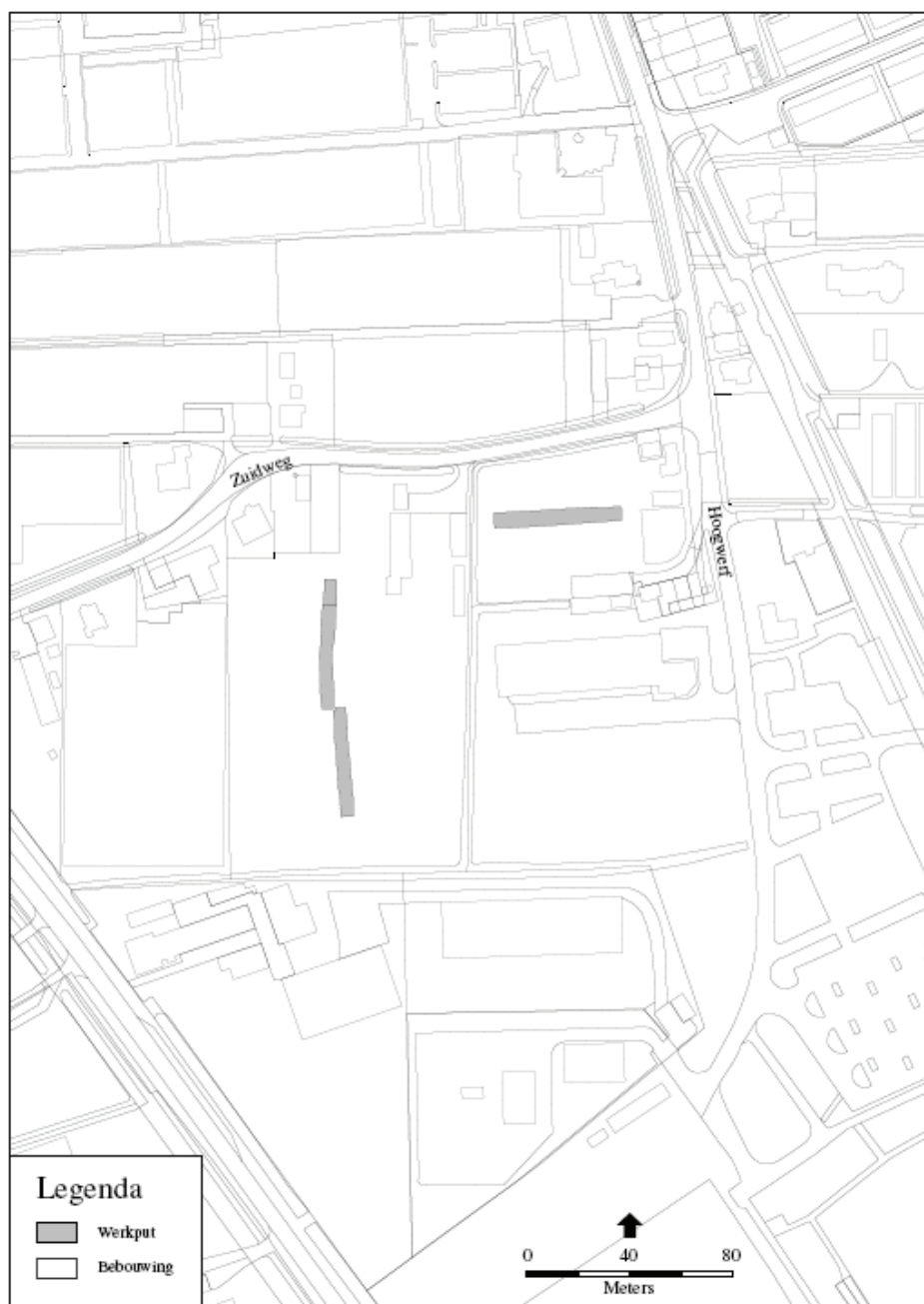
Het terrein direct ten westen van de Hoogwerf heeft sinds de middeleeuwen een agrarische functie. Geologisch onderzoek heeft uitgewezen, dat het hier de resten van een strandwal of oud duin betreft. Dit is nog te zien in het landschap: het terrein neemt richting het westen in hoogte toe. In de directe omgeving van het terrein is bovendien in het verleden een aantal archeologische waarnemingen gedaan. Het ging hierbij om sporen en vondsten uit de IJzertijd, de Romeinse tijd, de Vroege- en de Late-Middeleeuwen. Deze factoren en de iets westelijker gelegen nederzetting van Holwerda, hebben geleid tot een hoge verwachting op de Indicatieve Kaart van de Archeologische Waarden (IKAW). Het terrein kreeg op de Archeologische Monumenten Kaart (AMK) een hoge archeologische waarde toebedeeld.

Vanwege bouwplannen voor een school op het terrein was dus vooraf archeologisch onderzoek nodig. Het bedrijf *Archaeological Research & Consultancy* (ARC) uit Groningen heeft hiertoe in 2002 een inventariserend veldonderzoek uitgevoerd door middel van boringen.¹⁴ Voorafgaande het onderzoek is een uitgebreid PvE geschreven, waarin werd verondersteld dat het onderzoeksterrein mogelijk behoorde tot de periferie van de door Holwerda onderzochte vindplaats.¹⁵ Op basis van de conclusie uit dit onderzoek, de aanwezigheid van een deels intact bodemprofiel op het gehele onderzoeksterrein, is door hetzelfde bedrijf in 2003 een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd (afb. 2.5).

De bovenste 80 cm van het terrein bleken verstoord door agrarische activiteiten die waarschijnlijk een deel van de sporen hebben vernietigd. Vanaf ca. 80 cm onder het maaiveld konden echter tal van sporen worden opgetekend uit de Romeinse tijd, de Vroege- en de Late-Middeleeuwen. De sporen zijn gegraven in het zand van het duin. Op enkele waterputten na konden geen structuren worden gereconstrueerd. De grote hoeveelheid sporen en het vele vondstmateriaal gaven in ieder geval aanleiding de vindplaats als behoudenswaardig te waarderen. Bij verstoring van de bodem moest voorafgaand archeologisch onderzoek plaatsvinden.

¹⁴ De Wit 2003.

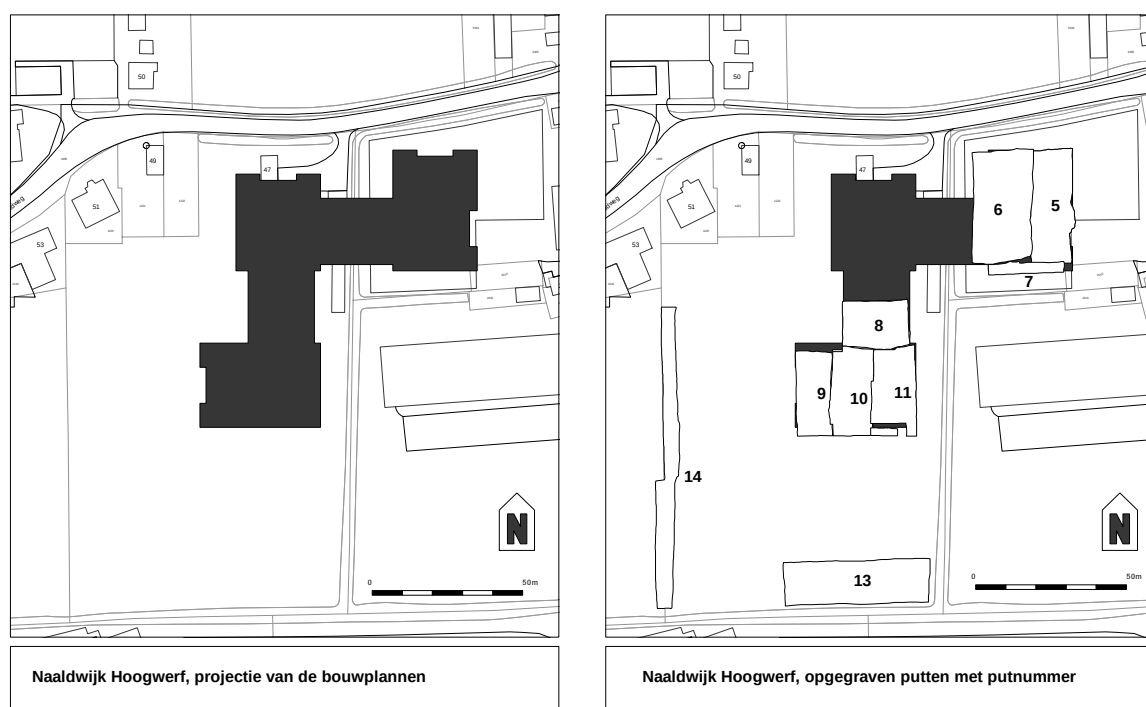
¹⁵ Bult 2003.

Afb. 2.5. Puttenplan van het ARC in 2003 (naar Nieuwhof 2003, afb. 1.2).

2.5 Het onderzoek van het ADC in 2004

De opgraving van delen van het bedreigde terrein werd in 2004 gegund aan ADC ArcheoProjecten. Tussen 1 juni en 10 augustus 2004 zijn in 12 werkputten delen van de plattegrond van de nieuw te bouwen school en enkele waterpartijen vlakdekkend opgegraven (afb. 2.6). Niet de gehele bouwplattegrond kon direct worden opgegraven vanwege onteigeningsproblematiek. De door het proefsleuvenonderzoek verwachte bewoningsresten en vondsten uit de verschillende perioden werden tijdens dit onderzoek bevestigd en in aard en aantal overtroffen. Naast 37 waterputten (IJzertijd, Romeinse tijd en Middeleeuwen) zijn resten van twee, mogelijk vier boerderijen, een grote hoeveelheid greppels uit de Romeinse tijd en twee boerderijen uit de Middeleeuwen aangetroffen. Het meest in het oog springend was echter de grote hoeveelheid metaalvondsten en aardewerk uit de Romeinse tijd.

Afb. 2.6. Bouwplannen en opgegraven werkputten.

3. Resultaten van de opgraving

3.1 Inleiding

Tijdens het onderzoek is in meerdere vlakken een grote hoeveelheid grondsporen opgetekend. Een overzicht hiervan is afgebeeld op de “alle sporenkaart” op afbeelding 3.1. De sporen dateren uit de IJzertijd, de Romeinse tijd, de Vroege- en Late-Middeleeuwen en de Nieuwe tijd. De vondsten en sporen uit de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd worden in deze scriptie buiten beschouwing gelaten. De vindplaats uit de Romeinse tijd bestaat uit een verzameling van sloten, greppels, waterputten, kuilen, gebouwresten, vondsten en perceleringen uit verschillende bewoningsfasen (afb. 3.2). De sporen van deze fasen strekken zich uit over het gehele onderzochte terrein (ca. 145 bij 100 meter). In deze sporen zijn patronen te ontdekken die wijzen op een groot nederzettingareaal. Met het oog op de latere koppeling tussen de sporen en structuren van Holwerda, is er voor gekozen de aangetroffen gebouwen van een code te voorzien. De tijdens het onderzoek van het ADC aangetroffen gebouwen en bijgebouwen hebben de toevoeging NHC (Naaldwijk Holland College) gekregen. Na presentatie van de resultaten van dit onderzoek worden de sporen uit het onderzoek van Holwerda opnieuw geanalyseerd. Deze structuren of gebouwen worden aangeduid met HW (Hoogwerf). Indien in de tekst wordt verwezen naar een individueel spoor, wordt het spoornummer steeds voorafgegaan door het werkputnummer (i.e. 8.17). Voor wat betreft de datering van de structuren is gebruik gemaakt van de vondstendatabase van het ADC.

Bij de bespreking van de diverse sporen en structuren worden de verhoudingen tussen het handgevormd aardewerk en het import aardewerk vermeld. Voor het vaststellen van de percentages is uitgegaan van het vastgestelde minimum aantal individuen (MAI), waarbij iedere niet aan een andere pasbare scherf geteld is als een individu.

De langdurige bewoning op de vindplaats heeft geleid tot een gecompliceerde bodemopbouw. De Vroeg-Middeleeuwse bewoning en (latere) landbouwactiviteiten hebben zorg gedragen voor een verrommeling van de Romeinse vondstenlaag. Een flink deel van het vondstmateriaal is daardoor afkomstig van boven het sporenvak. Alvorens tot de beschrijving van de sporen en structuren wordt overgegaan, zal inzicht in de bodemopbouw en de vorming van het landschap worden gegeven.

Afb. 3.1.

444850

444800

444750

444700

N

0

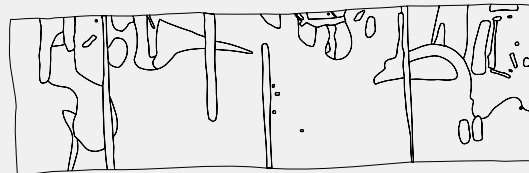
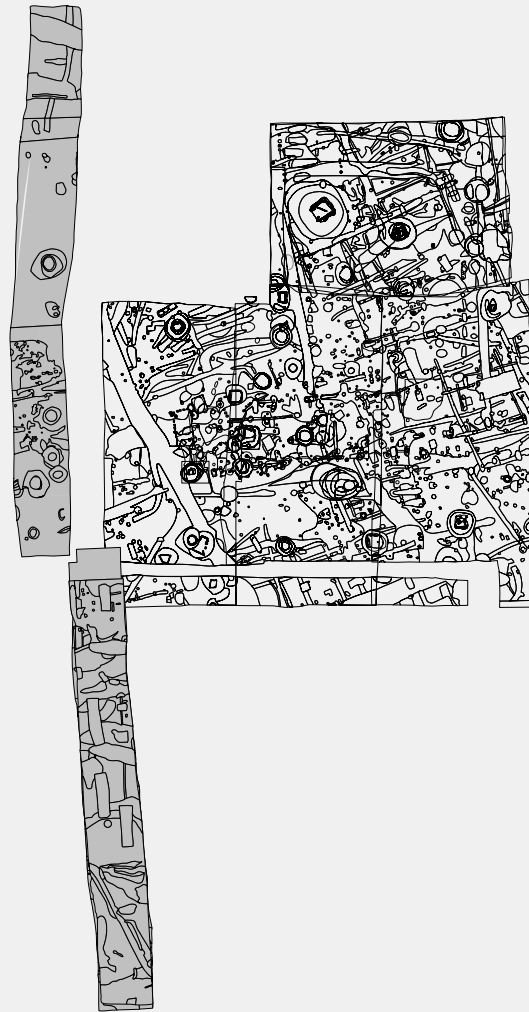
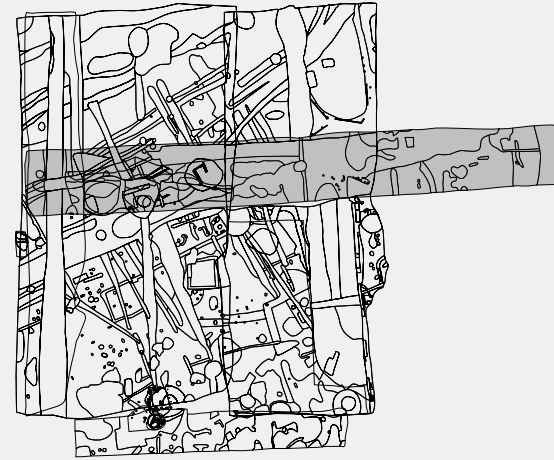
25m

73800

73850

73900

73950

Naaldwijk Holland College

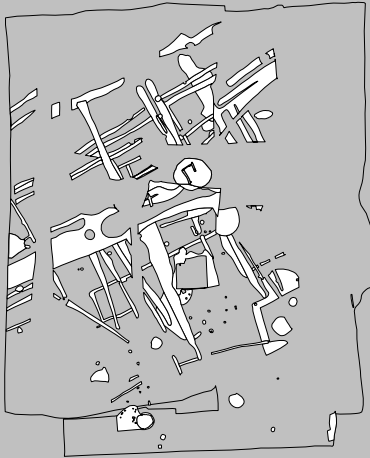
Alle sporenkaart, schaal 1:700

ADC 2004

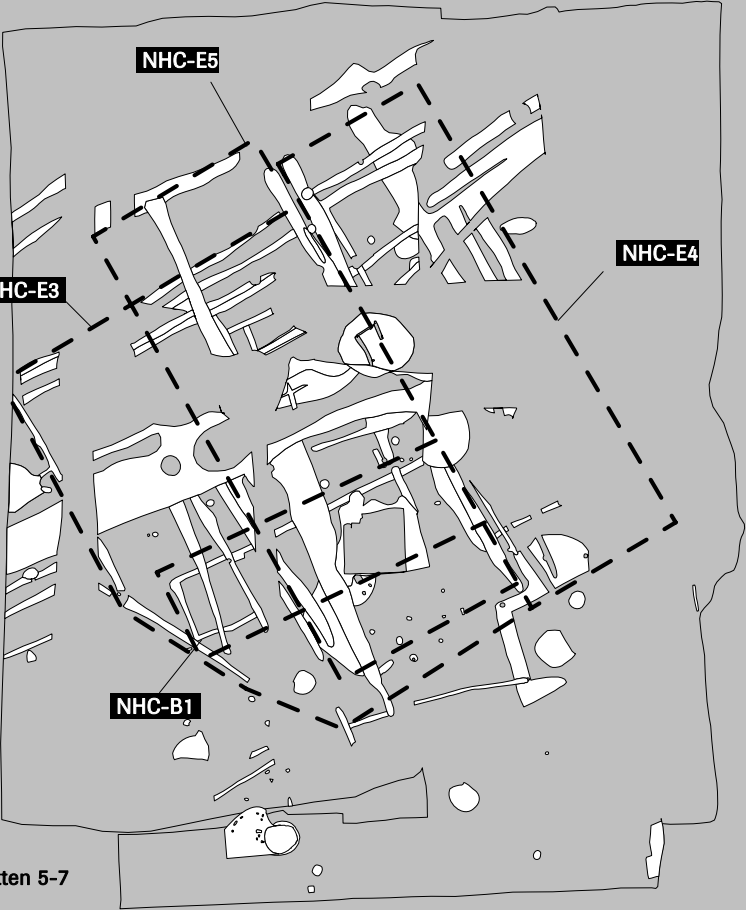
ARC 2003

Werkputten 9-11

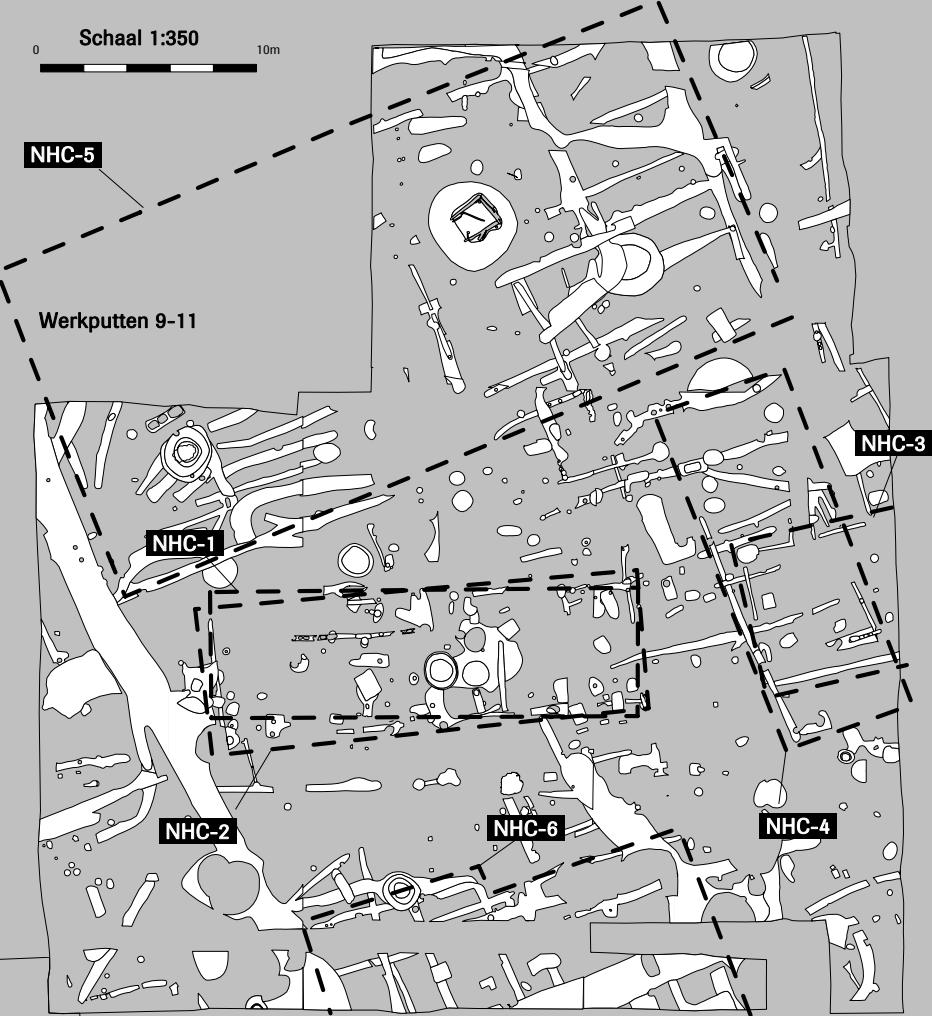

Werkputten 5-7

Werkputten 5-7

Schaal 1:350
0 10m

Naaldwijk Holland College

Alle sporenkaart, schaal 1:700

Romeinse sporen

0 25m

3.2 Landschap en bodem

De aangetroffen bodemopbouw is complex. Dit is niet alleen het resultaat van de eeuwenlange bewoning, maar wordt tevens veroorzaakt door de plaatselijke landschappelijke situatie. Bewoning vond in de Romeinse tijd doorgaans plaats op hogere delen in het landschap. Deze hogere delen kunnen in het onderzoeksgebied worden onderverdeeld in twee categorieën: strandwallen of oude duinen en stroomruggen van rivieren, krek en stroompjes.

De vindplaats Naaldwijk-Hoogwerf bevindt zich op de noordoever van het voormalig estuarium van de Maas, door de Romeinen het *Helinium* genoemd. De oevers van dit zeegat waren niet plaatsvast; gedurende eeuwen vond afwisselend mariene sedimentatie, riviersedimentatie en veenvorming plaats. Vanaf de oevers van het estuarium liepen meerdere krek het binnenland in; op de noordelijke oever is de bekendste hiervan de Gantel. Deze kreek, die even ten noordwesten van het huidige Naaldwijk liep, is waarschijnlijk diep genoeg geweest om scheepvaart mogelijk te maken. Direct ten oosten van de vindplaats lag een kleiner krekstelsel. Beide krek zijn door ontwatering, daling van het grondwaterpeil en de vorming van een strandwal voor een groot deel langzaam verland. In welk stadium van verlanding zich de krek precies bevonden gedurende de Romeinse tijd, is niet bekend. Wel lijkt vast te staan dat tijdens de eerste eeuwen van de jaartelling al een groot deel van de voormalige monding van de Gantel in het *Helinium* zich onder deze strandwal bevond.¹⁶ De strandwal, vanwege zijn vorm ook wel aangemerkt als een haakwal, ontstond al tijdens de Late IJzertijd. De verlanding van de noordoever van de Maas heeft zich nog tot in de Middeleeuwen voortgezet (afb. 3.3).

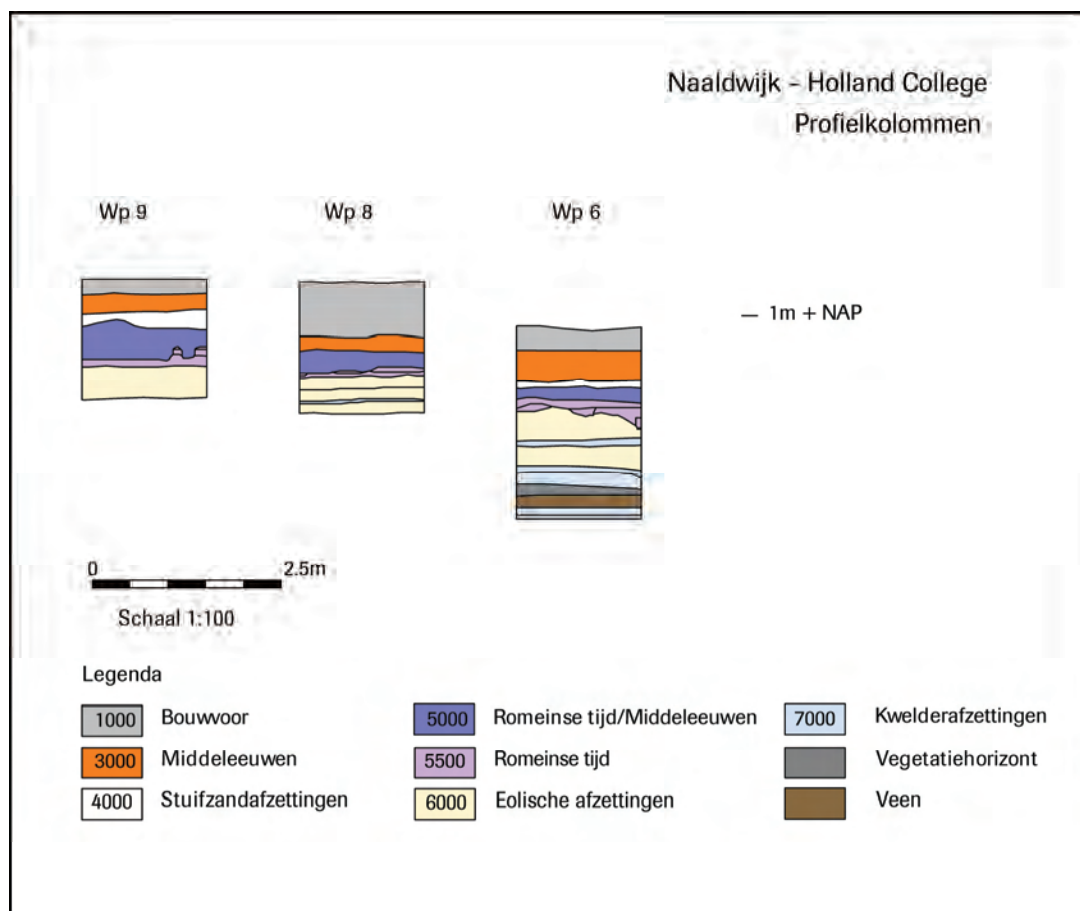

Afb. 3.3. De Maasmonding rond 1665. Naar: Jacob Quack, de Maaskaart. Het voortdurende landvormingsproces met zandbanken en kwelders is aan de noordoever duidelijk te zien.

¹⁶ Nieuwhof 2004, 13.

Een van de hoger gelegen delen van de haakwal aan de noordoever, direct naast een waarschijnlijk nog actieve oostelijke kreek¹⁷ was bij uitstek geschikt voor bewoning. Het is voorstelbaar dat de inheems-Romeinse bewoners niet alleen dankbaar gebruik konden maken van de hoogte van het terrein, maar tevens van een beschutte lagune die toegang gaf tot de zee en mogelijk het binnenland.

In de profielopnamen kon tijdens het onderzoek vanwege het beperkte omvang van het onderzoek de plaatselijke landschappelijke situatie slechts gedeeltelijk inzichtelijk worden gemaakt. Het aangelegde noord-zuidprofiel besloeg maar een klein deel van de strandwal. Daarnaast kon het profiel door toestromend grondwater niet dieper dan ca. 2 m worden uitgegraven. Een vereenvoudigde voorstelling van de aangelegde profielen is weergegeven op afbeelding 3.4.

Afb. 3.4. Profielkolommen van zuid naar noord.

De bodemopbouw kan als volgt worden beschreven. De bouwvoor (spoornummer 1000) varieert sterk in hoogte over het terrein. De laag kent op sommige delen van het terrein een tweede en een derde laag (spoor 2000 en 2500). Deze subrecente lagen bestaan uit sterk zandige klei. Direct hieronder bevindt zich een tweede bouwvoor (spoor 3000). Deze laag is iets zandiger dan de bovenliggende lagen. Op dit niveau bevinden zich de eerste Karolingische en Romeinse vondsten.

¹⁷ Een deel van de sporen uit de Romeinse tijd van Holwerda bevonden zich op de overgang van zand naar klei langs dit krekenselsel.

Spoor 3000 kent soms een onderscheid in een tweede niveau, spoor 3500. Dit onderscheid is af en toe moeilijk te maken; soms wordt dit bepaald door een verandering in grondsamenstelling (houtschoolrijker), soms door een vegetatiehorizont. In deze laag is incidenteel een derde laagje aangestampte schone leem waargenomen, vermoedelijk een woonlaag uit de Vroege Middeleeuwen. Tussen de lagen (sporen 3500 en 5000) bevindt zich op sommige delen van het terrein een stuifzandlaag (spoor 4000). Spoor 5000 kan, hoewel zich hierin nog middeleeuwse vondsten bevinden, gezien worden als het voormalige Romeinse loopvlak. Deze donkerbruine tot zwarte fosfaat- en houtschoolrijke laag is zeer vondstrijk en kent incidentele clusters verbrande klei en aardewerkconcentraties. Naar onder toe valt de laag uiteen in zandige grijsgroene tot lichtgrijsgroene lagen met houtschool en fosfaat (sporen 5500 en 5700) die bovenop eolische afzettingen liggen. In de eolische afzettingen (spoor 6000) is de vorming van de duinen zichtbaar. Het eolische zand is lichtgeel, schelploos en vrij fijn van structuur. Deze afzettingen worden afwisselend afgescheiden door diverse kwelderafzettingen, een kleiige vegetatiehorizont en veen. Deze lagen kunnen gezien worden als het resultaat van de vorming van de strandwal. Enkele kwelderafzettingen zijn vrij dik en zijn mogelijk het resultaat van stormvloed.

De beschreven antropogene lagen variëren sterk in dikte. Soms, zoals werd vastgesteld in werkput 6, ontbreken lagen geheel. Hier bleken de sporen 5000 en 5500 deels te zijn verstoord door graafoctiviteiten in de Late-Middeleeuwen en later. Hierop zal in verband met de verspreiding van het vondstmateriaal verder worden ingegaan in § 5.1.

3.3 Sporen en structuren van het onderzoek uit 2004

3.3.1 Gebouw NHC-1

Tijdens het veldwerk werd de aanwezigheid opgemerkt van een boerderijplattegrond op het hoogst gelegen deel van het terrein in het midden van werkputten 9, 10 en 11. De grote hoeveelheid sporen zorgde er voor dat hier twee vlakken nodig waren om de plattegrond te documenteren. Het gebouw heeft mogelijk een opvolger gehad. Door de grijze tot donkergrijze vulling tekenden de sporen van beide gebouwen zich scherp af in het sporenvlak. Twee middeleeuwse waterputten en vier middeleeuwse kuilen zijn gegraven binnen de plattegronden. De ligging van de plattegronden is vrijwel oost-west, een afwijkende oriëntatie met de andere Romeinse sporen op het terrein.

Het eerste gebouw, of mogelijk een eerste fase, kenmerkt zich als een tweeschepige plattegrond met een tussenwand (afb. 3.5). De resterende sporen van het huis vormen een rechthoekige plattegrond van 21 x 6,2 m. Op de middenas is een aantal stijlen zichtbaar die het gebouw overlangs verdelen in twee helften. Op 2,6 m afstand ten noorden en zuiden van deze as liggen de restanten van rijen wandpalen die in diepte variëren tussen 10 en 35 cm. Dat dit huis ouder moet zijn dan gebouw NHC-2, wordt ingegeven doordat deze sporen pas zichtbaar werden op het diepst aangelegde vlak. De diepte van de dakdragende middenstijlen varieert tussen 49 en 32 cm.

Constructie

De plattegrond is niet compleet. Het gebouw lijkt te worden verdeeld in een oostelijk en westelijk deel, gescheiden door een tussenwand. Functies zijn hieraan niet te geven. Binnen de plattegrond is op ca. 1 m afstand langs beide lange wanden een tweede rij palen zichtbaar. Deze palen hebben vermoedelijk onderdeel uitgemaakt van de wandconstructies. Het dak, waarschijnlijk een schilddak, moet gedragen zijn door de centrale rij palen. Mogelijk hebben zich ingangen bevonden in de wanden van de oostelijke ruimte, maar dit valt vanwege de fragmentarisch bewaard gebleven wandpalen niet met zekerheid vast te stellen.

Type

De indeling van gebouw NHC-1 lijkt sterk op de indeling van huizen van het Alphen-Ekerentype.¹⁸ Huizen van dit type zijn bekend uit de Late-IJzertijd en de Romeinse tijd. De opzet van gebouw NHC-1 vertoont constructieovereenkomsten met de huistypen Oss 8a¹⁹ of van De Horden 1d.²⁰ Het gebouw te Naaldwijk kent echter geen duidelijke wandgreppels en buitenstijlen.

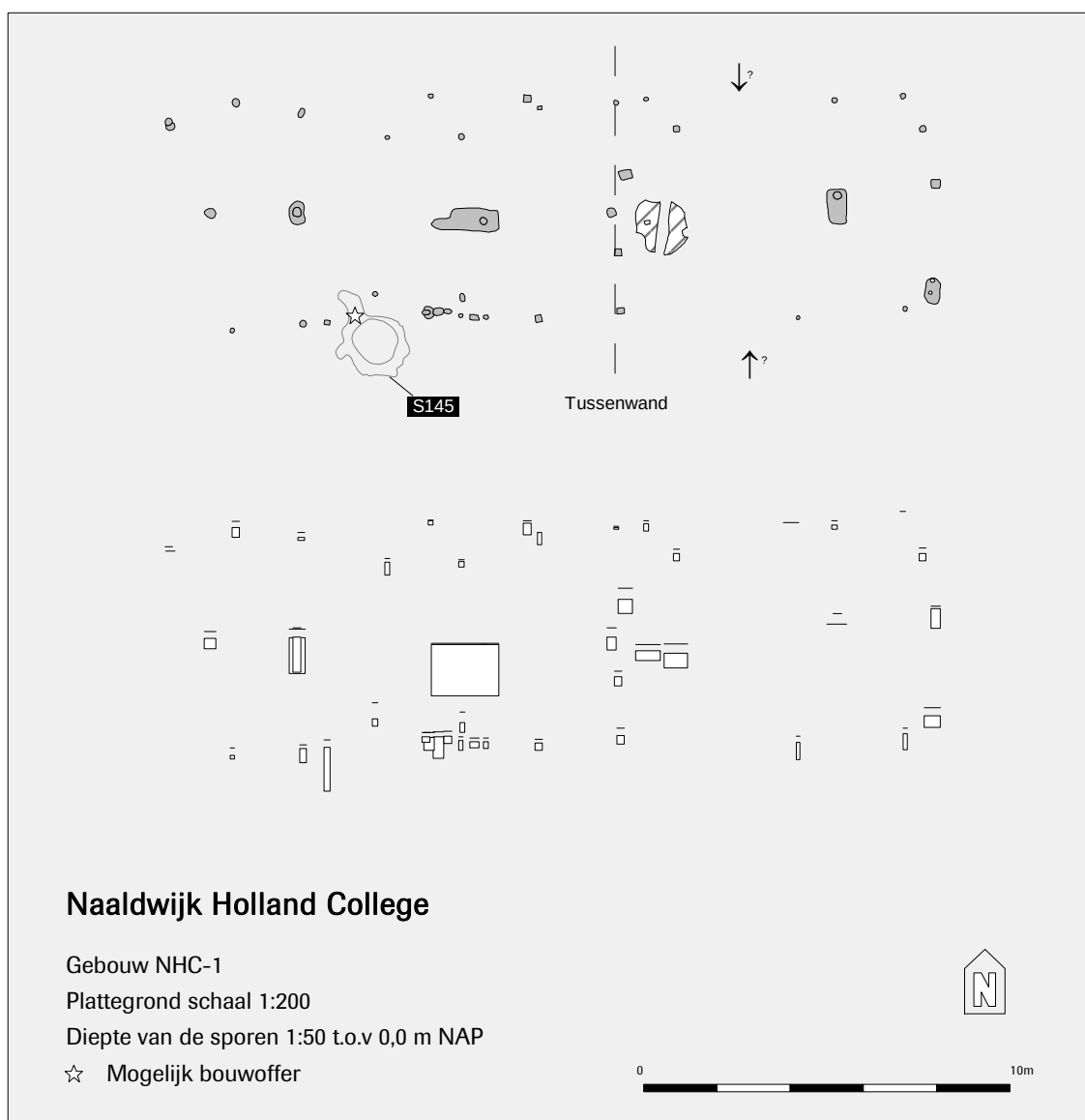
¹⁸ Schinkel 1998; Slofstra 1991.

¹⁹ Schinkel 1998.

²⁰ Vos 2002.

Bouw- of verlatingsoffer

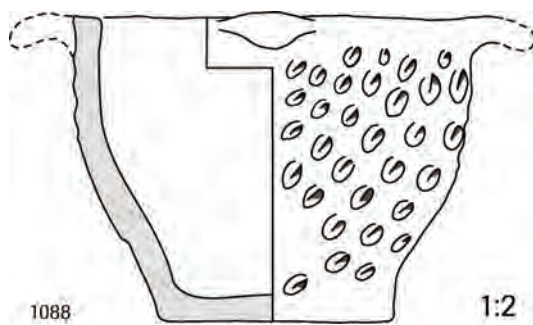
Tijdens het couperen van de middeleeuwse waterput spoor 145, net ten zuiden van de huisplattegrond, werd een compleet handgevormd potje aangetroffen (afb. 3.6). Het is versierd met nagelindrukken en knobbeloortjes en dateert uit de Late IJzertijd of de vroege 1ste eeuw. De vondst werd gedaan in een uitstulping van de bovenste vulling van de waterput. Gezien de ligging van dit spoor ten opzichte van de zuidelijke lange wand, de discrepantie in datering van de vondsten in de waterput en het feit dat het potje compleet is, kan de vondst met gebouw NHC-1 geassocieerd worden.

Afb. 3.5. Plattegrond en spoordieptes gebouw NHC-1.

Datering

De vroege datering van het potje sluit aan bij de vondsten uit de sporen van gebouw NHC-1. De 39 scherven bestaan allen uit handgevormd aardewerk. Behoudens het potje zijn geen scherven aan een type toe te wijzen. Dateringen op basis van handgevormd aardewerk blijven onzeker, maar het is te veronderstellen dat het potje is ingegraven tijdens de bouw of de sloop van het huis in de (mogelijk vroege) 1ste eeuw.

Afb. 3.6. Handgevormd potje met nagelindrukken en knobbeloortjes.

3.3.2 Gebouw NHC-2

Onder een net andere oriëntatie met een verschil in ligging van ca. 5 graden ten opzichte van gebouw NHC-1 is op dezelfde plek een tweede huis gebouwd (NHC-2). Van alle vier de buitenwanden zijn resten van de wandgreppels bewaard gebleven. De plattegrond is completer dan zijn voorganger, maar wordt in het westen afgesneden door een forse laat-Romeinse greppel.

Constructie

De binnenstijlen en wandstijlen vormen een rechthoekige plattegrond van 19,5 m x 6 m (afb. 3.7). Aan de hand van de paalzetting binnen de plattegrond is te zien dat het gebouw in de lengterichting in drie ruimtes is te verdelen. Het gebouw heeft deels een tweeschepige en drieschepige constructie gehad. Door het ontbreken van zware stijlen in de oostelijke en westelijke korte wand mogen we er van uitgaan dat het aan beide zijden een schilddakconstructie heeft gehad, waarbij de dakvoet op de wandstijlen rustte. De draagconstructie die de daklast van gebouw NHC-2 droeg, wordt in de oostelijke ruimte gevormd door een middenstijl die het gebouw hier een tweeschepige indeling gaf. Het spoor heeft een diameter van ca. 80 cm en (een bewaard gebleven) diepte van 19 cm. Op beide hoeken van de wandgreppels zijn wandstijlen aangetroffen met een diepte van 22 en 36 cm. Het diepste spoor in deze zone is een wandpaal tegen de zuidelijke wandgreppel met een diepte van 58 cm. Een tegenhanger van deze paal is niet aangetroffen. In de middelste ruimte zijn geen centrale middenstijlen gevonden. Zoals later duidelijk zal worden, bevinden zich in dit gedeelte twee tegenover elkaar liggende ingangen. Om de daklast hier op te vangen zijn naast de ingangen extra stijlen geplaatst aan de binnenkant van de wanden. De twee stijlen aan de westelijke zijde van de ingangen zijn met 40 en 25 cm duidelijk dieper geplaatst dan de wandstijlen. Ook aan de oostelijke zijde van de ingangen zijn twee duidelijk diepere stijlen aangetroffen. In het westelijke gedeelte van het gebouw is de daklast verdeeld over de wandstijlen en twee rijen binnenstijlen. In dit gedeelte zijn op de twee westelijke hoeken van het gebouw twee zwaardere stijlen aanwezig, van 25 en 35 cm diepte.

Binnenindeling

Indien we uitgaan van de hiervoor beschreven constructie, is gebouw NHC-2 onder te verdelen in drie ruimtes van (van west naar oost) 7,70 meter, 5,50 meter en 6,30 meter lengte. In de westelijke ruimte zijn acht binnenstijlen aanwezig die deze ruimte onderverdelen in twee zijschepen van 1,75 en 2,10 m breedte en een middenschip van 2,15 m breedte. De onderlinge afstand tussen deze

binnenstijlen ligt rond 1,50 m. Op deze manier zijn (waarschijnlijk) acht stalboxen gecreëerd.²¹ Binnen deze ruimte is een aantal grote en diepe kuilen aangetroffen die echter niet met zekerheid aan deze plattegrond kunnen worden toegeschreven.

Twee tegenover elkaar liggende ingangen bevonden zich in het midden van het gebouw. Op grond van de aangetroffen wandstijlen lijken de ingangen ca. 1 m. breed te zijn. Deze ruimte lijkt in het oosten te worden begrensd door een smalle funderingsgreppel voor een wandje. Langs de noordelijke lange wand is een ca. 2 m brede doorgang naar de westelijke ruimte aanwezig. In het oostelijke deel van de middenruimte is een donkergrijs tot zwarte houtskoolrijke laag aangetroffen. Dit fenomeen kan samenhangen met een stookplaats. De oostelijke binnenruimte kent een tweeschepige indeling met een middenstijl op de as van het gebouw. De middenstijl staat vrij dicht op de oostelijke korte wand en verdeelt deze ruimte in twee vakken van 1,60 m en 4,65 m. Voor deze twee vakken ligt een woonfunctie voor de hand, hier is immers de bewegingsruimte het grootst. In tegenstelling tot de westelijke korte wand, bevond zich in de oostelijke korte wand een onderbreking in de wandgreppel. Daarmee lijkt het gebouw in deze wand een derde ingang te hebben gehad.²² Andere ingangen in de lange wanden van de plattegrond bevonden zich waarschijnlijk in de lange wanden van de oostelijke ruimte. Deze zijn echter niet met zekerheid vast te stellen door de sporen die de plattegrond hier oversnijden.

Type

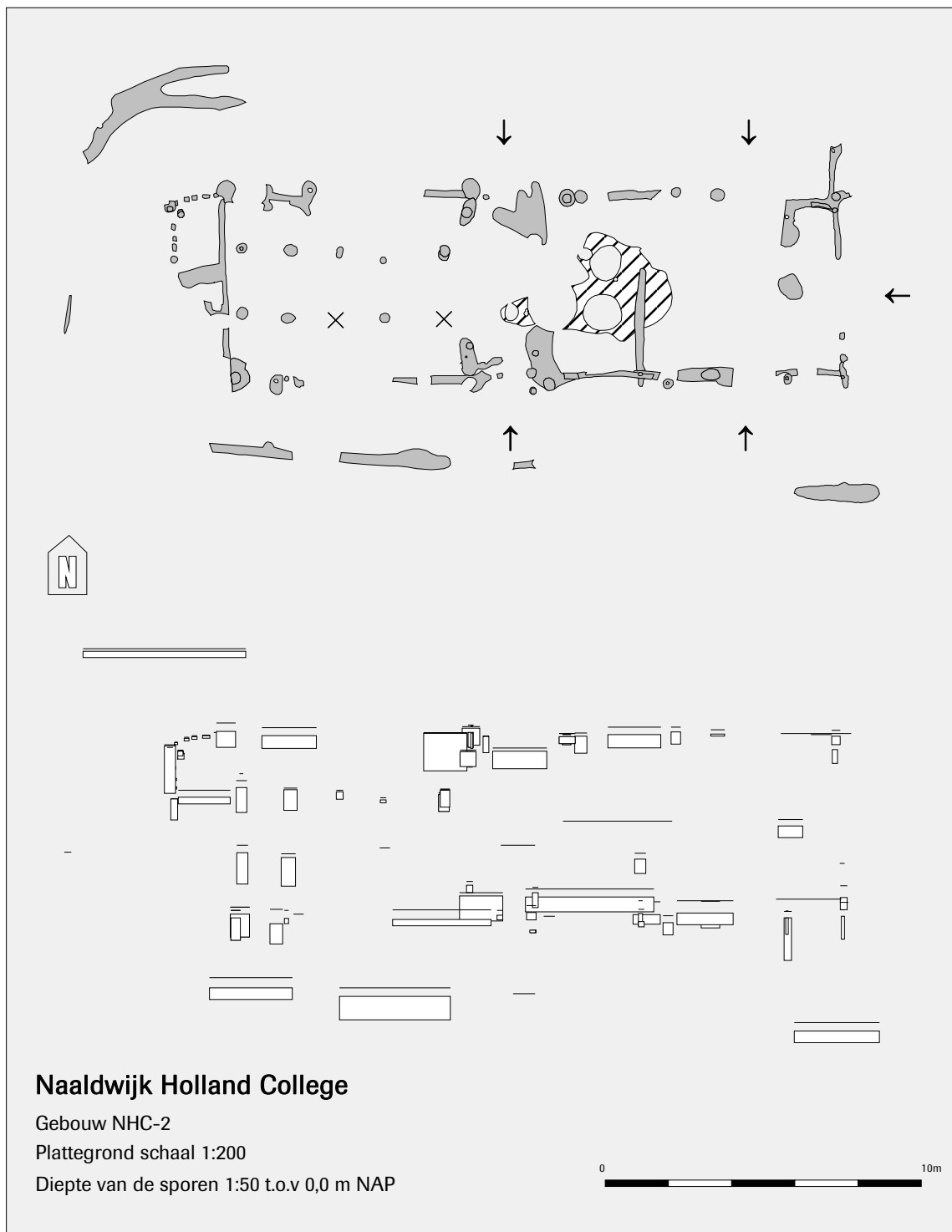
Gebouw NHC-2 vertoont grote overeenkomsten met onder andere huistype 3a van De Horden door de twee - en drieschepige constructie en de versterkte ingangen in het midden van de lange wanden. De binnenstijlen in de westelijke ruimte vormen de restanten van stalboxen. Met een breedte van ca. 1,50 m lijkt er plaats voor twee stuks vee per stalbox, waarmee in dit gedeelte maximaal zestien stuks vee zouden zijn gestald.

Erf

Er lijken een aantal elementen van een erf rond dit gebouw aanwezig te zijn. Ten noorden en ten zuiden zijn restanten van greppels aangetroffen die, in tegenstelling tot het merendeel van de greppels op deze vindplaats, dezelfde oriëntatie als gebouw NHC-2 hebben. De greppels zijn ca. 35 cm breed en bevonden zich op ca. 2,7 m ten noorden en 2 m ten zuiden van de wanden. Ten noordwesten van gebouw NHC-2 buigt een greppel af richting het zuiden en lijkt daarmee de westelijke korte wand van het huis te omsluiten. Op de zuidwestelijke hoek van het omsloten gedeelte buigt deze greppel af richting het zuidwesten. De greppel ten zuiden van het gebouw stopt ter hoogte van de zuidelijke ingang in het midden. Ten oosten van de ingang is nog een klein restant van de greppel aangetroffen. Ter hoogte van de zuidoostelijke hoek van het gebouw is nog een gedeelte van een greppel aanwezig die waarschijnlijk onderdeel heeft uitgemaakt van dit omsluitend greppelsysteem.

²¹ De tegenhanger van de oostelijke binnenstijl van de stalboxen is niet aangetroffen maar zou daar wel verwacht mogen worden.

²² Zie bijvoorbeeld huis 4 van de Horden, Vos 2002, 38.

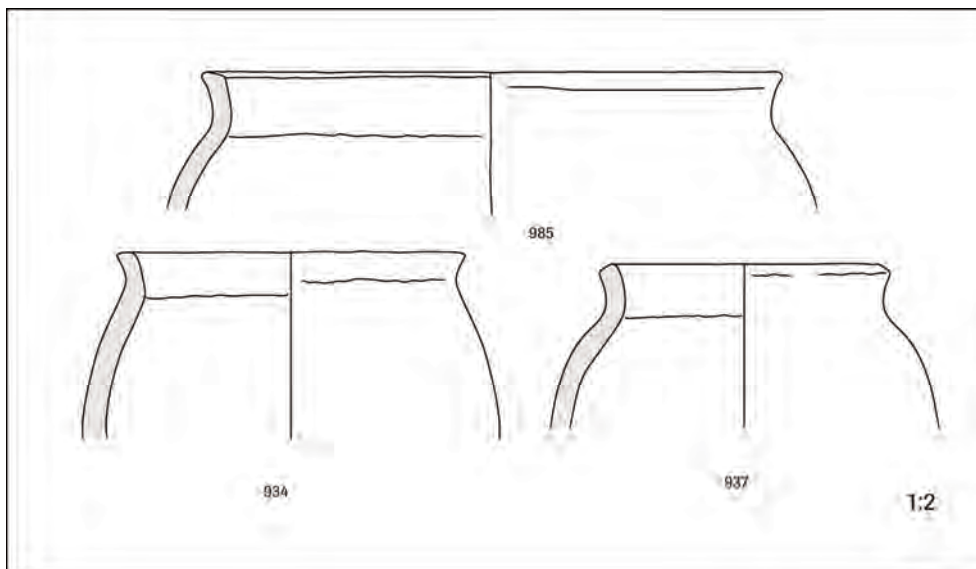

Afb. 3.7. Plattegrond met spoordieptes van gebouw NHC-2.

Datering

De verdeling handgevormd ten opzichte van gedraaid aardewerk uit alle sporen van het gebouw bedraagt op basis van het Minimum Aantal Individuen (MAI) 95%-5%. De aardewerkvondsten die verzameld zijn in de sporen van de constructie van gebouw NHC-2 bestaan uit 138 MAI. Het betreft handgevormd aardewerk (120), Rood aardewerk(1), een fragment van een *Dolium*, een scherp Rood aardewerk en een ruwwandige scherp van een Merovingische of Vroeg-Karolingische *Wölbwandtopf*. De laatste bevond zich in spoor 105, een samensmelting van een paalkuil en de wandgreppel van gebouw NHC-2, waarvan in het veld geen onderlinge oversnijdingen zijn aangetroffen. Boven dit

spoor bevond zich op een hoger vlak een middeleeuwse paalkuil, waaruit de scherf afkomstig moet zijn. Onder het handgevormde aardewerk bevond zich een randscherf van het type Bloemers IVA1.2.2a. daterend uit de 2de eeuw.²³ In de erfgreppels is het beeld niet anders, hier zijn 36 MAI handgevormde scherven, twee ruwwandige en een gladwandige scherf aangetroffen. De gedraaide scherven zijn niet aan een type toe te wijzen. Één van de inheemse scherven is een Bloemers ID (1ste tot 3de eeuw). Gegeven de aanwezigheid van gedraaid aardewerk lijkt het er dus op dat de bewoners van gebouw NHC-2 contacten met de Romeinse wereld hadden. Gebouw NHC-2 dateert daarmee uit een tweede bewoningsfase van de Romeinse nederzetting, die van de late 1ste eeuw tot in de 2de eeuw moet hebben plaatsgevonden.

Afb. 3.8. Selectie van het aardewerk uit sporen van gebouw NHC-2. Met 934: Bloemers ID, 937: Bloemers IVA1.2.2a en 985: Bloemers IVA1.1.1b.

3.3.3 Gebouw NHC-3

Een twaalfstal graden met de klok mee gedraaid in oriëntatie lag mogelijk in werkput 11 ten oosten van gebouwen NHC-1 en NHC-2 een derde huisplattegrond, gebouw NHC-3 (afb. 3.9). Van de dakdragende sporen aan de noordzijde resteert weinig en slechts de westelijke helft van het huis valt binnen het opgegraven areaal. Wat een gebouw NHC-3 aannemelijk maakt, is dat de wandgreppels een duidelijk afwijkende oriëntatie hebben t.o.v. de omringende greppels en bij elkaar lijken te horen. Gebouw NHC-3 lijkt oversneden te worden door een vierde gebouw, NHC-4.

Constructie

Indien we uitgaan van deze structuur als een huisplattegrond, dan vormen de drie wandgreppels en vier dakdragende binnenstijlen de westelijke helft van een drieschepige plattegrond. De zichtbare afmetingen van dit zuidwest-noordoost georiënteerde gebouw zijn (l x b) 6,55 x 6,45 m. Op 1,6 m binnen de wandgreppels zijn in het oosten en in het westen paarsgewijze vermoedelijk dakdragende paalsporen waarneembaar. Deze binnenstijlen hebben een onderlinge afstand van ca. 2,4 meter en

²³ Bloemers 1978.

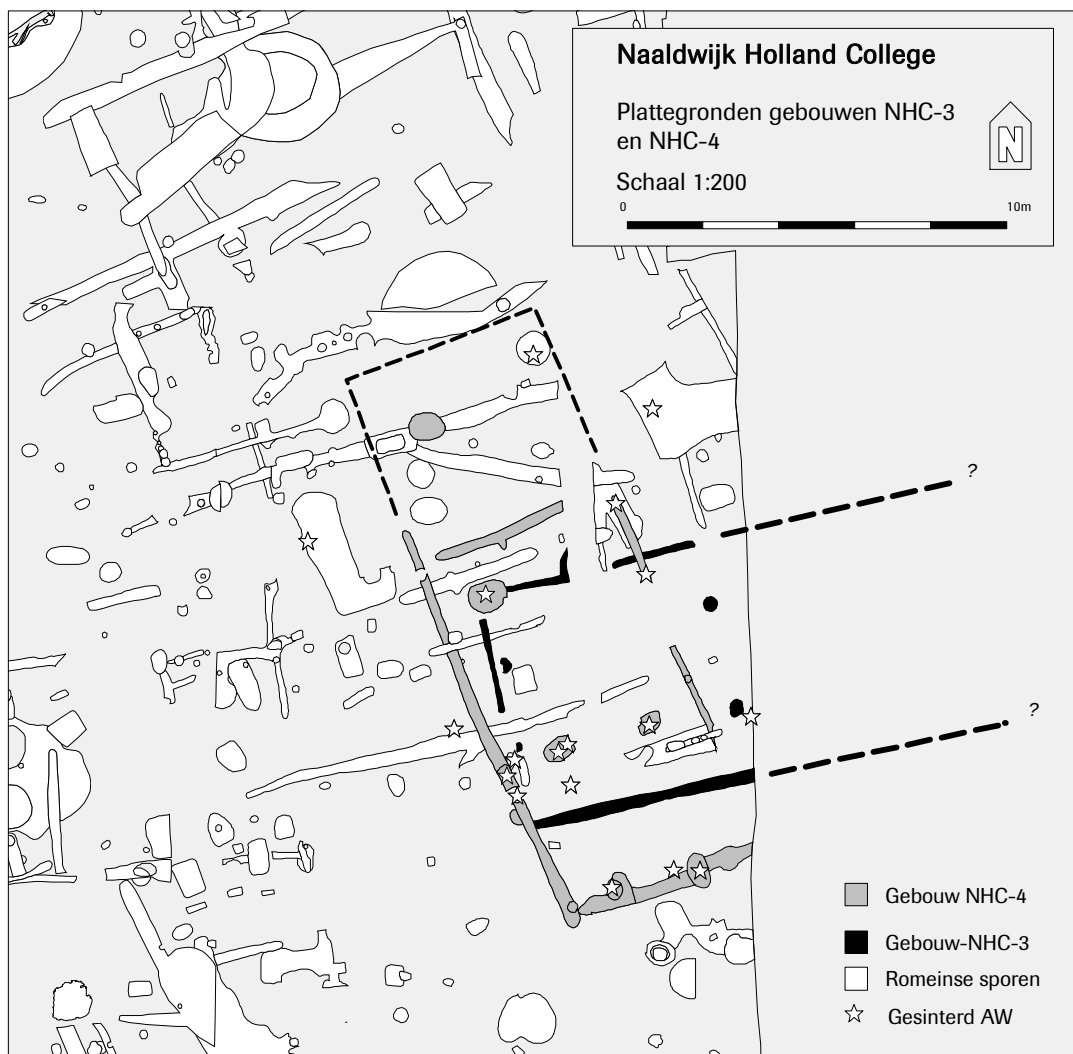
begrenzen in het midden van het gebouw een ruimte van ca. 6 meter breed. De paalkuilen variëren in diepte tussen 9 en 16 cm. Een verdere binnenindeling is niet waarneembaar.

Datering

Het aardewerk uit de sporen van gebouw NHC-3 bestaat voor 99 % uit handgevormd materiaal. Onder het aardewerk zijn maar twee typen aangetroffen een Bloemers ID (0-225), fragmenten van twee *dolia* en een scherp blauwgrijs aardewerk.

3.3.4 Gebouw NHC-4

Een vierde plattegrond is samen te stellen uit zes grote paalkuilen en vier wandgreppels. Gebouw NHC-4 bevond zich dus eveneens in werkput 11, maar onder een geheel andere oriëntatie: zuidoost-noordwest. Ook van dit gebouw resteren niet alle sporen. Het gebouw wordt doorsneden door een brede middeleeuwse greppel, die de plattegrond mogelijk heeft verstoord. Gebouw NHC-4 wordt gevormd door twee evenwijdige wandgreppels, een korte wandgreppel in het zuiden, en zes dakdragende binnenstijlen. Op tweederde van de plattegrond bevindt zich nog een dwarse greppel, mogelijk een scheidingswandje. In het noorden ontbreekt de tegenhanger van de dakdragende stijl. Het is goed mogelijk dat deze niet herkend is in de onderliggende greppel.

Afb. 3.9. Gebouwen NHC-3 en NHC-4.

Constructie

Van gebouw NHC-4 resteren wandgreppels en paalkuilen die de resten van een huisplattegrond vormen van ca. 15,2 x 5,75 m. Langs de beide wandgreppels zijn op ca. 1,6 m binnenstijlen geplaatst. Er ontstaan daardoor twee zijbeuken van ca. 1,5 m breedte en een middenschip van ca. 2,5 m breedte. De paalkuilen hebben een onderlinge afstand in de lengterichting van ca. 4 tot 4,35 m. De paalkuilen variëren in diepte tussen 43 en 25 cm. De daklast van gebouw NHC-4 zal net als gebouw NHC-3 gedragen zijn door de binnenstijlen. Spoor 11.52 betreft bijvoorbeeld een klassiek voorbeeld van een dakdragende paal. De vullingen in de coupe van deze kuil hebben een zogenaamde revolvertasvorm. Een binnenindeling naar functie valt niet te maken op basis van de aangetroffen sporen. Ook de plek van een ingang is moeilijk te bepalen.

Typen

Gebouwen NHC-3 en NHC-4 laten grote overeenkomst zien met het type huis gevonden te Leidschendam-Leeuwenberg, huizen 4, 10 en 11 uit Rijswijk-De Bult en een drieschepige inheems-Romeinse boerderij aan de Scheveningseweg te Den Haag.²⁴ Drieschepige huizen met gelijkwaardige constructie zijn een bekende verschijningsvorm van boerderijen in West-Nederland gedurende de 2de en 3de eeuw.²⁵

Datering

In de sporen van deze plattegrond zijn 218 MAI aardewerk aangetroffen. De verzameling bestaat

MATERIAAL	MAI	TYPE	BEGIN DAT	EINDE DAT
BATAAFGR?	1	ENCKEVORT Vt93.2	70	260
BLGR	7	Indet	0	0
DOLIUM	12	Indet	0	0
GEVERFD	1	Indet	0	0
GLADW	2	Indet	0	0
INHROM	4	Blm ID	0	225
INHROM	1	Blm IIIB	75	300
INHROM	4	Blm IVA1.1.1b	0	200
INHROM	1	Blm IVA1.1.2b	0	200
INHROM	1	Blm IVA1.2.1a	0	200
INHROM	2	Blm IVA1.2.1b	0	200
INHROM	1	Blm IVA1.2.2d	0	200
INHROM	258	Indet	0	0
INHROM	2	NIEUW TYPE	0	0
K&A	10	Indet	0	0
KER. OBJECT	2	Indet	0	0
ROODAW	1	Indet	0	0
RUWW	7	Indet	0	0

voor 85% uit handgevormd aardewerk. Het aardewerk, uitgesplitst naar categorie en type, is weergegeven in tabel 3.1. Het overige vondstmateriaal dateert de plattegrond uit de 2de, tot het begin 3de eeuw. Het handgevormde aardewerk uit deze structuur wijkt af van het andere aardewerk. Veel stukken zijn sterk gesinterd en lijken secundair verbrand. Dit wordt verder besproken in § 4.1. De fragmenten zijn zowel in de sporen van het gebouw als om het gebouw heen aangetroffen en in de vondstlaag op een hoger vlak.

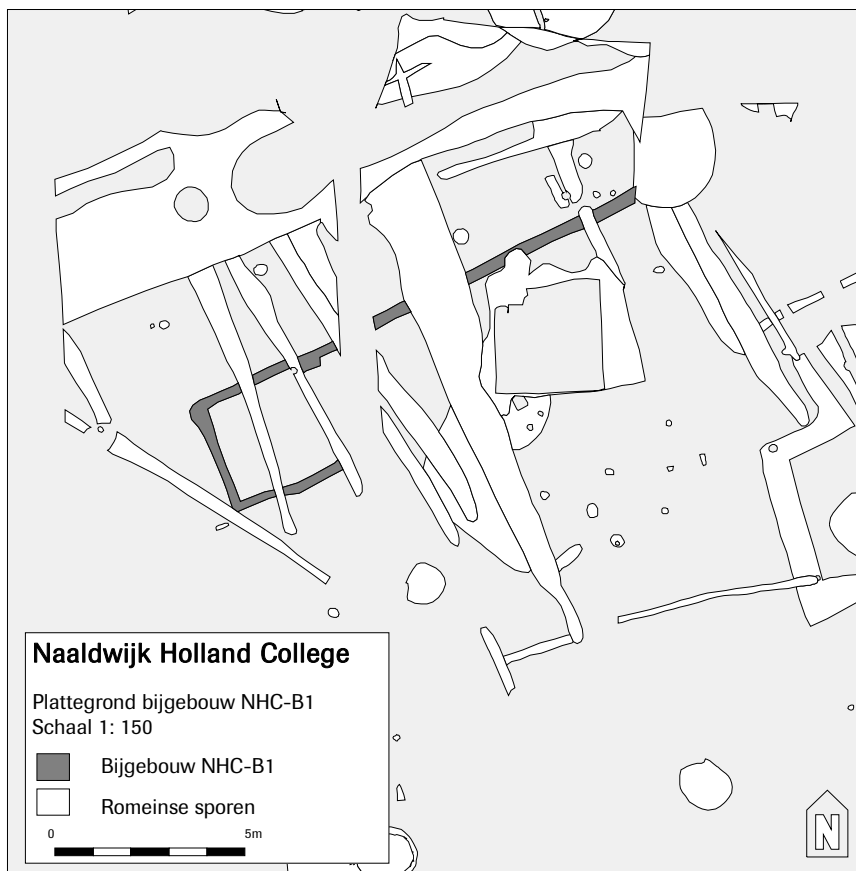
Tabel 3.1. Aardewerk uit gebouw NHC-4.

²⁴ Wiepking 1997, 10; Bloemers 1978, 163 ff; Waasdorp 1999, 14.

²⁵ Waasdorp 1999, 13; Bloemers 1978, 179.

3.3.5 Bijgebouw NHC-B1

Hoewel het onzeker is dat we hier te maken hebben met de plattegrond van een bijgebouw, zijn er toch redenen om deze hier te beschrijven (afb. 3.10). Allereerst is er de centrale ligging van de plattegrond op een door greppels omsloten erf in werkput zes. De greppel waaruit de plattegrond van bijgebouw NHC-B1 bestaat, heeft geen verbinding met deze greppels. Daarnaast springen het kaarsrechte verloop van de greppel en de haakse hoeken aan de westzijde in het oog. Deze kenmerken onderscheiden deze plattegrond van de overige greppels. De mogelijke plattegrond wordt gevormd door slechts één greppel die een rechthoekig gebied omsluit met een lengte van minimaal 13,2 m en een breedte van 3,1 m. Het ontbreken van paalkuilen zou betekenen dat deze greppel de fundering van de wanden vormde. De zuidelijke lange wand wordt doorsneden door een aantal jongere greppels en een beerput, waardoor deze alleen in het westelijke gedeelte zichtbaar was. De oostelijke korte wand is niet aangetroffen. De geringe breedte en het ontbreken van paalkuilen in de directe omgeving die in verband kunnen worden gebracht met deze greppel, laten al zien dat het mogelijke gebouw geen woonfunctie zal hebben gehad. Parallellen voor dit soort smalle gebouwen zijn de als schuren geïnterpreteerde plattegronden uit Venray-Hoogrieboek, die tussen 3 en 3,4 m breed zijn.²⁶ Deze plattegronden bestaan weliswaar uit paalkuilen in plaats van wandgreppels, de geringe breedte in verhouding tot de lengte komt wel overeen.

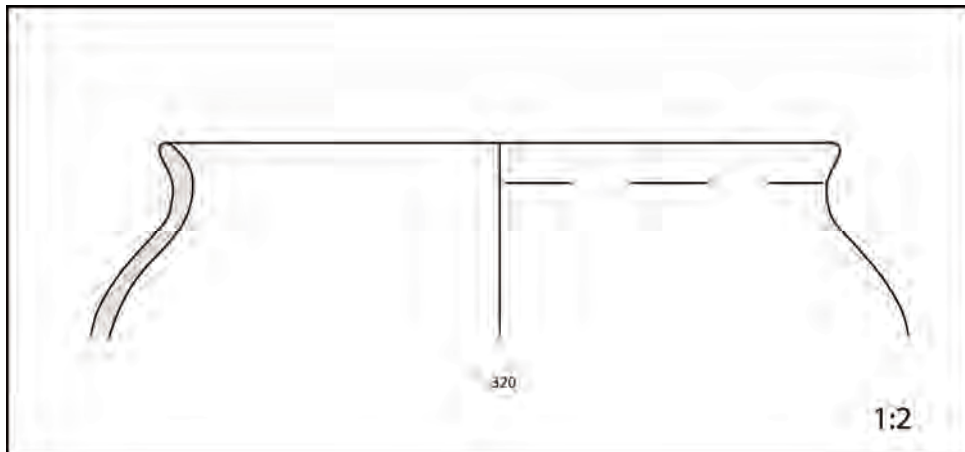

Afb. 3.10. Bijgebouw NHC-B1.

²⁶ Van Enckevort 2000, 56-59.

Datering

De vondsten uit de greppels van dit bijgebouw behelzen 18 MAI aardewerk. Ze bestaan uit 15 exemplaren handgevormd aardewerk, twee stuks Blauwgrijs en één fragment Rood aardewerk. Één fragment van het handgevormd kon gedetermineerd worden als een pot van Heeringen 25 waarvoor een datering gangbaar is tot ca. 100. (afb. 3.11).²⁷ Het gedraaide aardewerk dateert zonder uitzondering van na 70. Indien het fragment Rood aardewerk behoort heeft tot het meer dunwandig spectrum (schalen, kookpotten, bekens of borden) dan zou een datering vanaf 150 kunnen gelden.

Afb. 3.11. Aardewerk uit bijgebouw NHC-B1 (van Heeringen 25).

3.3.6 Spiekers

De term spieker is afgeleid van het Latijnse *spicarium* (*spica* betekend korenaar). Dit suggereert dat alleen granen in deze gebouwtjes werden opgeslagen, wat uiteraard niet het geval hoeft te zijn.²⁸ De palen zullen een vloertje hebben gedragen waarop de gewassen droog en buiten bereik van ongedierte opgeslagen konden worden. Een wandje van vlechtwerk met leem en een dak boven de constructie zullen het verder tegen weersinvloeden hebben beschermd.

Tijdens het onderzoek zijn op voorhand geen Romeinse spiekers herkend. Een blik op de alle sporenkaart (afb. 3.1) laat zien dat het in Naaldwijk gemakkelijk is om zes of vierpalige spiekers uit de Romeinse tijd samen te stellen. Spiekers zijn vaak iets minder nauwkeurig uitgezet dan gebouwen en worden bovendien verondersteld een korte levensduur te hebben gehad. Het probleem doet zich echter voor dat van de honderden paalkuilen of paalgaten er altijd wel vier een denkbeeldig vierkant vormen. Of deze paalsporen dan daadwerkelijk tot een spieker hebben behoord blijft erg onzeker. Er zullen ongetwijfeld spiekers aanwezig zijn geweest op het onderzoeksterrein. De grote onzekerheid laat echter niet toe hier spiekers aan de sporen toe te schrijven.

²⁷ Van Heeringen 1989.

²⁸ Van Enckevort 2000, 55.

3.3.7 Erf NHC-E2

Naast het erf NHC-E1 dat gevormd wordt door de greppels rondom gebouw NHC-2 (afb. 3.7) lijkt er in het midden van werkput 11 nog een erf te zijn geweest. Het erf wordt gevormd door drie greppels die een rechthoek omschrijven van 8,1 bij 13,5 m (afb. 3.12). De gebouwen NHC-3 en/of NHC-4 oversnijden deze greppels. De greppels zijn net even anders georiënteerd dan erf NHC-E1 en liggen iets meer naar het noordoosten gedraaid. Een vierde westelijke greppel is aan de korte zijde van het erf niet aangetroffen. Het is de vraag of we hier te maken hebben met erfgreppels. De greppels kunnen echter niet aangemerkt worden als standgreppels. Uit de sporen binnenin het erf kon geen gebouw worden gereconstrueerd.

Datering

In de sporen zijn 351 MAI aardewerk aangetroffen, hiervan bestaat 9% uit gedraaid materiaal en 91% uit handgevormde scherven. Onder het importmateriaal bevinden zich de vormen Holwerda 131 en 131/136, Stuart 4 (na 120) en Stuart 152 (tot 190). Onder het handgevormde aardewerk zijn een groot aantal Bloemers-vormen aangetroffen welke dateren tot 200. Het aardewerk geeft dus aanleiding voor een datering in de tweede helft 2de eeuw.

Afb. 3.12. Erfgreppels in werkput 11.

3.3.8 Erven NHC-E3, NHC-E4 en NHC-E5

In werkput 5 zijn mogelijk drie erven naast en over elkaar aangetroffen die gevormd worden door meerdere dubbele greppels (afb. 3.13). De erven worden in het midden doorsneden door de brede sloot spoor 6.17 en de proefsleuf van het ARC. De Romeinse sporen binnen in de erven hebben geen aanleiding gegeven tot reconstructies van boerderijen. Vanwege een mogelijke samenhang (als greppelsysteem IV, zie verderop) worden de erven hier bij elkaar beschreven. Op dit deel van het onderzoeksterrein bleek het Romeinse sporenvak soms ernstig verstoord wat een reconstructie helaas onmogelijk maakt.

Het derde erf wordt gevormd door een smalle greppel in het westen en vier haaks hierop gegraven evenwijdige greppels in het noorden (NHC-E3). Op basis van oversnijdingen heeft dit erf mogelijk een samenhang met bijgebouw NHC-B1. De greppels omsluiten een erf van ca. 15 bij 17,5 m. De noordelijkste twee evenwijdige greppels van lijken een vervolg te hebben gehad naar het oosten, maar er is een duidelijke onderbreking vastgesteld.²⁹ De twee noordoostelijke greppels vormen daarmee een vierde erf (NHC-E4), dat eveneens een westelijke greppel onder een haakse hoek heeft. In het zuiden, wederom op een afstand van ca. 17,5 m, bevindt zich de zuidelijke greppel van dit erf. Erf NHC-E4 eindigt in het oosten en heeft daardoor een breedte van ca. zes meter. Een westelijke greppel is niet aangetroffen. Het blijft echter goed mogelijk dat de sporen van beide erven toch in verband met elkaar moeten worden gezien. Door de besproken sporen heen lijkt op later tijdstip een vijfde erf gegraven (NHC-E5). Dit erf wordt gevormd door vier evenwijdig gegraven greppels. De greppels hebben een onderlinge afstand van ca. acht meter in de breedte. De oostelijke, langste greppel, is ca. 23 m lang. De diepte van de greppels schommelt tussen 18 en 25 cm. Van het te verwachten noordelijke deel van de westelijke greppel is niets teruggevonden. Dit is opmerkelijk omdat hier wel de sporen van het oudere erf NHC-E3 zijn aangetroffen. Bovendien bevonden zich hier restanten van 19^e eeuwse armenhuisjes. Door het midden van het erf loopt evenwijdig aan de erfgreppels een mogelijk latere brede greppel. Verstoring heeft er voor gezorgd dat vrijwel geen paalsporen van bebouwing meer resteerden. Een gebouw kon daarmee op dit erf niet vastgesteld worden.

Datering

De datering van de greppels van de diverse mogelijke erven wordt besproken bij greppelsysteem NHC-IV (§ 3.3.10).

²⁹ Tijdens het veldwerk is vergeefs naar een aansluiting van deze greppels gezocht.

3.3.9 Greppels

De intensiteit van het gebruik van het terrein is mede af te lezen aan de grote hoeveelheid greppels en sloten die vrijwel de gehele oppervlakte van het opgegraven terrein bedekken. De vele greppels lijken kenmerkend te zijn voor veel Romeinse nederzettingen in de regio.³⁰ De functie van deze greppels is nog steeds onderwerp van discussie. Zo kunnen de greppels functioneel benaderd worden. Hierbij kan gedacht worden aan de waterhuishouding in de nederzetting, irrigatie dan wel ontwatering, of afbakening van erven of kavels. Hiernaast bestaat de al wat gedateerde verklaring voor greppels als sporen van landaanwinning.³¹ Gezien de ligging van de sporen te Naaldwijk in het toenmalige landschap is het laatste niet aannemelijk.³² Een andere onlangs gepresenteerde verklaring is een functie als resultaat van het uitzetten van meetsystemen bij grondverkaveling en de inrichting van het landschap.³³ In deze optie is in de maatvoering van de greppels ten opzichte van elkaar op sommige vindplaatsen de Gulden Snede verhouding herkend. Dit wordt gezien als een mogelijke indicatie voor bemoeienis van militairen of Romeinen met de landschapsinrichting. Een laatste mogelijkheid is dat (delen van) de greppels geassocieerd kunnen worden met sporen van gebouwen, bijvoorbeeld met uitbraaksleuven of sporen van liggende funderingen. Om enig inzicht te krijgen in de functie van de 195 aangetroffen Romeinse greppels te Naaldwijk-Hoogwerf was een inventarisatie nodig van afmeting, vorm in doorsnede, breedte, diepte, kleur, insluitsels en oriëntatie. Een deel van de greppels kan als volgt geïnterpreteerd worden:

Hoofdsloten

Twee, mogelijk drie, brede greppels bevinden zich in werkputten 6, 9 en 10 en zijn aan te merken als hoofdsloten. Spoor 6.17 is ca. 2,7 meter breed en ca. 90 cm diep. De vorm in het westprofiel van dit spoor is min of meer vlak tot rechthoekig en puntvormig in het midden van de sloot. Spoor 9.5 betreft een twee meter brede sloot met een resterende diepte van 76 cm. De sloot loopt diagonaal over de werkput en lijkt een aansluiting te vinden met spoor 11.362. Omdat dit spoor in doorsnede spitsvormig bleek, is enkele meters verder een tweede coupe gezet. Hier bleek het spoor meer komvormig te zijn.³⁴ Het spoor 11.362 is wegens wateroverlast niet zorgvuldig geadministreerd, maar bleek veel minder diep te zijn. Hoewel de sloten andere greppels doorsnijden lijken vooral sporen 9.5 en 6.17 een begrenzendende functie te hebben gehad.³⁵

³⁰ Vergelijk opgravingen bij Katwijk-Zanderij, Den Haag-Ockenburg en Midden Delfland.

³¹ Dit in combinatie met palenrijen in de greppels, Hazenberg 2000.

³² De landaanwinningvariant komt voort uit vindplaatsen direct gelegen aan een rivier (Wijk bij Duurstede). De nederzetting te Naaldwijk is gelegen op een haakwal.

³³ Van Londen 2006.

³⁴ Spitsvormige brede greppels zijn in de Romeinse tijd vooral aanwezig rondom militaire kampen en versterkingen.

³⁵ Spoor 9.5 is gegraven door het hoogst gelegen gedeelte van het terrein, wat een afwaterende functie tegenspreekt.

Standgreppels

Vijftien greppels waren aan te merken als standgreppel. In deze greppels bevonden zich over de gehele lengte restanten van palen. Een van deze greppels maakt onderdeel uit van gebouw NHC-4. De overige standgreppels bevinden zich allen in de putten acht tot en met elf, maar konden niet toegewezen worden aan een structuur of gebouw. Het lijkt dat ze ooit toebehoord hebben aan fysieke afscheidingen van kavels, of restanten zijn van bebouwing die niet meer in beeld te brengen valt.

3.3.10 Greppelsystemen

De overige greppels varieerden tussen ca. 5 cm en 30 cm in diepte en tussen ca. 12 cm en 70 cm in breedte. Er is sprake van onderlinge verschillen in kleur, insluitsels, breedte en diepte, maar vaak zijn de beschreven vullingen identiek.³⁶ De dwarsdoorsnede van de greppels varieerde van vlak, komvormig, rond, puntig tot rechthoekig.

Een analyse van greppels met overeenkomstige kenmerken hebben geen inheems-Romeinse gebouwen anders dan de al beschreven structuren opgeleverd. Bijna een derde van de greppels was vlak tot rechthoekig in doorsnede, wat opmerkelijk is gezien de zandige ondergrond waarin ze gegraven zijn. Voor deze greppels lijkt een watervoerende functie dus onwaarschijnlijk te zijn geweest. Onderlinge oversnijdingen van greppels waren tijdens het veldwerk soms niet zichtbaar. Dit maakte een relatieve periodisering soms problematisch. In deze gevallen zijn de greppels aan de hand van vondsten en oriëntatie gedateerd. Vooral de oriëntatie bleek belangrijk. Greppels met eenzelfde oriëntatie worden hier besproken als greppelsysteem. Het woord systeem dekt de lading van de hieronder gepresenteerde verschijnselen wellicht niet goed. Ten eerste lijkt het woord systeem voor grotere verbanden meer geschikt (als bijvoorbeeld in “nederzettingssysteem”, als een geheel van elkaar beïnvloedende elementen). Ten tweede zijn er onder de bedoelde greppels afwijkende zaken die om een meer inhoudelijke benaming vragen, een benaming die niet kan opgaan voor het hele systeem. Toch is er voor gekozen het woord systeem te gebruiken. In de eerste plaats vanwege een van de vertalingen in van Dale: “een geheel dat volgens een bepaald beginsel geordend, gerangschikt of ingedeeld is”. In de tweede plaats omdat Bloemers zich in 1978 voor dezelfde problematiek gesteld zag en “system” vertaalde als: “... *eine Anlage von Gräben ... die über einer großen Fläche einen deutlichen Zusammenhang bildet*”.

Methode

Tijdens de analyse van de grondsporen werd een samenhang aangetroffen tussen twee clusters van greppels in werkput 8 en in het zuiden van werkputten 10 en 11. De onderlinge afstanden van deze vrijwel haaks op elkaar gegraven greppels bleken steeds afstanden te hebben van veelvouden van om en nabij 30 cm. De oriëntatie van beide clusters leek hetzelfde en dus te passen binnen een systeem. Uitgaande van deze oriëntatie is verder gezocht naar meer greppels met dezelfde oriëntatie. Ook hier bleken onderlinge afstanden een veelvoud van drie te hebben. Vanuit het greppelcluster in werkput 8 is vervolgens gezocht naar een grid waarin alle sporen met een identieke oriëntatie

³⁶ Een belangrijk probleem hierbij is dat de beschrijving van de sporen niet door één persoon gedaan zijn.

pasten. Binnen een grid van 29,7 cm, ongeveer de maat van de *pes monetalis*³⁷, vielen greppels over een afstand van meer dan 100 meter vrij nauwkeurig binnen deze maatvoering.³⁸ Dit grid, (greppelsysteem NHC-III) staat ten opzichte van de oost-west lijn onder een hoek van 23°. Naast dit systeem bleken echter nog twee gelijkwaardige systemen aanwezig. In putten vijf en zes behoeft het grid slechts geroteerd te worden naar een hoek van 32° om over een tweede sporenoriëntatie te vallen (greppelsysteem NHC-IV). Deze oriëntatie is alleen in dit gedeelte van het onderzoek overtuigend aanwezig. Een derde greppelsysteem, weliswaar minder nauwkeurig van aard, valt te reconstrueren in werkputten 10 en 11 (greppelsysteem NHC-II). Dit systeem ligt onder een hoek van 13,5° t.o.v. de oost-westlijn. Het betreft de greppels behorende bij erf NHC-E2. Alle drie de systemen liggen dus min of meer zuidwest-noordoost georiënteerd, naar de overheersende zuidzuidwestelijk windrichting. Het laatstgenoemde systeem ligt iets meer zuidwestwest-noordnoordoost. De greppelsystemen kunnen samen met de boerderijplattegronden van gebouwen NHC-1 en NHC-2 de bewoning uit de Romeinse tijd ruwweg indelen in vier perioden. In deze perioden zullen wellicht meerdere fasen hebben bestaan, vanwege onderlinge oversnijdingen van greppels binnen eenzelfde oriëntatie. Hiernaast heeft aantal greppels een geheel andere oriëntatie, ze vallen buiten genoemde systemen. De greppelsystemen zijn weergegeven op afbeelding 3.13.

Datering

Zoals eerder gemeld is er een ruis van middeleeuws aardewerk in de Romeinse sporen aanwezig. Binnen de hier geselecteerde greppelsystemen zijn voor systeem NHC-III 18 MAI middeleeuws aardewerk aanwezig op een totaal van 1394 Romeinse exemplaren. Voor greppelsysteem NHC-IV geldt dat er zeven MAI middeleeuwse scherven in de sporen gevonden zijn ten opzichte van 1243 Romeinse stukken. Vrijwel alle middeleeuwse scherven zijn gevonden in de bovenste vullingen van sporen met een grote meerderheid aan Romeins materiaal. Het materiaal heeft een brede datering; van Vroeg-Karolingisch tot in de Late-Middeleeuwen. In principe dateert de jongste scherf het spoor. In dat geval, gezien de opvallende overeenkomsten in oriëntaties en oversnijdingen, zouden alle systemen in de Late-Middeleeuwen geplaatst moeten worden. Toch lijkt dit niet het geval geweest als we kijken naar de sporen met alleen Romeins materiaal. Een inventarisatie van sporen met middeleeuws aardewerk binnen de greppelsystemen leverde op dat ze slechts een klein aandeel van het geheel innemen. Voor systemen III en IV zijn dit achtereenvolgens acht en vier sporen. Het elimineren van deze sporen uit de beide systemen doet echter niets af aan de beschreven oriëntaties en oversnijdingen. Bovendien worden de greppelsystemen steeds oversneden door middeleeuwse sporen, meestal gegraven in een noord-zuid oriëntatie. De boven beschreven greppelsystemen moeten dus aangelegd zijn in de Romeinse tijd. In de greppels en spoororiëntaties kunnen vier hoofdsystemen worden onderscheiden:

³⁷ Voor Romeinse maten zie Duncan-Jones 1980.

³⁸ Er bestaat een over deze afstand te verwaarlozen afwijking tussen de oriëntatie van de sporen uit werkputten 8 t/m 11 en 5 t/m 7 van maximaal 1°.

Greppelsysteem NHC-I

Het eerste “greppelsysteem” dat zich aandient zijn de erfgreppels van gebouw NHC-2. Dit gebouw, een tweede fase van bewoning of herbouw van gebouw NHC-1 is oost-west georiënteerd. De enige gelijkgeoriënteerde greppel met een Romeinse datering is een standgreppel langs de oostelijke putwand van het zuidelijke onderzoeksdeel. De datering van deze fase is al besproken: 1ste eeuw tot eerste helft van de 2de eeuw. De bewoning beslaat hier dus mogelijk twee fasen.

Greppelsysteem NHC-II

Een tweede systeem wordt gevormd door een verzameling greppels lopend van het midden van werkput 11 naar het zuiden van put 9. Deze greppels worden deels oversneden door greppelsysteem NHC-III. Het systeem wordt gevormd door smalle greppeltjes die in grote lijnen een zuidwestwest-noordnoordoost en noordnoordwest-zuidzuidoost oriëntatie hebben. Over het algemeen zijn de greppels tussen 50 cm en 10 cm breed en tussen 22 cm en 5 cm diep. In een tweetal greppels zijn onderin de vulling kleine paalkuiltjes aangetroffen. Deze standgreppels vormen echter niet de plattegrond van een gebouw. De twee bredere greppels, met een onderlinge afstand van 8 m zijn mogelijk greppels om een gebouw geweest, het gebouw valt echter niet te reconstrueren. Deze twee greppels worden doorsneden door de drie wandgreppels van het mogelijke gebouw NHC-3. In het zuidwestelijke onderzoeksdeel is met dezelfde oriëntatie een standgreppel te vinden. Ook hier valt geen gebouw te reconstrueren, het is mogelijk dat deze zich net buiten de opgravingsputten bevindt. Het aardewerk uit de greppels geeft aanleiding dit systeem te dateren in de 2de eeuw.

Greppelsysteem NHC-III

Dit greppelsysteem wordt gevormd door greppels met een zuidwest-noordoost en zuidoost-noordwest oriëntatie. Het systeem is in het gehele onderzochte gebied aanwezig, met uitzondering van werkputten 14 en 13.³⁹ Structuren NHC-5 en NHC-6 in werkputten 8-11 (zie verderop) en bijgebouw NHC-B1. maken onderdeel uit van dit systeem. Het lijkt of met dit systeem de gehele nederzetting in één of meerdere fasen is ingericht. De greppels variëren sterk in breedte en diepte. De breedste greppels, of sloten bevinden zich in putten 5 en 6. Hier is op basis van oversnijdingen een relatieve datering mogelijk. Op deze wijze ontstaan binnen dit systeem twee fasen. Hoofdsloot 6.17 maakt waarschijnlijk onderdeel uit van dit greppelsysteem en is ca. 2,5 m breed en 55 cm diep. De sloot valt min of meer door te trekken naar de nederzetting omvattende “hoofdgoot” van Holwerda (zie §3.4). Op het diepst aangelegde niveau kwam nog onder deze sloot 6.17 een standgreppel te voorschijn, eveneens beantwoordend aan de oriëntatie. Ook in werkputten 8 t/m 11 zijn op meerdere plaatsen oversnijdingen te zien binnen deze oriëntatie. Dit geeft aan dat dit greppelsysteem zich over heel het onderzochte terrein uitstrekt, maar in meerdere fasen zijn beslag heeft gekregen. Duidelijk anders georiënteerd is een halfronde greppel in het zuiden van putten 5 en 6. De greppel behoort op basis van oversnijdingen eveneens tot deze fase. De greppel heeft mogelijk als heining gediend, deelsluitmakend van een erf met bijgebouw NHC-B1. De datering van het

³⁹ Slechts één greppel valt binnen dezelfde oriëntatie in put 14.

Aardewerk uit greppelsysteem III				
MATERIAAL	TYPE	BEGIN DAT	EINDE DAT	MAI
INHROM	D L-IVh	350	400	1
BLGR	ENCKEVORT Vt77.4	250	350	1
METAALGLANSWAAR	NB 33c	200	300	1
RUWW	NB 98	190	260	1
TS	DRAG 45	175	260	5
RUWW	NB 104	150	300	1
TS	DRAG31R	150	300	2
TS	DRAG 43/45	150	260	1
GEVERFD	NB 30	150	260	2
ROODAW	NB 30	150	260	1
GEVERFD	NB 32	140	275	1
RUWW	NB 89	140	260	7
GEVERFD	NB 32A	140	200	1

Tabel 3.2. Laat aardewerk uit greppelsysteem III.

aardewerk uit de greppel lijkt dit te bevestigen. Het laatst daterende aardewerk uit greppelsysteem III is weergegeven in tabel 3.2.

Greppelsysteem IV

Systeem NHC-IV ligt met een duidelijk andere hoofdoorientatie over systeem NHC-III. Dit greppelsysteem is ruwweg noordnoordwest-zuidzuidoost gegraven en vooral in putten 5 en 6 overtuigend aanwezig. Het betreft de greppels van erven NHC-E3, E4 en E5. Slechts drie kleine standgreppels in put 8 vallen binnen dit systeem. Onder een iets afwijkende oriëntatie, maar eveneens alle Romeinse sporen oversnijdend, ligt de brede hoofdsloot in put negen. Greppelsysteem NHC-IV valt onder te verdelen in drie perioden, NHC-IV -1, NHC-IV -2 en NHC-IV -3. Systeem NHC-IV -1 wordt oversneden door NHC-IV -2 en NHC-IV -3, maar kent wel dezelfde oriëntatie. Systeem IV-2 bestaat uit steeds paarsgewijs evenwijdig aan elkaar gegraven greppels. Ze lijken, voor zover zichtbaar is, in het midden van de opgravingsput twee percelen af te bakenen van minimaal 6 x 12 en 6 x 10 m. Het is goed mogelijk dat deze greppels bij dezelfde fase horen. De meest noordelijke twee evenwijdige greppels vervolgen hun weg naar het westen. In het westen bevindt zich op 9 m afstand nog een enkele smalle greppel. Ook hier is een functie voor erfafscheiding denkbaar. De meeste greppels van dit systeem tekenden zich af door groengrijze tot groenbruine, sterk ijzerhoudende verkleuringen in het zand. De greppels laten een vrij homogeen beeld zien als het aankomt op diepte en vorm; vrijwel allemaal zijn ze om en nabij 20 cm diep en vlak tot komvormig. Het opvallendst zijn

Aardewerk uit greppelsysteem IV				
MATERIAAL	TYPE	BEGIN DAT	EINDE DAT	MAI
INHROM	D L-IVh	350	400	1
RUWW	Gose 473	300	350	1
RUWW	NB98	190	260	1
GLADW	ST111	175	300	1
TS	DRAG37	160	190	1
RUWW	NB96	150	300	2
RUWW	NB104	150	300	1
GEVERFD	NB30	150	260	1
RUWW	NB89	140	260	3

Tabel 3.3. Laat aardewerk uit greppelsysteem IV.

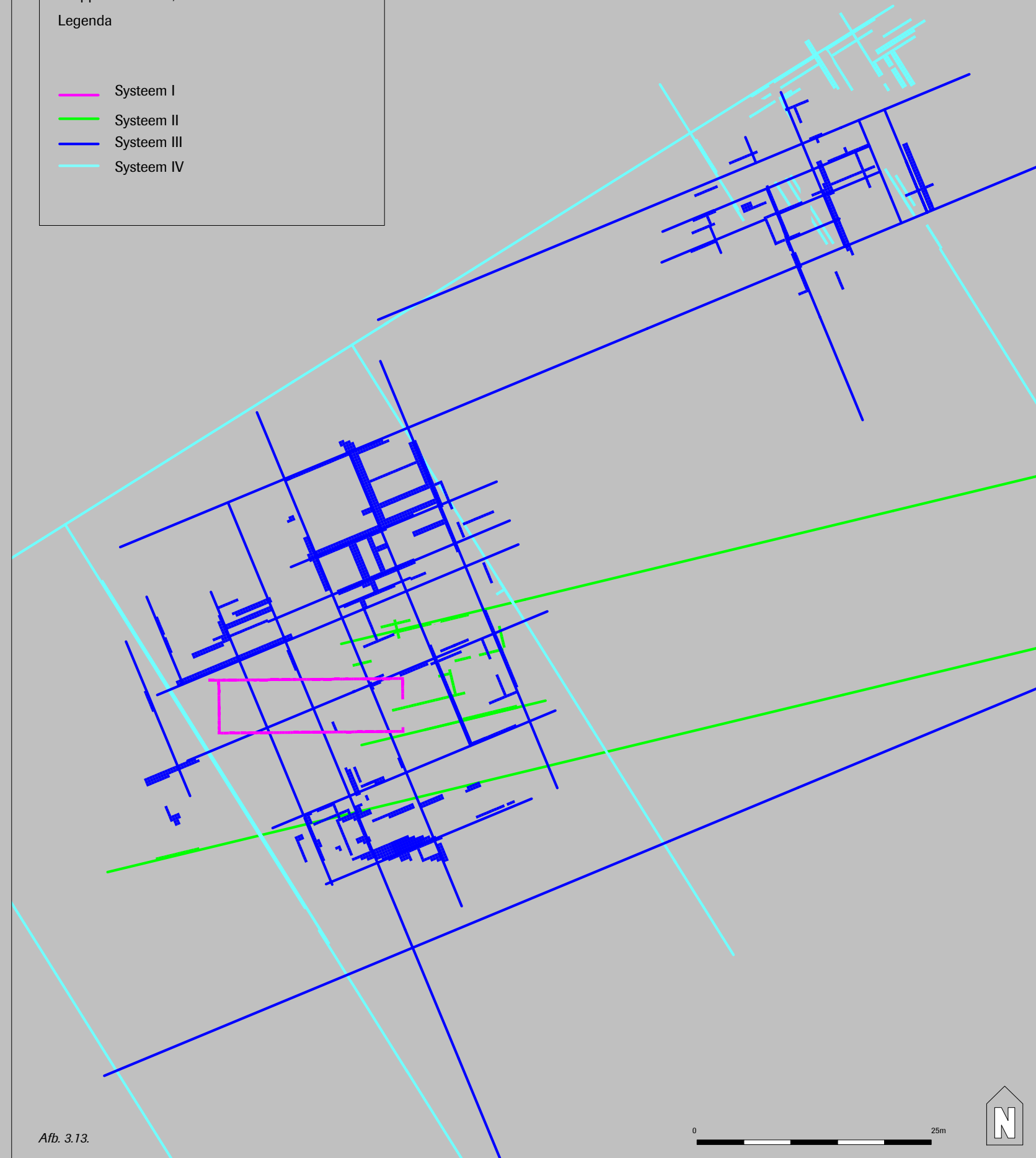
vier vrij brede greppels welke evenwijdig aan elkaar door sloot 6.17 worden afgesneden (systeem NHC-IV-3). De greppels zijn ca. 30 cm diep, liggen op 6 meter afstand van elkaar en hebben een lengte van ca. 8 tot 13 m. Het is goed denkbaar dat hier een gebouw heeft gestaan. Het laatst daterende aardewerk uit de verschillende fasen van dit systeem is weergegeven in tabel 3.3.

Naaldwijk Holland College

Greppelorientaties, 1:500

Legenda

- Systeem I
- Systeem II
- Systeem III
- Systeem IV

Afb. 3.13.

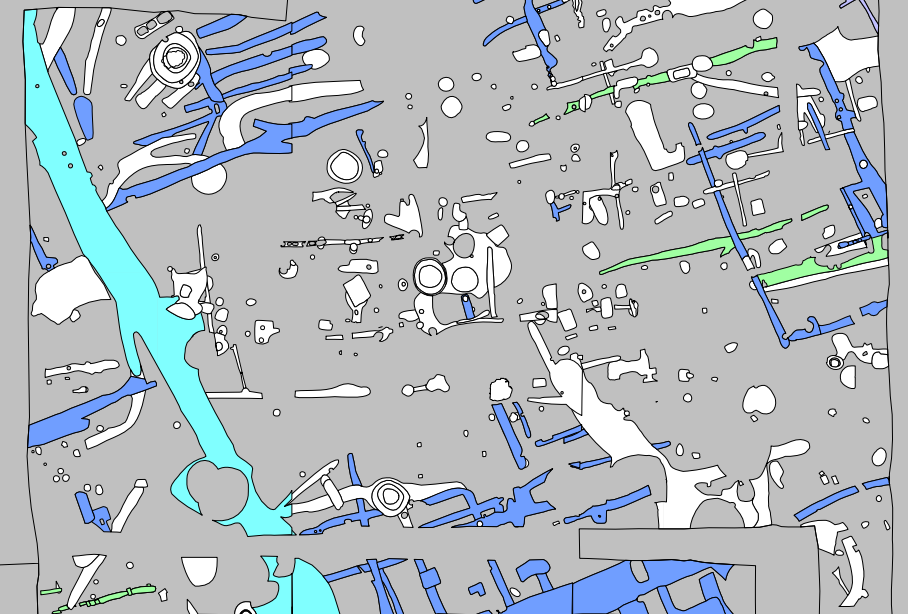

Werkputten 5-7

Schaal 1:350

- Systeem II
- Systeem III
- Systeem IV-1
- Systeem IV-2
- Systeem IV-3
- Romeinse sporen

Werkputten 9-11

3.3.11 Funderingen

In greppelsysteem NHC-III lijkt het dat twee greppelclusters een samenhang hebben en een structuur vormen. Deze structuren zijn niet direct te herkennen als boerderijplattegronden zoals ze voorkomen in inheems-Romeinse vindplaatsen in de regio. Beide structuren, bestaand uit haaks op elkaar gegraven greppels, doen eerder “Romeins” aan. De greppels in de hier besproken structuren bleken geen van alle standgreppels. Een aantal greppels was in dwarsdoorsnede vrij vlak of zelfs rechthoekig in vorm. Een functie van de greppels als funderingen van stenen gebouwen kan op basis van de samenstelling van de vullingen worden uitgesloten.⁴⁰ Een mogelijke verklaring is dat het hier restanten van funderingen van liggend hout betreft.

De structuur in werkput 8 (afb. 3.14) is in twee vlakken opgegraven. In het hoogste sporenvlak vertoonden zich al grote delen van deze structuur. De hier gepresenteerde structuur is het resultaat van overlappende sporen uit vlak 1 en 2. Zoals al beschreven gaf deze structuur de aanleiding een grid over de sporen te leggen.

3.3.12 Gebouw NHC-5

Indien we deze greppels als funderingsgreppels voor ligbalken interpreteren, dan ontstaat de mogelijkheid een gebouw te beschrijven. Gebouw NHC-5 bestrijkt een oppervlakte van ca. 30 x 15 m. Het gebouw beslaat geheel werkput 8, en zet zich ten westen en mogelijk het noorden van de werkput voort. Binnen de plattegrond is een aantal onderverdelingen te zien die gevormd worden door de haaks op elkaar gegraven greppels. Onder en langs de greppels zijn incidenteel paalkuilen aangetroffen. De paalkuilen variëren in diepte en doorsnede. De diepst gemeten paalkuil is 47 cm. De greppels variëren in diepte tussen 12 en 36 cm. De greppels verdelen het gebouw in een tiental ruimtes. De grootste ruimte A in de noordwestelijke hoek beslaat een vierkant van ca. 8 x 8 m. Omgerekend is dit een ruimte van ca. 27 x 27 Romeinse voeten.⁴¹ In deze ruimte ligt de laat-Romeinse waterput 6. Ten zuiden van deze ruimte is een vierkante omsluiting B van ca. 3,9 bij 3,6 m aanwezig (13 x 12 voet). Tegen deze ruimte zijn ten zuiden en oosten twee smalle ruimtes C en D gebouwd, beiden ca. 1,2 m. breed (4 voet). Aansluitend op de westzijde van de grote ruimte zijn de drie smalle vertrekken E, F en G geformeerd. Zij hebben een lengte van 5,34 m (18 voet) en zijn achtereenvolgens 10, 8 en 4 voet breed. Als laatste is hier ten zuiden van wederom een grote ruimte aanwezig, ruimte I van 7,7 x 6,20 m., 26 x 21 voet. In deze ruimte staat een zijwand. De zuidelijke wand van dit vertrek is nog fragmentarisch bewaard gebleven. Tegen de oostelijke wand is wederom een smal, lang vertrek gebouwd, ruimte J. Deze ruimte is 3 voet breed. Functies aan de vertrekken zijn nauwelijks te geven. De smalle vertrekken zouden eventueel met gangen kunnen worden geassocieerd.

⁴⁰ In dit geval zou er meer bouwruis als cement en steen in de vullingen aanwezig zijn geweest.

⁴¹ Het is mogelijk om op twee manieren de maten van de structuur te berekenen, tussen de gridblokken of hart op hart vanuit de greppels. Hier is uitgegaan van de binnenwerkse afmetingen tussen de sporen.

Het gebouw lijkt zich naar het westen toe voort te zetten. Hier vinden we een omsloten ruimte van minimaal 12,7 x 7,7 m, 41 voet. De ruimte lijkt in twee helften van 20 voet te zijn verdeeld. In de oostelijke ruimte zijn meerdere parallel gelegen greppels gegraven. Het is mogelijk dat het de funderingen voor een vloer betreft. In hoeverre de plattegrond zich hier noordelijk voortzet is niet duidelijk.

Deposities

Om het gebouw zijn twee paardengraven aangetroffen. Paardenbegruwing II doorsnijdt een fragment van de meest zuidelijke greppel van het gebouw.⁴² Paardenbegruwing III bevond zich net ten westen van de westelijke wand van ruimte A. In het midden van ruimte A ligt waterput 6. In deze put lijkt sprake te zijn van enkele intentionele aardewerkdeposities. Deze zullen in hoofdstuk 6 worden besproken.

Vondstmateriaal

In en rondom de sporen van de structuur is opmerkelijk veel materiaal aangetroffen. Gelet op een mogelijk gebouw zijn hierbij vooral de bouwmaterialen interessant. Hieronder bevonden zich twee bekapte tufstenen bouwstenen van tuf, vrij veel keramisch bouwmetaal en een stuk fresco. Het keramische bouwmetaal bestaat uit *tubuli*, *tegulae*, *imbrices* en vloertegels. Deze zullen verder aan bod komen bij de bespreking van de vondsten in § 4.3 en § 4.4.

Type

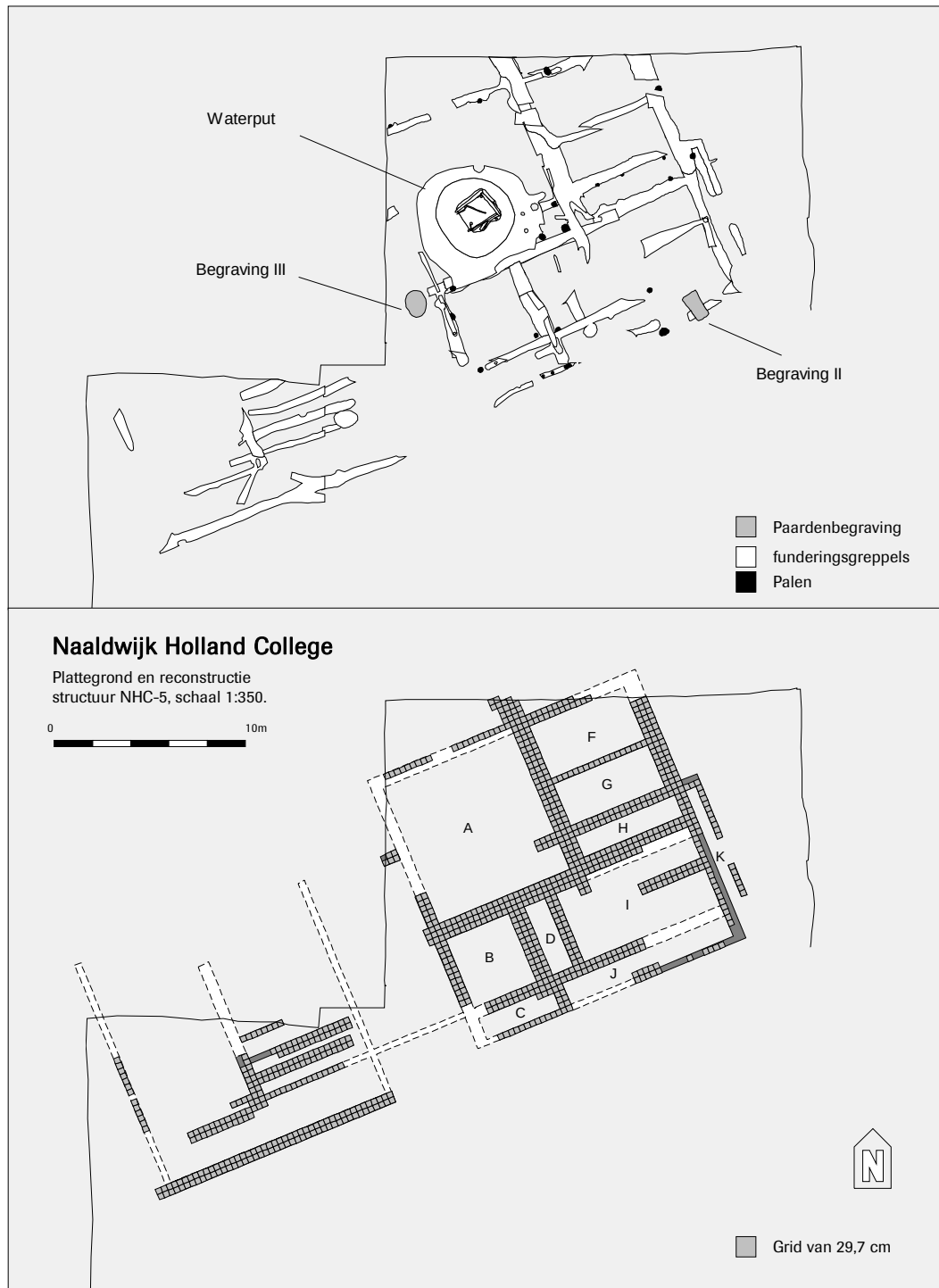
In de doorsnee inheems-Romeinse vindplaatsen in de regio is geen vergelijkbare plattegrond aanwezig. Gebouwen met een dergelijke *lay-out* en een constructie op ligbalken zijn echter wel bekend van andere vindplaatsen uit de Romeinse tijd in West-Nederland. In de eerste plaats kennen we de steenbouwfase in Rijswijk-De Bult. Hier heeft in de 3de eeuw een vakwerkhuis met een deels houten en deels stenen fundering gestaan. Het gebouw te Naaldwijk lijkt echter niet op steen gefundeerd te zijn geweest.⁴³ Ten zuiden van de Maas is begin jaren '70 een intrigerend gebouw opgegraven te Poortugaal (afb. 3.15).⁴⁴ Van dit als mogelijke *villa* of *horreum* geïnterpreteerde gebouw restten een groot deel van de houten funderingen. Nog zuidelijker, te Haamstede-Brabers (Schouwen-Duiveland) werd een vermoedelijk op liggend hout gefundeerd gebouw in de nabijheid van een vermoedelijke stenen constructie opgegraven.⁴⁵ In de Hoeksche Waard zijn gelijksoortige funderingen te voorschijn gekomen tijdens een opgraving in Westmaas. Hier konden de opgaande verbindingen gedetailleerd worden opgetekend (afb. 3.16).

⁴² De paardenbegruwingen worden behandeld in § 4.6.

⁴³ Indien dit het geval was zouden meer resten van cement of stenen in de greppels aanwezig moeten zijn geweest.

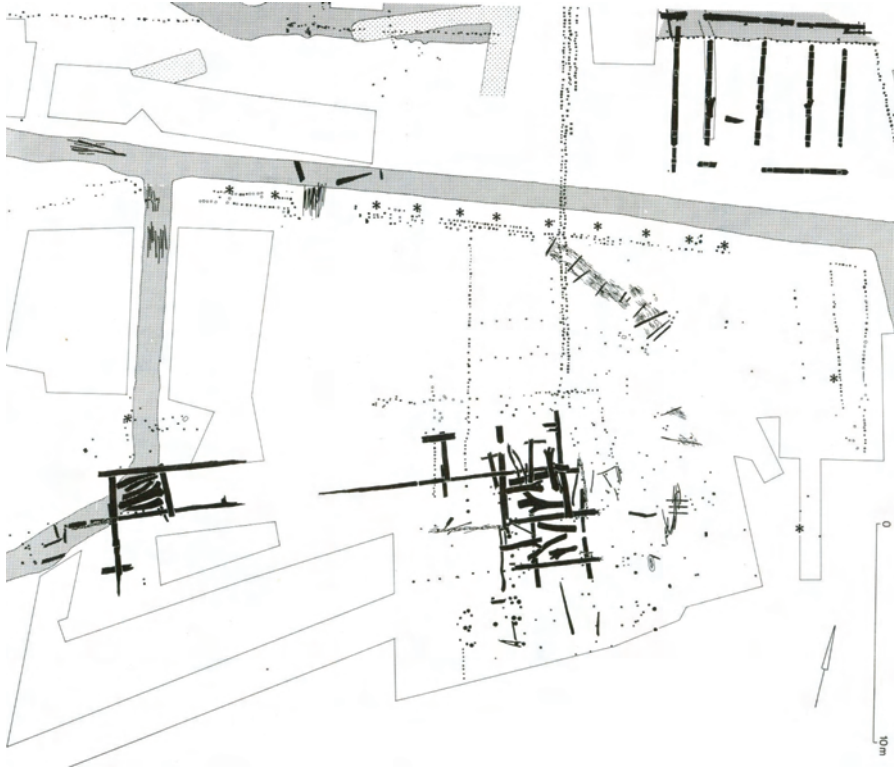
⁴⁴ De Bruin 2003.

⁴⁵ Trimpe-Burger 1977.

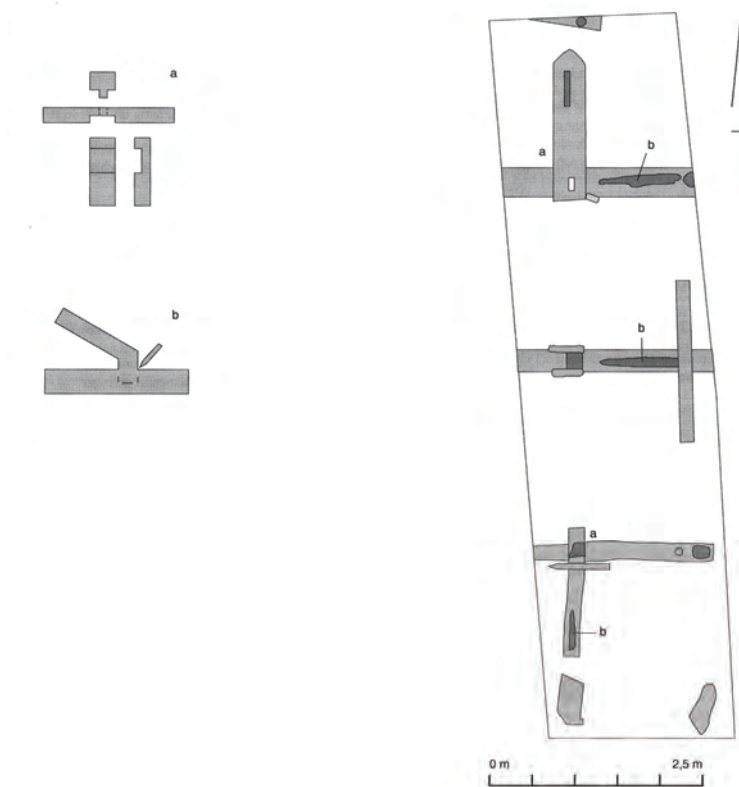

Afb. 3.14. Plattegrond en reconstructie structuur NHC-5

Een belangrijk constructie-element in het gebouw te Poortugaal bleken staande palen te zijn die zich onder en naast de balken bevonden om de fundering te stutten. Een blik op de plattegrond van structuur NHC-5 laat zien dat deze palen ook hier aanwezig zijn. Of we te Naaldwijk daadwerkelijk met een dergelijke structuur te maken hebben als te Westmaas of Poortugaal blijft echter onzeker, er is geen liggend hout aangetroffen in de greppels. De vormgeving van het gebouw en de ruimtes is echter navenant.

Afb. 3.15. Plattegrond van een vakwerkgebouw te Poortugaal. Naar Van Trierum et al, 1992, afb. 78.

Afb. 3.16. Constructie en deel van de plattegrond van een vakwerkgebouw te Westmaas.
Naar Van Heeringen et al. 1998.

Datering

Zoals beschreven waren sporen van een deel van de structuur op het hoogste niveau aaneengesloten geadministreerd als laag. Voor de datering van de structuur was het daardoor noodzakelijk de herkomst van de vondsten nauwkeurig te bepalen. Van de hoger gelegen sporen zijn alleen die vondsten meegeteld die boven sporen uit vlak 2, of op vlak 1 binnen het grid vallen.⁴⁶ De analyse van de vondsten in de sporen van structuur NHC-5 heeft 236 MAI aardewerk opgeleverd. Vijf exemplaren hiervan zijn middeleeuws maar kunnen met zekerheid bestempeld worden als nazak uit de vondstlaag.⁴⁷ Overigens leverde een analyse van alle aardewerkvondsten uit spoornummers van structuur NHC-5 377 MAI op, met maar één extra middeleeuwse scherf. Voor structuur NHC-5 geldt dat er een hoger percentage gedraaid aardewerk aanwezig is dan we tot nu toe in de gebouwen hebben gezien, een percentage van 24,6%.⁴⁸ Op basis van een aantal gedraaide scherven *Terra sigillata* Dragendorff 37 en een Niederbieber 89 kunnen we de structuur dateren vanaf het einde van de tweede helft 2de eeuw tot in de 3de eeuw. Het blijft uiteraard mogelijk dat ook deze late scherven als nazak van een latere periode moeten worden gezien. Een toename in gedraaid aardewerk doet anders vermoeden. Het lijkt dus waarschijnlijker dat een deel van het inheemse materiaal gezien moet worden als opspit, of dat de aanwezigheid van grote hoeveelheden van dit materiaal anders geïnterpreteerd moet worden.

3.3.13 Gebouw NHC-6

Met iets minder grote accuratesse gegraven, maar binnen hetzelfde grid vallend, bevindt zich in de meest zuidelijke zone van werkputten 10 en 11 structuur NHC-6 (afb. 3.17). De structuur valt maar voor een deel binnen de opgravingputten en wordt doorsneden door een moderne gasleiding, twee laat-Romeinse hoofdsloten en maar liefst vijf middeleeuwse waterputten. De haaks op elkaar gegraven greppels van het gebouw zijn over het algemeen minder breed dan de greppels uit gebouw NHC-5. De bewaard gebleven dieptes schommelen tussen 5 en 40 cm. Indien we hier eveneens te maken hebben met een gebouw, dan kan dit als volgt worden beschreven.

Gebouw NHC-6 kent dezelfde oriëntatie als gebouw NHC-5. De structuur valt eveneens in te delen in ruimtes in Romeinse voeten. De nog resterende sporen beslaan een oppervlakte van ca. 16,5 x 9 m (55 x 30 voet). De structuur is fragmentarisch bewaard gebleven en valt waarschijnlijk grotendeels buiten de werkputten. Enkele sporen in het zuiden lijken een aanzet van een greppel te zijn. Opvallend is dat zich ook hier in en naast de greppels paalkuilen bevinden. Dit doet vermoeden dat hier dezelfde bouwmethode is gehanteerd als bij gebouw NHC-5. Indien we deze greppels reconstrueren zijn er vijf parallel gelegen ruimtes te zien. De meest westelijke ruimte wordt verstoord door de laat-Romeinse sloot spoor 9.5. Van oost naar west zijn vervolgens vijf ruimtes omsloten, A

⁴⁶ Dit bleek noodzakelijk omdat de bovenste vulling van de laat-Romeinse waterput spoor 17 eveneens spoor 13 heeft gekregen. Spoor 13 maakt op vlak 2 deel uit van de structuur.

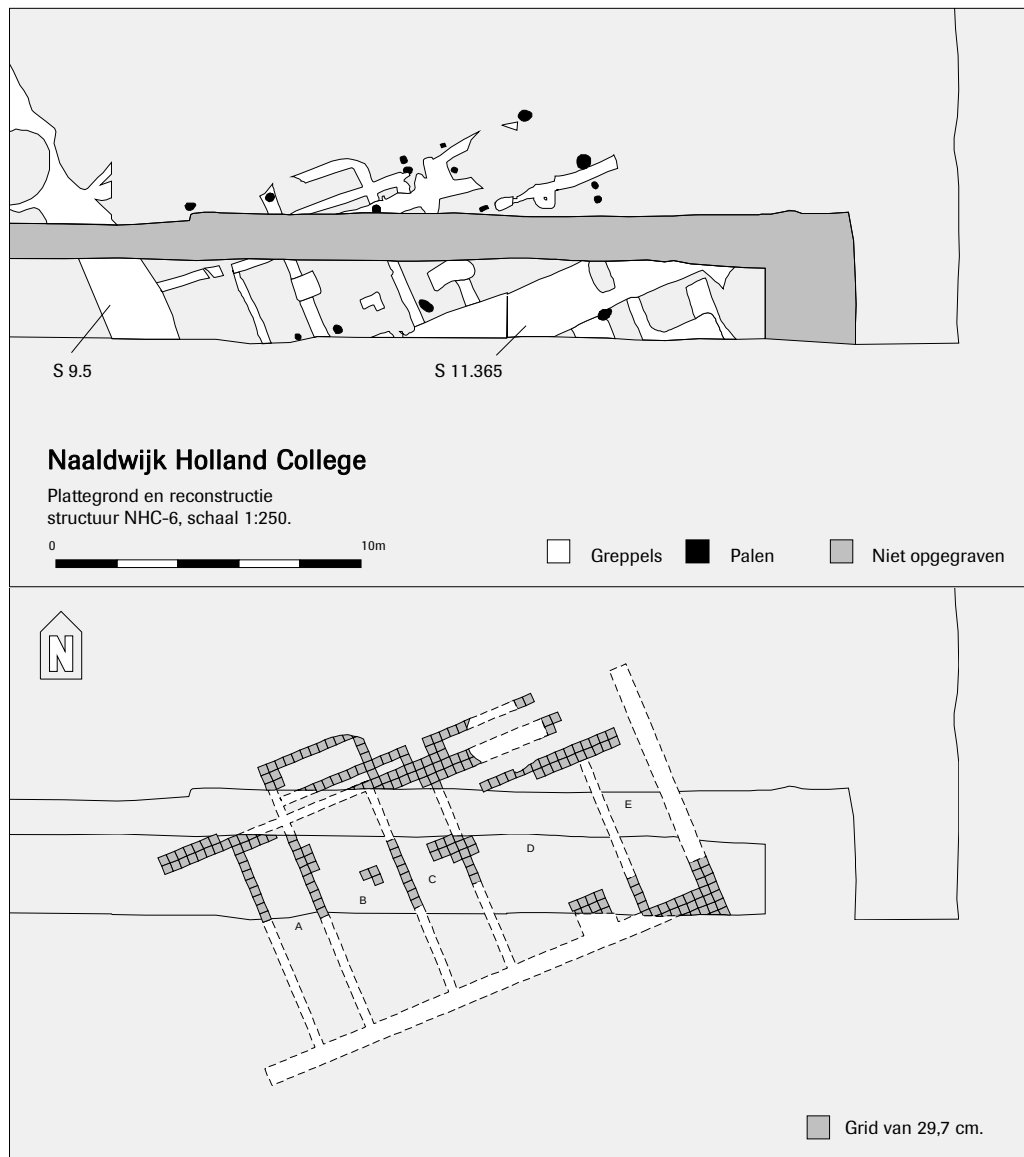
⁴⁷ Dit gezien het feit dat de middeleeuwse vondsten uit als lagen geïnterpreteerde sporen 2 en 13 en van het hoogste vlak afkomstig zijn.

⁴⁸ Voor het aardewerk uit alle spoornummers van de structuur geldt een percentage van 40,5% gedraaid aardewerk, een hoger percentage dan het gemiddelde.

t/m E, met een binnenwerkse breedte van 1,5 m, 3 m, weer 1,5 m, 4,5 m en 1,8 m. (resp. 5, 10, 5, 15 en 6 voet). Deze ruimtes worden oversneden door de bredere greppel van ca. 2 m., spoor 11.365. Deze greppel sluit waarschijnlijk aan op spoor 9.5 en zou gezien kunnen worden als een nederzettingbegrenzende sloot in een latere fase van de nederzetting. Ten zuiden van de sloot lijken de ruimtes door te lopen. Deze vallen helaas buiten de werkputten. De ruimtes hebben in de reconstructie een lengte ca. 23 voet, maar het verdere verloop van de plattegrond is onzeker. In de oostwand van ruimte A is een vierkante paalkuil ingegraven van 76 x 76 cm. De kuil had een diepte van 70 cm. Het is goed voorstelbaar dat deze paal een dakdragende functie heeft gehad. In het midden van ruimte B is wederom een kuil gegraven die een hoek beschrijft. Deze kuil was nog slechts 8 cm diep. In lijn met deze kuil bevindt zich op de oostelijke wand van ruimte C wederom een kuil. Deze is meer ovaal van vorm en meet ca. 70 x 140 cm. In deze kuil bevond zich de in hoofdstuk 4 beschreven Classis-inscriptie. De plaat werd plat in de 40 cm diepe kuil begraven en leek te zijn verbrand. Een bronzen kopje van Mars werd aangetroffen in een van de gebouwgreppels.

Datering

Het aardewerk uit de sporen bestaat voor 88% uit inheems aardewerk. Twee middeleeuwse scherven zijn hierbij aangetroffen. Het betreft een klein fragmentje kogelpot uit spoor 502 en een scherf uit greppel 11.142. Het eerste scherfje werd aangetroffen tussen de ter conservering van de Classis-inscriptie in een vondstzak geschepte grond. De herkomst hiervan is onzeker. De tweede scherf is in de directe nabijheid van een van de middeleeuwse waterputten aangetroffen. Vier gedraaide scherven dateren vanaf einde van de tweede helft van de 2de eeuw, gelijktijdig dus met structuur NHC-5. Hoewel er een kleine toename in deze hoek van het onderzoek is van keramisch bouw materiaal ten opzichte van de omgeving, levert dit echter niet hetzelfde beeld op als dat van structuur NHC-5.

Afb. 3.17. Plattegrond en reconstructie structuur NHC-6.

Afb. 3.18. Een deel van structuur NHC-6, opname vanuit het westen.

3.3.14 Akker

In het zuiden van werkput 10 werden bij de aanleg ploegsporen aangetroffen. De sporen waren zichtbaar als dunne evenwijdige donkergrijze baantjes in het vlak. De oriëntatie van de sporen was zuidwest-noordoost. De restanten van het akkertje bevonden zich direct ten zuiden van de plattegronden van gebouwen NHC-1 en NHC-2 maar lagen te dicht bij om hiermee geassocieerd te kunnen worden. De oriëntatie van de sporen lijkt eerder aan te sluiten bij gebouw NHC-4, of mogelijk structuren NHC-5 of NHC-6. Het is ook mogelijk dat de sporen behoren tot een latere fase, bijvoorbeeld van een van de fasen uit greppelsysteem IV. In deze fase wordt een zwaartepunt in het noordoosten van het terrein zichtbaar en heeft het westelijke deel mogelijk een deels agrarische functie gehad.

Afb. 3.19. Ploegsporen in het zuiden van werkput 10.

3.3.15 Waterputten

Er kunnen vijf, maar mogelijk zeven waterputten gedateerd worden in de Romeinse tijd. Waterput 1 is mogelijk al in de Late IJzertijd geslagen en van waterput 7 is geen datering voorhanden. In het laatste geval lijkt vooral de constructiewijze Romeins te zijn, maar dit is onzeker. Voor de volledigheid wordt de put hier besproken. De waterputten zijn gecatalogiseerd naar datering. De waterputten beslaan de gehele bewoningsduur van de vroege 1ste eeuw tot de late 3de eeuw. In alle putten is hout aangetroffen, met uitzondering van de waterput 1.

WATERPUT 1

SPOOR: 5.83

DIEPTE: 1,50 m (2,16 m –NAP)

DOORSNEDE: 2,50 m

TYPE: Waterkuil.

BEKISTING: De waterput werd eerst zichtbaar na het verdiepen van het vlak. De put bleek zich onder het schone zand S6000 te bevinden. In deze waterput is geen bekisting aangetroffen. De vulling bestaat uit grijsbruin gevlekte zandige klei. Bovenin zijn twee concentraties bot aangetroffen.

DATERING: De 18 in de vullingen van deze waterput aangetroffen scherven zijn allen handgevormd. Het betreft de in hoofdstuk 5 beschreven scherven met potgruismagering, welke aanleiding geven de put te dateren in de Late-IJzertijd of Vroeg-Romeinse tijd.

WATERPUT 2

SPOOR: 7.35/7.53

DIEPTE: 1,80 m (1,71 m –NAP)

DOORSNEDE: 1,60 m

TYPE: Put met houten bekisting en mand.

BEKISTING: Het hout van de buitenste rechthoekige bekisting was bewaard gebleven tot ca.1 m – NAP. Deze bekisting bestond uit horizontale, dikke planken met een breedte van 5 tot 10 cm, die een rechthoek vormden met een breedte van 0,80 m en een lengte van minimaal 1,20 m. De zuidzijde van de bekisting was niet bewaard gebleven of al in het verleden gesloopt. Op twee plaatsen in de westelijke horizontale plank zijn ca. 10 cm grote vierkante gaten aanwezig voor een pengat verbinding. In de noordelijke van de twee gaten was nog het uiteinde van de noordelijke plank van de bekisting aanwezig (afb. 3.20). Binnen deze bekisting was een mand van vlechtwerk aanwezig welke door samendrukking een ovale vorm heeft gekregen. De oorspronkelijke diameter van de mand bedraagt waarschijnlijk ca. 0,70 m, de hoogte van het bewaard gebleven gedeelte bedraagt 0,50 m. Aangezien het hout van de rechthoekige bekisting op een hoger niveau wel is aangetroffen, is de mand waarschijnlijk in zijn geheel bewaard gebleven. Opvallend is dat het midden van de mand zich ter hoogte van één van de twee pengatverbindingen van de bekisting bevond. De mand lijkt dus op een later moment te zijn geplaatst binnen de rechthoekige bekisting, waarbij de zuidelijke plank van die bekisting is gesloopt.

DATERING: Het aardewerk dat is aangetroffen in de vullingen van de waterput is Romeins. Naast een fragment van een wrijfschaal, een niet nader te determineren gladwandige scherf en een scherf van Rood aardewerk bevond zich alleen handgevormd materiaal in de verzameling. Opmerkelijk is dat hieronder zich zowel fragmenten met potgruismagering als met steengruismagering bevonden. De waterput dateert daarmee waarschijnlijk uit de late 1ste eeuw.

Afb. 3.20. Waterput 2.

Opname uit het zuidwesten.

WATERPUT 3

SPOOR:7.34

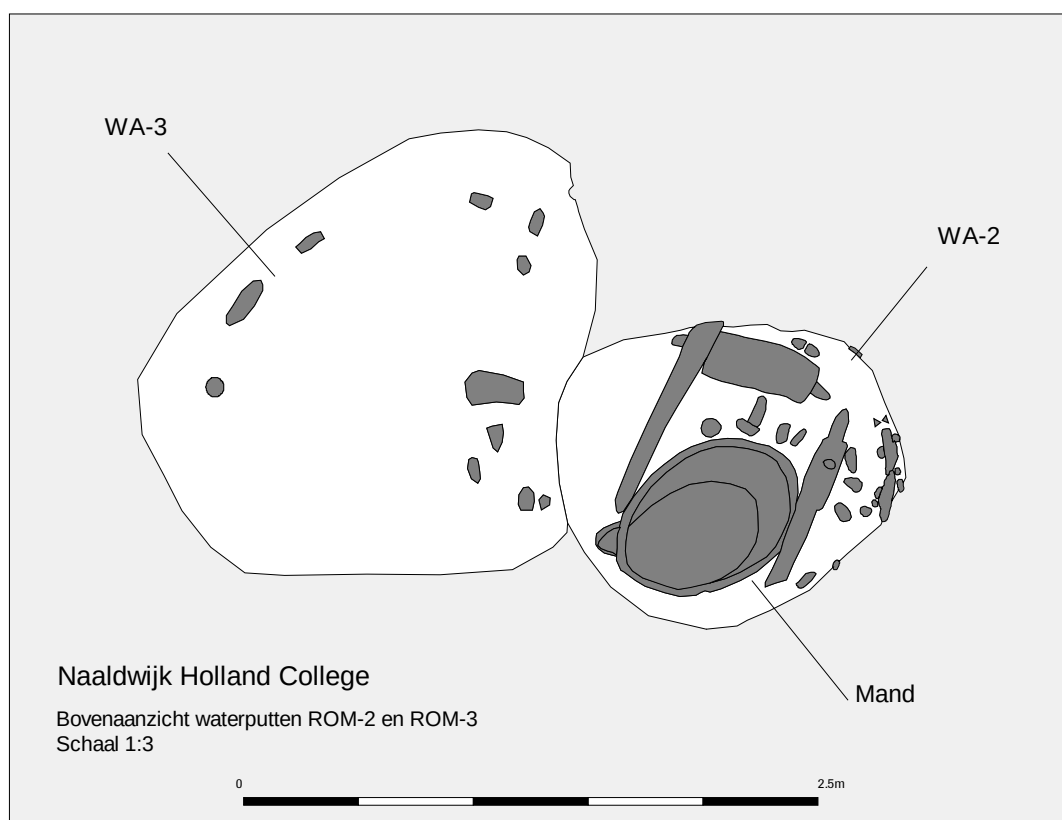
DIEPTE:0,96 m (0,86 m -NAP)

DOORSNEDE:2,90 m

TYPE: Put met houten bekisting

BEKISTING: In de onderste vulling van deze put zijn verticaal geplaatste palen en planken van een houten bekisting aangetroffen. De palen en planken staan in een enigszins ronde U-vorm van 1,2 bij 1,2 meter. De put lijkt gesloopt, getuige het ontbreken van de zuidelijke wand. Door de put, of direct ernaast is waterput 2 gegraven (afb. 3.21).

DATERING: Uit de vullingen van deze put zijn enkel handgevormde scherven geborgen. Hiervan is een scherf te bestempelen als type Bloemers IB (0-225). Een preciezere datering van waarschijnlijk eind 1ste eeuw- eerste helft 2de eeuw valt niet te geven.

Afb. 3.21. Waterputten 2 en 3, vlaktekening.

WATERPUT 4

SPOOR:8.208

DIEPTE:0,96 m (0,86 m -NAP)

DOORSNEDE:2,90 m

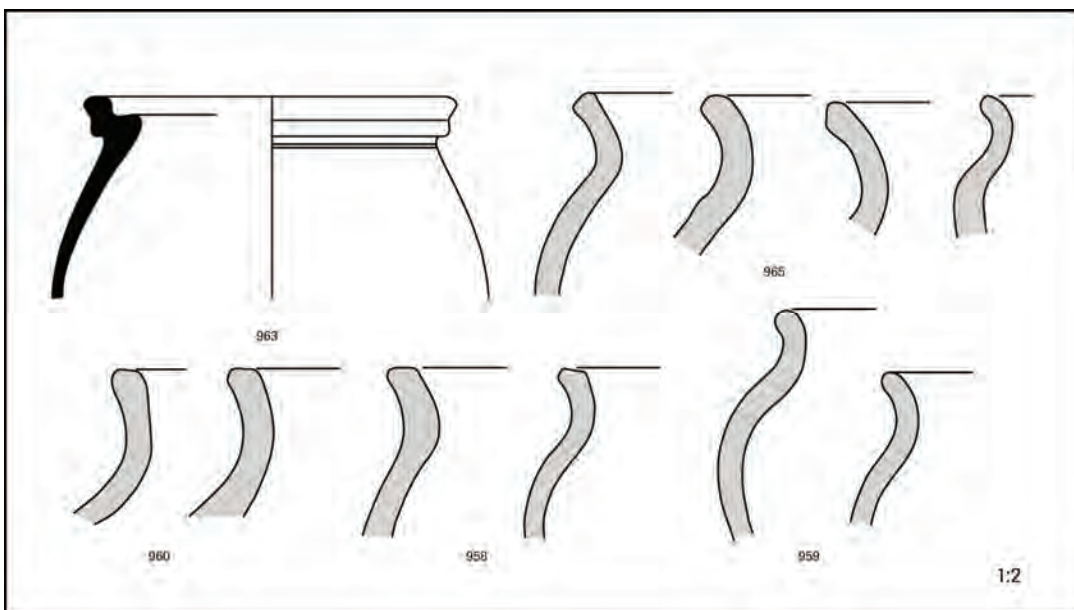
TYPE: Put met houten bekisting.

BEKISTING: In deze put is een houten bekisting aangetroffen. De bekisting bestond uit verticale palen en planken waaromheen balken zijn geplaatst. De palen en planken stonden in een vierkant van 1 bij 1 meter. De put was grotendeels ingestort en vermoedelijk in het verleden al gesloopt. In de onderste vulling werd een “doorgezaagde” ruwwandige pot type Niederbieber 89 aangetroffen die mogelijk intentioneel bewerkt is. Het enige dendrochronologisch dateerbaar houtmonster is afkomstig uit deze put.

DATERING: De halve pot Niederbieber 89 uit vulling 3 dateert deze put vanaf het midden van de 2de eeuw. De kapdatum van het gebruikte hout voor de aanleg van deze put is echter 26 ± 8 AD. Het lijkt zeer onwaarschijnlijk dat de waterput 125 jaar gefunctioneerd heeft. Dit betekent dat het hout secundair gebruikt moet zijn en uit een veel oudere constructie (gebouw NHC-1?) afkomstig is.

Afb. 3.22. Waterput 4 met aardewerkdepositie.

Afb. 3.23. Selectie van het aardewerk uit waterput 4. Boven: Niederbieber 89, Bloemers IVA1.2. Onder: Bloemers IVA1.1

WATERPUT 5

SPOOR: 9.258

DIEPTE: 0,60 m (0,44 m –NAP)

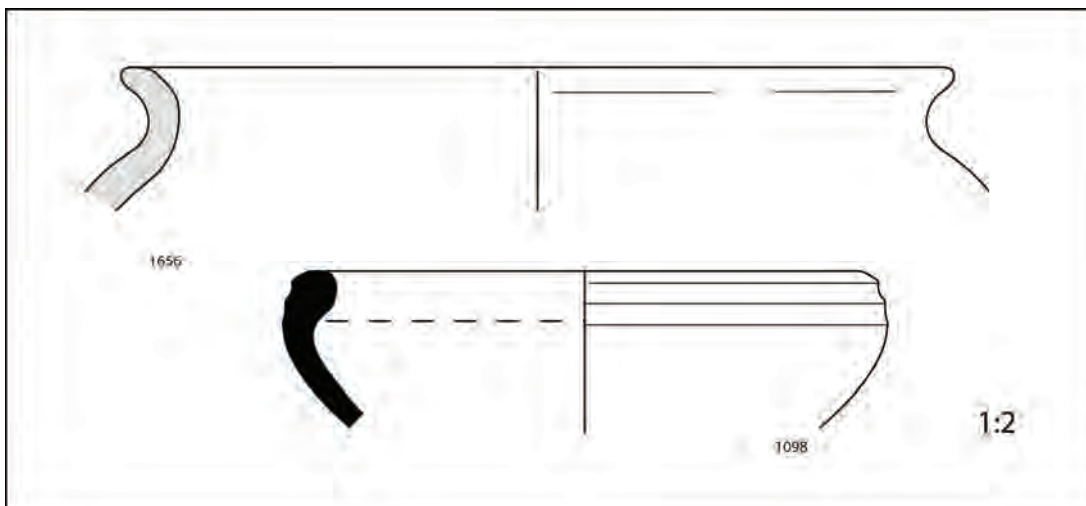
DOORSNEDE: 0,95 m

TYPE: Put met houten ton.

BEKISTING: De ronde houten ton heeft een diameter van 0,65 m en een bewaard gebleven hoogte van 0,34 m, waarbij de bovenkant van de ton zich op 0,29 m –NAP bevond. De duigen zijn ca. 10 cm

breed. Er zijn geen banden aangetroffen die de duigen bij elkaar houden. Op de duigen waren geen stempels aanwezig.

DATERING: In de vulling binnen in de ton zijn drie scherven Romeins aardewerk gevonden. Het betreft een ruwwandig bakje type Niederbieber 104, een rand van een handgevormde pot type Bloemers IVA.2.1b en een niet determineerbare scherf handgevormd aardewerk. De datering van de put ligt in de tweede helft van de 2de eeuw, mogelijk later.

Afb. 3.24. Aardewerk uit waterput 5. Boven Bloemers IVA1.2.1b, onder bord Niederbieber 104

WATERPUT 6

SPOOR: 8.17

DIEPTE: 2,58 m (2,43 m -NAP)

DOORSNEDE: In het vlak heeft de put een ovale vorm van ca. 5 bij 6 meter.

TYPE: Put met houten bekisting.

BEKISTING: De bekisting bestond uit horizontale planken met een dikte van 5 tot 10 cm, die een rechthoek vormden met afmetingen van 1,90 m bij 1,65 m. Het hout is bewaard gebleven tussen 0,75 m -NAP tot 1,69 m -NAP. Daaronder bevond zich nog een insteek tot 2,43 m -NAP, waarvan de onderste vulling bestond uit lichtgrijs zand. Deze schone vulling lijkt er te zijn ingekomen door het gaan vloeien van het zand onder invloed van het grondwater. Tegen de bekisting is aan de zuidoostzijde een vrijwel complete pot aangetroffen.

DATERING: Maar liefst 769 MAI aardewerk zijn geborgen uit de vullingen van de waterput. Een selectie van het aardewerk uit deze put is weergegeven op bijlage II-1 t/m 3. Onder de scherven bevonden zich twee vrijwel complete stukken, een LLW- reducerend gebakken pot type Holwerda 141-142 en een kruikamfoor in LLW-oxiderend baksel. Beide stukken lijken intentioneel bewerkt: van de kruikamfoor de hals afgeslagen, en van de pot lijkt de bodem afgezaagd. Frappant is de overeenkomst met de ruwwandige pot uit de vorige waterput. Een van de metaalvondsten uit deze waterput geeft een *terminus postquem*. In de onderste zandige vulling werd een *antoninianus* van keizer Postumus aangetroffen (259-268). Dit geeft aan dat de put in, of na deze periode nog in gebruik moet zijn geweest. Deze datering wordt ondersteund door aardewerkvondsten typen

Niederbieber 104 en 113 die een doorlooptijd kennen tot 300. Hiernaast is nog later materiaal aanwezig; een handgevormd exemplaar type Diederik L-IVb (350-400) en een Terra Nigra scherf type Chenet 342 (300-400) dateren de put zelfs mogelijk in de 4de eeuw.

Afb. 3.25. Waterput 6. Opname van uit het zuiden.

WATERPUT 7

SPOOR: 14.171

DIEPTE: 0,40 m (0,51 m -NAP)

DOORSNEDE: 2,25 m

TYPE: Onbekend, waarschijnlijk mand van vlechtwerk.

BEKISTING: In deze put stonden aangepunte paaltjes die een cirkel vormden met een diameter van ca. 0,70 m. De paaltjes, met een diameter tussen 5 en 10 cm en een hoogte van 25 cm, waren bewaard gebleven vanaf 0,27 m - NAP. Aangezien de paaltjes in een cirkel stonden bestaat het

De onderste vulling binnen de cirkel van paaltjes is zeer humeus.

DATERING: Uit vulling 2 komt een niet nader determineerbare scherf handgevormd aardewerk. Een exacte datering voor deze put valt niet te geven. Op basis van oversnijdingen kan de put mogelijk aan de Romeinse tijd worden toegeschreven, dit blijft echter onzeker.

3.4 Het onderzoek van Holwerda

3.4.1 Methode

De hoeveelheid sporen, de spoororiëntaties en de verschillende perioden van bewoning uit het onderzoek van het ADC lijken op het eerste gezicht vrij veel op de opgraving die Holwerda in 1936 publiceerde. Om vast te kunnen stellen of beide nederzettingen met elkaar in verband zijn te brengen, was het nodig om de tekeningen van Holwerda te digitaliseren. De originele veldtekeningen waren voor dit doel niet beschikbaar.

De toenmalige techniek van het sterk vereenvoudigen van de tekeningen de sporen voor publicatie geeft aan dat Holwerda mogelijk meer aantrof.⁴⁹ Dit valt vanwege het ontbreken van de veldtekeningen in het kader van deze scriptie niet te achterhalen. Hiernaast ging Holwerda uit van een meetsysteem op basis van de ter plaatse aanwezige bebouwing; er bestond nog geen toegankelijk landelijk coördinatensysteem. Bij de koppeling van zijn resultaten aan de nederzetting uit 2004 moeten dus een aantal *biases* in acht worden genomen:

- de gepubliceerde tekeningen door Holwerda liggen “ongeveer” op de toenmalige topografische kaart. Zie bijvoorbeeld het verschil in afstand tot de westelijke weg op afbeeldingen 10 en 13;
- de tekeningen van Holwerda zijn het resultaat van een meetsysteem van driehoeksmetingen in meerdere campagnes uit de jaren 1900 en 1930-35 op basis van in het landschap aanwezige elementen. Men kan zich afvragen of de ligging van de putten, en daarmee de sporen ten opzichte van elkaar accuraat zijn;
- de getekende sporen zijn een sterke vereenvoudiging van het daadwerkelijke sporenvlak, wat eventueel gevolgen kan hebben voor oriëntaties van sporen⁵⁰;
- de bebouwing en verkaveling en daarmee de topografische kaart van Holwerda zijn de afgelopen 70 jaar veranderd;
- omdat bij het digitaliseren van een scan van een 1:50 tekening een 1:1 tekening is gemaakt, zullen de overgetrokken sporen een afwijking t.o.v. de werkelijke ligging vertonen.

Het uitgangspunt om het sporenvlak van Holwerda exact op de huidige topografische kaart te plotten is hierdoor letterlijk en figuurlijk giswerk. Redenen toch een poging te wagen zijn de in § 3.3.10 gepresenteerde greppelsystemen met verschillende oriëntaties en de aangetroffen “Romeinse” gebouwen. Zo kan niet alleen vastgesteld worden of beide opgravinglocaties enig verband met elkaar houden, ook kunnen de sporen van Holwerda opnieuw worden geanalyseerd. Om de tekening zo goed mogelijk (vooral in oriëntatie) te plaatsen op de huidige topografische kaart zijn drie uitgangspunten gehanteerd: Holwerda’ s noordpijl, de kadasterlijnen en de nog steeds aanwezige bebouwing van drie kleine woningen (kavels 303, 304 en 305) aan de Hoogwerf. Deze drie gegevens zijn zo goed als mogelijk gemiddeld, waarbij de woningen als uitgangspunt zijn genomen (afb. 3.26).

⁴⁹ Foutieve interpretaties zijn bijvoorbeeld te Ockenburgh vastgesteld (Kersing & Waasdorp 1995)

⁵⁰ Vergelijk de tekst en foto’s met de tekeningen in Holwerda 1936.

Een van de grootste dateringproblemen bij de analyse van de sporen van de nederzetting van het ADC werd daarnaast gevormd door het middeleeuwse aardewerk. Door grondverzet, verploeging, nazak of anderszins bleek dat op de top van de Romeinse sporen zich plaatselijk nog steeds middeleeuwse scherven konden bevinden. Dit was vooral het geval daar waar in het vlak de vondstlaag nog aanwezig was. Het doet de vraag rijzen of Holwerda niet eveneens met deze problematiek werd geconfronteerd. Het lijkt dus heel goed mogelijk dat bovenin sommige grotere Romeinse sporen zich nog middeleeuws aardewerk bevond. Holwerda's publicatie geeft geen gedetailleerd beeld van de herkomst van de vondsten. De fasering van de sporen van Holwerda spelen bij de koppeling tussen beide vindplaatsen daarom geen leidende rol.

Enig inzicht in de opgravingsresultaten van het onderzoek van Holwerda is al gegeven in § 2.2. De fasering van de sporen betreft drie perioden, de tweede helft van de 1ste eeuw tot de eerste helft van de 2de eeuw, de latere 2de eeuw en een Laat-Merovingische of Vroeg-Karolingische fase die mogelijk duurt tot in de 12de eeuw. Hoewel Holwerda schrijft dat er sprake is van "een grote hoeveelheid sporen van gebouwen", wordt door hem slechts één gebouwplattegrond voorgesteld. Holwerda hanteerde een (traceerbare) methode voor sporenanalyse op basis van vorm, grondkleur en oversnijdingen van de sporen. Niet altijd is dus vondstmateriaal voor datering van sporen gebruikt. Het voor het onderzoek in 2004 zo belangrijk gebleken gegeven van oriëntatie komt in zijn analyse minder sterk naar voren. Vrijwel gelijkgeoriënteerde sporen worden aan verschillende perioden toegeschreven. Ter illustratie van de gebouwbeschrijvingen wordt gebruik gemaakt van de gedigitaliseerde tekening van de publicatie uit 1936. De sporen van (mogelijke) gebouwen worden hieronder beschreven.

Afb. 3.26. Gedigitaliseerde sporenkaart van de opgraving van Holwerda geplot op de CBS-kaart.

3.4.2 Sporen en structuren

Gebouw HW-1

Holwerda begint zijn analyse met de vaststelling dat om de nederzetting waarschijnlijk een sloot is gegraven. Deze sloot lijkt de gehele Romeinse bewoningsduur te hebben gefunctioneerd. De sloot vormt ook het hoofduitgangspunt van zijn analyses.⁵¹ Gebouw HW-1 betreft de door Holwerda voorgestelde plattegrond van een inheemse boerderij (afb. 3.28). Voor zover uit de tekst kan opgemaakt worden rekt hij dit huis tot de tweede bewoningsfase. De bouwwijze van het huis is volgens hem illustratief voor deze bewoningsperiode. Het huis ligt dwars in de twee westelijke sleuven. Het meest westelijke binnendeel is verstoord door subrecente vergravingen. De plattegrond wordt omgeven door vier evenwijdig gegraven erfgreppels aan de lange zijden. Erfgreppels zijn aan de korte zijden van het huis niet aangetroffen, de westelijke korte zijde het valt buiten het onderzoek. Binnen de erfgreppels zijn standgreppels gegraven, waarvan in het zuidwestelijke deel van het huis nog slechts de paaltjes resteerden. Op deze wijze ontstaat een plattegrond van ca. 14,5 bij 7 m. In het midden van het huis lijkt in de noordelijke zijde een door palen versterkte ingang aanwezig te zijn. In het oostelijke bewoningsdeel bevinden zich een vijftal forse palen, die in verband kunnen worden

⁵¹ Holwerda 1936, 25

gebracht met een binnenindeling. Het betreft hier waarschijnlijk restanten van stalboxen.⁵² Het huis krijgt hiermee aan deze zijde een drieschepige indeling. De indeling van het gebouw lijkt overeen te komen met gebouw NHC-2, met het verschil dat de stalboxen zich nu in het westelijke deel van de plattegrond bevinden. De zuidwest-noordoost oriëntatie van het huis wijkt af van het gros van de andere Romeinse sporen. Vanwege deze oriëntatie, het type en het feit dat de sporen van dit gebouw niet oversneden worden door een andere Romeinse bewoningsfase lijkt een vroege datering aannemelijk. Vreemd genoeg dateert Holwerda de erfgreppels als “vroege goten” en het gebouw zelf als “2de Bataafse periode”.

Gebouw HW-2

In de meest westelijke sleuf liggen in het zuiden haaks en evenwijdig op de sloot tal van greppels (afb. 3.28). Hoewel dit volgens Holwerda greppels van gebouwen zijn, is hiervoor geen voorstel voor een plattegrond gedaan. In het feit dat de sporen evenwijdig aan en haaks op de sloot liggen, ziet Holwerda reden ze in de eerste fase van de nederzetting te plaatsen. De oriëntatie komt deels overeen met greppelsysteem III van het onderzoek uit 2004. Eveneens hieraan evenwijdig zijn enkele palenrijen ten zuiden van de greppels. Indien we de buitenste greppels en palenrijen doortrekken dan ontstaat een min of meer vierkante plattegrond van ca. 15 x 15 m. De plattegrond lijkt te zijn ingedeeld met smalle greppels die het gebouw in meerdere ruimtes opsplitsen. De twee zuidelijke ruimtes zijn ca. 6 en 9 m breed en worden gevormd door de palenrijen en een bredere greppel. De noordelijke ruimtes bestaan in het oosten uit drie smalle lange vertrekken met allen een breedte van ca. 3 m. Ten westen hiervan wordt de breedtemaat van 6 m doorgezet; dwars gegraven greppels verdelen de plattegrond hier in drie vetrekken: de twee noordelijke ruimtes zijn ca. 2 m breed, de zuidelijke meet 5,7 x 5,7 m. Indien de kuil die ongeveer centraal in de laatste ruimte is gegraven een waterput is geweest, valt een overeenkomst met de situatie in gebouw NHC-5 op.

Gebouw HW-3

Op basis van oversnijdingen met de vorige sporen is er een tweede fase herkend (Holwerda's fase I) die eveneens bestaat uit min of meer haaks op elkaar gegraven greppels. Holwerda omschrijft ook deze greppels als restanten van gebouwen en wel van “vierhoekige huizen”. Ze liggen onder een net andere oriëntatie dan de eerder besproken gebouwssporen, nu noordnoordwest-zuidzuidoost (afb. 3.28). In het zuidwesten van de opgravingsputten ligt een zestal brede greppels met een breedte variërend tussen ca. 1 meter en 50 cm, gebouw HW-3. Het gebouw HW-3 is in vrijwel dezelfde oriëntatie als greppelsysteem NHC-IV gegraven. Opvallend is dus dat gebouw HW-2 (greppelsysteem III) gedeeltelijk over deze oriëntatie ligt. De greppels zijn soms zeer gelijkwaardig in doorsnede met de sporen beschreven onder structuur NHC-5. Zo zijn de breedste greppels min of meer vlak en is in één coupe een paal onderin de greppel aangetroffen.⁵³ De greppels omsluiten een

⁵² Hoewel deze palen door Holwerda als “Frankisch” zijn bestempeld.

⁵³ Zie Holwerda 1936, afb. 14, tekening 4 en 10.

vierkant van ca. 24 bij 21 meter. Een voorstel voor een plattegrond of binnenindeling valt niet te geven.

Gebouw HW-4

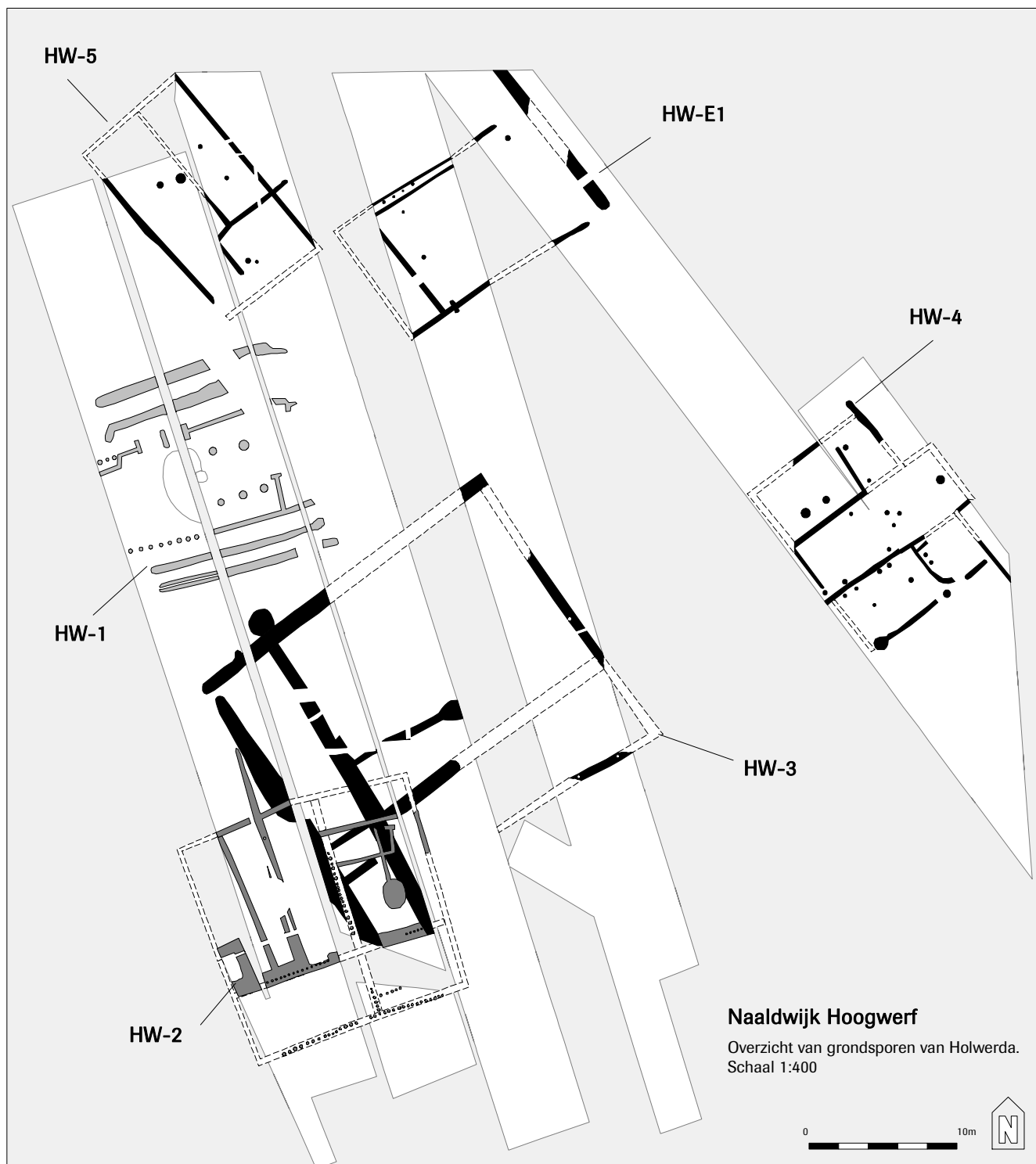
Oostelijker gelegen van gebouw HW3 zijn de resten opgetekend van meerdere naast elkaar gebouwde ruimtes uit dezelfde bewoningsfase. De ruimtes worden gevormd door vrij smalle greppels (afb. 3.28) en hebben dezelfde oriëntatie als gebouw HW-3. Het gebouw beslaat een oppervlakte van ca. 15 bij 12 meter met een oriëntatie van zuidoost-noordwest. De gemiddelde breedte van de greppels is ca. 35 cm. Er lijkt een onderverdeling waarneembaar in de breedte van het gebouw, door dwars gegraven greppels op een onderlinge afstand van steeds ca. 4,2 meter. Binnenin de zo geformeerde ruimtes bevinden zich een aantal palen. Sommige palen zijn duidelijk langs de greppels gegraven op een afstand van ca. 20 cm. In de twee meest zuidelijke ruimtes zijn op de lengteas paalkuilen aangetroffen die mogelijk een dakdragende functie hebben gehad. De huizen worden daarmee mogelijk tweeschepig. Een aantal greppels lijken zich ten westen voort te zetten buiten het opgegraven gebied. Het is goed mogelijk dat de gebouwtjes langer zijn geweest en dat het hier meerdere naast elkaar gelegen woningen betreft. Is dit laatste het geval dan impliceert dit dat gebouw HW-4 geen doorsnee boerderij is geweest.

Gebouw HW-5

In het uiterste noorden van het onderzoeksterrein ligt mogelijk een vijfde gebouw. De sporen die dit gebouw beschrijven bestaan uit twee evenwijdige lopende greppels van 40 cm breed. De greppels liggen ongeveer 8 m uit elkaar. Op 4 m uit beide greppels loopt in het midden een derde greppel die het gebouw in twee helften verdeelt. In de oostelijke ruimte zijn twee paalkuilen gegraven die mogelijk een dakdragende functie hebben gehad. In de westelijke ruimte zijn slechts twee paalkuilen aanwezig, waarvan de westelijke zich ongeveer op de as van de ruimte bevindt. Een vierde haaks gegraven L-vormige greppel verdeelt de plattegrond in een derde ruimte van 4,8 bij 4,8 m. Ook deze opzet van het gebouw lijkt niet toe te behoren aan boerderijtypen die doorgaans worden aangetroffen op inheems-Romeinse nederzettingen.

Erf HW-E1

Naar het noorden toe is mogelijk een erf aanwezig. Van dit meest noordoostelijk op het onderzoeksterrein liggende perceel resteren slechts de erfgreppels. De 30 cm brede greppels omsluiten een ruimte van 8 x 16 m. De dubbele greppels lijken een terugkerend fenomeen te zijn en vertonen opvallende overeenkomst met de voorgestelde erven NHC-E3 en NHC-E4. In het noordoosten wordt het erf begrensd door een bredere greppel van ca. 80 cm breed. Een binnenindeling op het erf valt niet te maken gegeven de summiere sporen binnen het perceel.

Afb. 3.27. Plattegronden van (gereconstrueerde) gebouwen van het onderzoek van Holwerda.

Greppelsystemen.

Zoals te zien is op afbeelding 3.27 en afbeelding 2.4 zijn in het noorden van de werkputten een groot aantal min of meer haaks gegraven smalle standgreppels aangetroffen. Veel van de greppels behoren tot de voorgestelde structuren. De tot nu toe besproken sporen liggen in drie oriëntaties. Andere greppels laten een meer noord-zuid georiënteerde ligging zien. Op deze wijze kunnen er dus net als aan de sporen uit het onderzoek van het ADC meerdere greppelsystemen worden aangewezen. Bij het uitzetten van meetsystemen over de sporen van Holwerda is gebruikgemaakt

van het resultaat dat beschreven is in § 3.3.10; de grids en lijnen zijn naar het oosten uitgebreid. Het is hierbij gebleken dat de greppels van Holwerda niet zo exact haaks op elkaar gegraven zijn als die van 2004. Dit is dus afwijkend van de sporen van de westelijker gelegen nederzetting, maar dit kan het resultaat zijn van de eerder genoemde afwijkingscriteria. De volgende greppelsystemen komen dus deels overeen met de vrijwel haaks gegraven greppelsystemen zoals aangetroffen bij het onderzoek van het ADC. In hoofdorïentatie vertonen de systemen echter wel sterke verwantschap (afb. 3.29):

Greppelsysteem HW-I

De oriëntatie van de sporen in dit greppelsysteem komt vrijwel overeen met de oriëntatie van het greppelsysteem NHC-II. Het systeem bestaat op het westelijk gelegen onderzoek vrijwel alleen uit de erfgreppels van erf NHC-E2 en lijkt aansluiting te vinden met het gebouw HW-1.

Greppelsysteem HW-II

Greppelsysteem HW-II oversnijdt greppelsysteem HW-III. Het wordt gevormd door gebouw HW-2 en een enkele greppel in het midden en noorden van de opgravingsputten. De oriëntatie komt overeen met greppelsysteem NHC-III, maar is dus niet zo veelvuldig aanwezig als in de sporen van 2004.

Greppelsysteem HW-III

De derde hoofdorïentatie binnen de sporen van Holwerda komt overeen met greppelsysteem NHC-IV. De oriëntatie is in alle putten aanwezig. De sporen van de gebouwen van HW-3 t/m HW-5, evenals erf HW-E1 maken onderdeel uit van dit systeem.

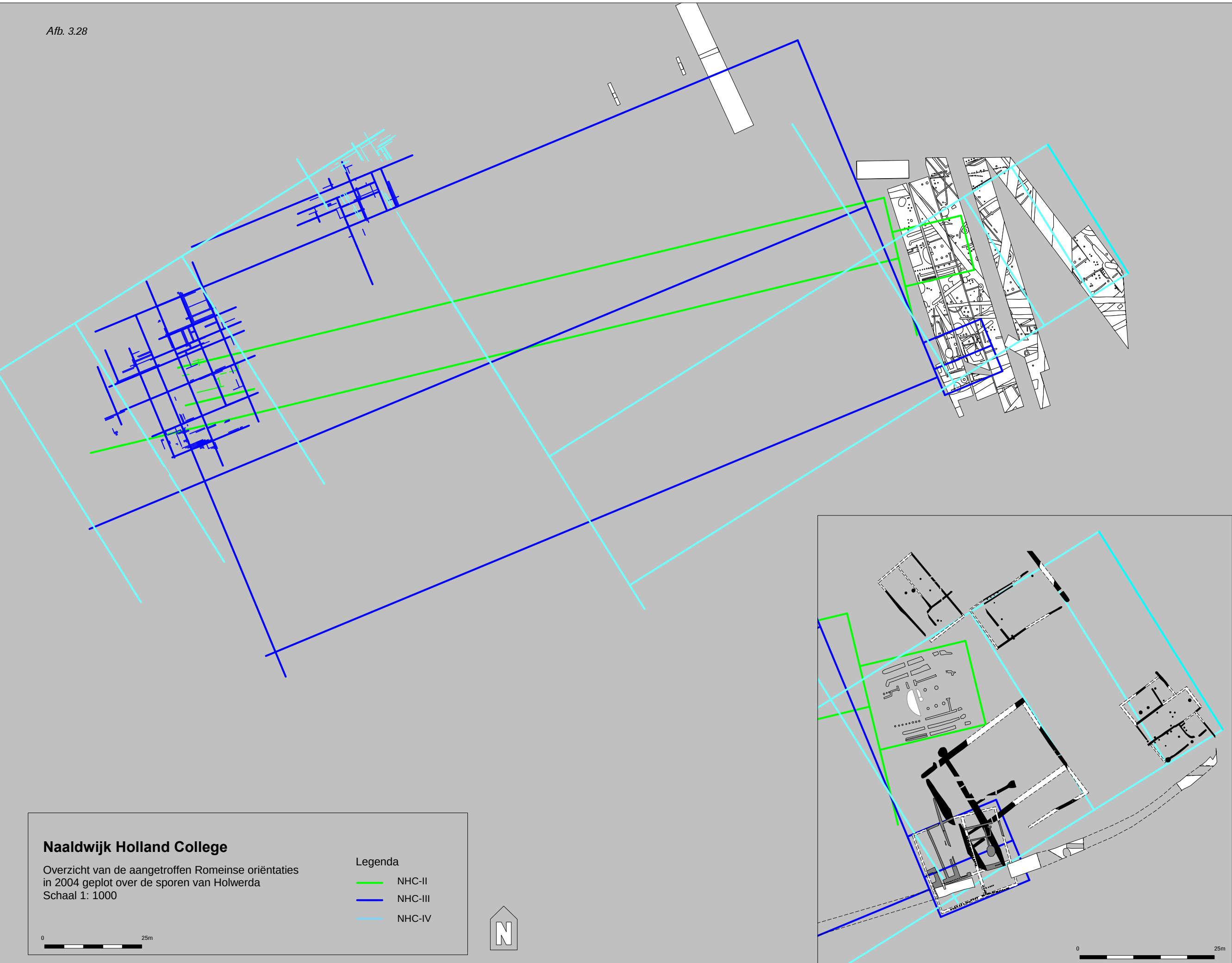
Koppeling tussen beide vindplaatsen.

De beschreven hoofdorïentaties van de sporen die zijn aangetroffen in 1936 hebben een sterke verwantschap met de spoororiëntaties uit 2004. Indien de oriëntaties worden doorgezet blijkt er slechts een afwijking te bestaan van enkele graden. Ook op Holwerda's nederzetting lijken deze oriëntaties te behoren tot meerdere fasen. Dit gegeven heeft in 1936 waarschijnlijk niet geleid tot een juiste fasering van de nederzetting, hiervoor lijken vooral onderlinge oversnijdingen en kleuren van sporen te zijn gebruikt. Aangenomen dat de situatie tijdens het veldwerk destijds vergelijkbaar was met 2004, zijn de oversnijdingen soms zeer moeilijk waarneembaar. Gelijkgeoriënteerde sporen (en dus gebouwen) werden door Holwerda aan verschillende perioden toegeschreven. Dit geldt niet alleen voor de sporen van gebouw HW-1; "Frankische" sporen blijken vrijwel haaks op- en evenwijdig aan de Romeinse sporen te zijn gegraven. Wat exact de fasering van de sporen van dit onderzoek moet zijn kan mogelijk worden opgelost door hernieuwd onderzoek van het vondstmateriaal en de opgravingsdocumentatie, indien het deugdelijk is geadministreerd. Wat hiervan ook de uitkomst moge zijn, de overeenkomst in oriëntaties van de verschillende fasen tussen beide nederzettingen is groot. Daarnaast lijken overeenkomst in de vormtaal van sporen en vooral mogelijke structuren aan te geven dat het hier om dezelfde nederzetting gaat.

3.5 Samenvatting

Het relatief kleine onderzochte oppervlak in 2004 heeft een groot aantal sporen en structuren opgeleverd. De nederzettingssporen zijn talrijk en beslaan een lange bewoningsduur in meerdere fasen. De eerste fase heeft twee of mogelijk vier boerderijplattegronden, een bijgebouw en een vijftal erven opgeleverd. In de tweede fase lijkt het terrein opnieuw te zijn ingericht. Deze inrichting is vormgegeven door het graven van vele perceelgreppels in twee hoofdorëntaties. De sporen binnen de oriëntaties kennen een vaste maatvoering die gebaseerd lijkt te zijn geweest op de Romeinse voet. Binnen de sporen van de derde oriëntatie zijn twee gebouwen aanwezig waarin een sterke Romeinse invloed te zien is. De ruimtes vallen eveneens onder te verdelen in veelvouden van de Romeinse voet. De constructiewijze, funderingen in de vorm van liggende balken, is nog het meest opvallend.

Het digitaliseren van de opgraving van Holwerda uit 1936 en het doorzetten van de meetsystemen hebben geresulteerd in de veronderstelling dat het dezelfde nederzetting betreft. De tot nu onderzochte nederzetting krijgt daarmee een omvang van ca. 300 x 130 m. De sporen uit het onderzoek van Holwerda lijken meer gebouwen of percelen te vertegenwoordigen dan door hem onderkend is. Gezien de beperkte beschikbare gegevens blijven de voorgestelde gebouwen onzeker. Opmerkelijk is dat de datering of fasering van de sporen door Holwerda niet overeenkomt met die uit het onderzoek van het ADC; het zijn Holwerda's vroegste sporen die aansluiten bij de laatste fase van de nederzetting. Een heranalyse van het onderzoek van 1936 kan deze discrepantie eventueel opheffen.

4. Het vondstmateriaal

In het vorige hoofdstuk is gebleken dat de sporen en structuren een vrij grote en bijzondere nederzetting vertegenwoordigen. Vooral de uitleg van de sporen doet niet inheems aan. Het is dus de vraag welk vondstmateriaal met de sporen in verband valt te brengen. Een deel is al besproken bij de datering van de diverse sporen en structuren. In dit hoofdstuk zal aan de meest opmerkelijke vondsten van het terrein verder aandacht worden besteed.

INHOUD	AANTAL
AW	11274
BOT	4928
BW	1367
GLS	34
HK	17
HT	219
KER	8
LR	2
MET	329
NS	951
SCH	14
SL	34
VKL	1612
VST	5
XXX	38
	20832

Tabel 4.1. Aantal verzamelde vondsten per categorie.

Tijdens het onderzoek is intensief vondstmateriaal verzameld. Bij de aanleg van de vlakken werden de vondsten per laag bij elkaar gehouden. Tevens zijn de niveaus boven het sporenvlak van de opgravingsputten verdeeld in vakken van 4x4 meter en zijn aanlegvondsten per vak verzameld. Tijdens de aanleg is intensief gebruik gemaakt van de metaaldetector. Bij het couperen en afwerken van de sporen is eveneens goed gelet op vondstmateriaal. Het onderzoek te Naaldwijk-Hoogwerf heeft daardoor een grote hoeveelheid vondstmateriaal opgeleverd. In totaal zijn 24.173 vondsten gedaan op een onderzocht oppervlak van ca. 4390 m² (meerdere vlakken meegerekend). Hiervan kan ca. 10 % worden toegeschreven aan de Middeleeuwen en de Nieuwe tijd. Gegeven het feit dat in het zuiden van werkput 14 en geheel werkput 13 geen Romeinse sporen zijn aangetroffen, komt de vondstdichtheid van het Romeinse materiaal neer op iets meer dan zes vondsten per vierkante meter. Uitgesplitst naar categorie zijn de vondsten weergegeven in tabel 4.1.

In de onderstaande beschrijving van de vondsten wordt gesproken over primaire of secundaire contexten. Met een primaire context wordt bedoeld dat het aanwezige materiaal een directe samenhang heeft met de aangetroffen grondsporen. Een secundaire context houdt in dat het materiaal van de vindplaats afkomstig is, maar niet meer *in situ* lag. Het materiaal is verplaatst en in de vondstlaag terechtgekomen. Een secundaire context kan ook betekenen dat de vondsten naar de nederzetting toe zijn gebracht en afkomstig zijn van een vindplaats in de nabijheid van het onderzoeksterrein.

4.1 Aardewerk

Het aardewerk dat werd aangetroffen op de vindplaats bleek in meerderheid afkomstig uit grondsporen. Het bij de aanleg van de vlakken verzamelde materiaal vertegenwoordigde slechts 20% van de verzameling. Het recent gepubliceerde onderzoek naar tal van (rurale) vindplaatsen uit de regio maakt een vergelijking en interpretatie van het aardewerkensemble van Naaldwijk-Holland College mogelijk.⁵⁴ Het lijkt ten opzichte van deze vindplaatsen op een aantal punten af te wijken. Deze afwijkingen zullen hier kort worden besproken.

Datering

Opvallend is de late datering van het aardewerk. Ten eerste vertoont de aanwezigheid van versierde Bernhard III-gruppe *terra sigillata* afkomstig uit Rheinzabern een belangrijke afwijking ten opzichte van vindplaatsen uit de regio. Dit aardewerk (40% van het versierde *sigillata* in Naaldwijk) wordt zeer zelden aangetroffen in rurale contexten in Zuid-Holland. De productie van het aardewerk neemt een aanvang rond 230, een moment waarop een groot deel van de West-Nederlandse inheemse nederzettingen ophouden te bestaan.⁵⁵ Een andere belangrijke categorie betreft het geverfde aardewerk. Opvallend is de afwezigheid van type Stuart 2. Dit type behoort tot het standaard aardewerkrepertoire van vindplaatsen uit de regio en kan gedateerd worden tot ca. 180.⁵⁶ De slechte vertegenwoordiging van techniek A en het hoofdzakelijk voorkomen van typen 30 en 32 uit de Niederbiebertypologie in techniek C en B (na ca. 140/150) geven aanwijzing voor een late datering van de vindplaats. Een andere aanwijzing voor een late datering van de vindplaats doet sinds de Romeinendag 2006 aan de Vrije Universiteit opgeld. Een herwaardering door bakselanalyses van het voormalig als Blauwgrijs en Rood (Waaslands) aardewerk als *Low Lands Ware* reducerend (LLW-R) en *Low Lands Ware* oxiderend (LLW-O) gebakken aardewerk geeft aanleiding een groot deel van dit aardewerk na ca. 150 te dateren.⁵⁷ Dit wordt in Naaldwijk ondersteund door imitaties van Niederbiebertypen uitgevoerd in de oxiderende variant in dit baksel.

Daadwerkelijk laat-Romeins aardewerk is aangetroffen in de categorieën laat geverfd aardewerk, laat-Romeinse *terra nigra*, laat- ruwwandig en laat- handgevormd aardewerk. In de eerste categorie valt een type Pirling 59 op; het is de eerste vondst van dit type in Zuid-Holland. Tussen het laat-Romeinse *terra nigra* bevinden zich een fragment van type Niederbieber 33 (III), een voetschaal type Chenet 342 (IV) en enkele varianten op de laatste. Het ontbreken van parallellen in Rijswijk-De Bult (datering tot 270) en Forum Hadriani (datering tot eind III/ IV?) doet een latere einddatering dan deze vindplaatsen vermoeden. Dit wordt mede ondersteund door het late ruwwandige en handgevormde aardewerk. Onder het ruwwandige aardewerk bevinden zich een bord Gose 473 en twee Alzei vormen (27 en 30) die nog in de 4de eeuw geplaatst kunnen worden. Het late handgevormde

⁵⁴ O.a.: Den Haag-Scheveningseweg (Waasdorp 1999); Leidschendam-Leeuwenberg (Wiepking 1997); Schiedam-Polderweg (van Londen 1995); Poeldijk-Wateringseweg (niet gepubliceerd); Poeldijk-Westhof vindplaats B (Blom & van der Feijst in voorbereiding); Rijswijk-De Bult (Bloemers 1978) Schipluiden-Harnaschpolder (Goossens 2006).

⁵⁵ Bernhard 1981.

⁵⁶ De Bruin in voorbereiding.

⁵⁷ De Clercq 2006, lezing Romeinendag.

aardewerk lijkt deels te passen in de typologie van Diederik voor Noord-Holland, deels in de typologie van Ede door Taayke en in het 4de-eeuws aardewerk te Tiel-Passewaaij.⁵⁸ Dit kan betekenen dat een zekere Germaanse invloed in deze fase van de bewoning aanwezig is.

Verhoudingen handgevormd en importaardewerk.

De algemene verhouding handgevormd, lokaal gefabriceerd aardewerk ten opzichte van het geïmporteerde aardewerk is 77%-23%. Een hoog percentage handgevormd aardewerk is in de regio niet ongebruikelijk. Veel rurale *sites* laten een percentage lokaal geproduceerd aardewerk van ca. 50% zien tijdens de gehele bewoningsduur. Het aanwezige handgevormde aardewerk is over het algemeen vrij hard gebakken. Het is niet ondenkbaar dat de kwaliteit van het materiaal van invloed is geweest op de functionele noodzaak voor importen. Het vormenscala van het handgevormde materiaal beperkt zich echter vrijwel tot kleinere voorraadpotten Bloemers ID, Bloemers IVA1.1 en Bloemers IVA 1.2. Voor wat betreft het vormenscala zijn er verhoudingsgewijs nogal veel ongepubliceerde typen in het vondstensemble aanwezig, ca. 28 exemplaren.

Wel ongebruikelijk is het tijdstip van intrede van het gedraaide aardewerk te Naaldwijk aan het einde van de 2de eeuw of begin 3de eeuw. In de regio neemt het geïmporteerde materiaal gaandeweg de 2de eeuw sterk toe; te Naaldwijk is deze toename in deze periode niet zo sterk aanwezig. Een belangrijke *bias* in de verhoudingen import/lokaal gefabriceerd aardewerk kan voortkomen uit de onderzoeksmethode; veel wandscherven zijn als 1 MAI geteld maar kunnen tot dezelfde potten hebben behoord.

Aardewerkproductie

Tussen het handgevormde aardewerk bevonden zich in een zone van werkput 11 een grote hoeveelheid sterk gesinterde, verglaasde en hardgebakken fragmenten. De locatie betreft in een aantal paalsporen van, en op een hoger niveau, de directe omgeving buiten gebouw NHC-4. De 292 fragmenten bestonden vrijwel alleen uit de typen Bloemers IVA1.1 en IVA1.2. Er is geen oven(wand) aangetroffen maar de aanwezigheid van dit vaak door hitte vervormde materiaal in een beperkt vormenscala doet sterk denken aan aardewerkproductie.⁵⁹

Deposities

Naast een grote vondstdichtheid van het gesinterde aardewerk bleken een aantal aardewerk*dumps* in de vondstlaag aanwezig. Het aardewerk bevond zich tussen grote hoeveelheden verbrande klei, die tijdens de aanleg van de vlakken in putten 9 t/m 11 verspreid in clusters over het terrein aanwezig waren. Dit afval leek te zijn gedeponneerd in lange greppelachtige banen van ca. 15 tot 30 cm diep. Ook ronde en ovale kuilen zijn aangetroffen, met nog grotere diepte. In een van deze concentraties bevond zich een groot aantal scherven handgevormd en gedraaid laat-Romeins aardewerk. Dit aardewerk kon voor een groot deel worden gereconstrueerd (afb.4.1). Ook enkele

⁵⁸ De Bruin in voorbereiding; Diederik 2002; Taayke 2006, Heeren *et al.* 2007.

⁵⁹ Een andere mogelijkheid is sintering als resultaat van brand. Indien dit het geval is geweest zou eerder een doorsnede van het op de nederzetting gebruikte handgevormde aardewerk gesinterd zijn geweest.

complete stukken uit andere baksels zijn aangetroffen. Het Late-IJzertijd kommetje met knobbeloortjes is al besproken in § 3.3.1. Andere stukken zijn voornamelijk afkomstig uit waterputten. Opmerkelijk hieronder zijn twee waarschijnlijk intentioneel bewerkte stukken. Zo is van een pot LLW-R Holwerda 141/142 de bodem “afgezaagd”, terwijl van een complete amfoor LLW-OX de hals is afgeslagen. Het is onduidelijk wat de opzet van deze handelingen is geweest. Laatstgenoemde bevond zich in de laat-Romeinse waterput 6 en kan wellicht een emmerfunctie worden toegewezen.

Afb. 4.1. Gereconstrueerd laat-Romeins aardewerk uit een vondstconcentratie in werkput 11.

4.2 Metaalvondsten

De verzameling metaalvondsten uit Naaldwijk-Holland College valt uiteen in twee groepen. De eerste groep bestaat uit in rurale nederzettingen gebruikelijk voorkomende categorieën. Met de komst van de metaaldetector en het in PvE' s voorgeschreven gebruik ervan, wordt de laatste jaren een steeds completer beeld gegenereerd van wat er zoal aan metalen voorwerpen moet zijn gebruikt op inheems-Romeinse nederzettingen. Te Naaldwijk-Holland College is vrij nauwkeurig “gepiept”. Dit heeft geleid tot een grote verzameling Romeins metaal in verhouding tot het kleine onderzochte oppervlak.

Onder het metaal is een tweede groep te onderscheiden van voor rurale nederzettingen ongebruikelijke metaalvondsten. Allereerst betreft het vier inscripties in brons. De aard (twee van de vier zijn met vrij grote zekerheid aan militairen of Romeins bestuur te koppelen)⁶⁰ en de hoeveelheid exemplaren afkomstig van dezelfde vindplaats kennen we in Nederland, als er al ooit zoveel tegelijk gevonden zijn, alleen uit stedelijke of militaire contexten. Ten tweede zijn een aantal fragmenten van grote, uit meerdere gietstukken bestaande bronzen beelden aangetroffen. Een complete bronzen arm

⁶⁰ Derks in druk. Als eerste een inscriptie van de *Classis Augusta Germanica*, ooit gemonteerd op de sokkel van een keizerbeeld. Een tweede inscriptie is een fragment van een argumentatie door een hooggeplaatst autoriteit. De derde inscriptie lijkt een namenlijst te zijn, hetzij van Romeinse burgers, hetzij van peregrine personen.

van ca. 45 cm lengte werd gevonden tijdens rioolwerkzaamheden begin 2007. Twee andere stukken hebben de bekende rechthoekige markeringen op het oppervlak, afkomstig van gietmallen of verbindingen. Een aantal figuratieve stukken zijn eveneens zeldzaam voor rurale nederzettingen in de regio. Een kopje van Jupiter, een buste van Mars en een reliëf van Venus of Ariadne kunnen gezien worden als sierelementen of beslag van meubilair. Een buste van de god Serapis heeft een religieuze betekenis gehad. Dit beeldje, ondermeer bekend uit tal van stedelijke of religieuze contexten in Europa⁶¹, zal gestaan hebben in een *lararium*, een klein schrijn of tempeltje voor huisgoden. De god wordt verschillende attributen toegewezen als vruchtbaarheid, heilzaamheid en beschermer van zeevarenden.⁶² Maar liefst 46 munten zijn aangetroffen, verspreid over het terrein. De datering van de verzameling legt een nadruk op de 2de, maar vooral de 3de eeuw. Munten van Maximianus Herculius (286-296) en Diocletianus (284-296) zijn voor Zuid-Holland laat. Onder de metaalvondsten bevindt zich een kleine groep *militaria*. De opvallendste stukken hieronder zijn een *umbo*, een mogelijke *pugio*, divers wapengordelbeslag en paardentuig waaronder twee vrijwel complete *phalerae*. De datering van deze stukken legt eveneens een nadruk op de 3de eeuw. In de categorie vaatwerk zijn het vermelden waard een rijk versierd handvat met een wolfskop van een *patera* of een *trulleum* en een handvat van een ketel in de vorm van twee zoenende dolfijnen. Een andere, niet te onderschatten groep betreft de werktuigen. Hieronder bevinden zich gereedschappen die gebruikt werden bij visserij (een boetnaald), hout- en steenbewerking (hamers en beitels) en landbouw (een mogelijke ploeg).

Een deel van het bronzen materiaal vertoont hak-, breuk- en snijsporen. Het is duidelijk dat dit materiaal moedwillig is gesloopt, waarschijnlijk voor hergebruik. Opvallend is echter de grootte van de stukken, men zou verwachten dat kleinere stukken gemakkelijker te smelten zijn. Tussen het materiaal bevinden zich ook andere aanwijzingen voor smeltactiviteiten, een klein aantal slakken (bronsschuim) en vier vrij forse smeltklompen wijzen op de verwerking van brons. De vele smeltdruppels van lood uit Romeinse context (lood verlaagt het smeltpunt van brons) kunnen hier eveneens op wijzen.

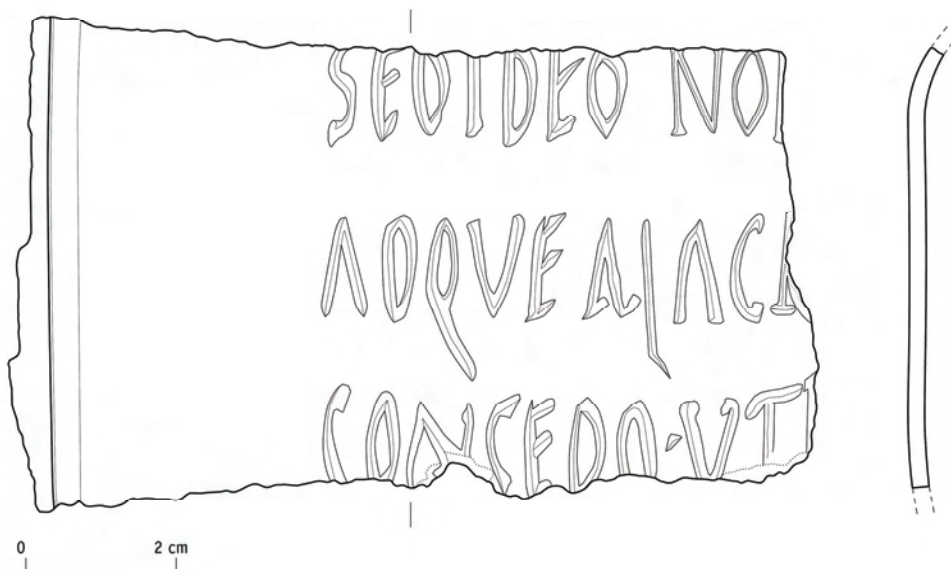
De meeste Romeinse metaalvondsten zijn van boven het sporenvak afkomstig. De context van het overgrote deel van het materiaal lijkt daarmee onzeker. Indien het vondstensemble zich zou beperken tot de categorie normaal nederzettingsafval, dan is deze situatie op zich niet vreemd; metaalvondsten worden op Romeinse vindplaatsen doorgaans het meest in de bouwvoor of in de vondstlaag aangetroffen. In de tweede (ongebruikelijke) groep bevinden zich echter zulke opmerkelijke zaken dat de mogelijkheid voor een secundaire context van het metaal opengehouden moet worden.

⁶¹ Kater-Sibbs 1969.

⁶² Takács 1995.

NAAK 04 Vondstnr. 478

Afb. 4.2. Foto en tekening van een inscriptie in brons. Foto AVC Vrije Universiteit, tekening: B. Brouwenstijn, AcVu.

4.3 Keramisch bouw materiaal

Sinds enige jaren heeft het onderzoek naar keramisch bouw materiaal een belangrijke impuls gekregen.⁶³ Keramisch bouw materiaal wordt veelvuldig aangetroffen op inheems-Romeinse vindplaatsen, meestal in de vorm van dakpannen. Onderscheid kan gemaakt worden in primair of secundair gebruik van het materiaal. De dakpannen hebben in de rurale nederzettingen meestal niet de oorspronkelijke functie van dakbedekking bekleed; vaak zijn ze gebruikt als stookplaats, of zijn ze verwerkt in stiepen of poeren. Een belangrijke indicator voor het gebruik van het materiaal is de

⁶³ Op aansturing van E. Kars en W. Vos is in 2004 bij het ADC een onderzoek naar keramisch bouw materiaal gestart waarbij o.a. gekeken wordt naar vorm, baksel, randvormen, fragmentatiegraad en gewicht. Op deze wijze is het mogelijk vergelijkend onderzoek te doen naar andere vindplaatsen.

fragmentatiegraad, waarbij in het geval van mogelijk primair gebruik grotere hoeveelheden van grote, of complete stukken (met mortelresten) zullen worden aangetroffen. Het keramisch bouw materiaal van Naaldwijk-Holland College is helaas volgens dit onderzoek uitgewerkt.⁶⁴

Het aangetroffen bouw materiaal valt uiteen in vijf categorieën. Het betreft dakpannen (*imbrices* en *tegulae*), vloertegels, *hypocaustum*tegels en *tubuli*, *stucco* en bouwstenen van natuursteen. Hoewel dus geen fragmentatiegraad bekend is, is het aantal grote stukken dat zich in de verzameling bevindt opvallend.⁶⁵ In tien van deze grote stukken waren (delen van) stempels van de *Classis Germanica Pia Fidelis* (CGPF) gedrukt (afb. 4.3).⁶⁶ Alle stempels zijn identiek qua vorm, grootte en lettertype. Ook het onderzoek van Holwerda leverde een vrij groot tegelfragment op met deze stempel. Stempels zijn een directe aanwijzing voor de afkomst, ze zijn te beschouwen als een “handtekening” van de makers van het bouw materiaal, in dit geval (een onderdeel van) de Romeinse vloot in *Germania*. Een deel van het materiaal bleek vrij zacht en verweerd te zijn en moet lang aan het oppervlak gelegen hebben. Het andere deel bevond zich nog in goede staat. Dit bestond uit grotere, soms verbrande stukken, waar incidenteel nog roet of cementresten op aanwezig waren.

Afb. 4.3. Detailfoto van een te Naaldwijk gevonden CGPF stempel op een tegula (foto: ADC Archeoprojecten).

Het baksel van het materiaal is nauwkeurig bekeken. Analyse hiervan heeft opgeleverd dat de hele verzameling uiteen valt in twee varianten van hetzelfde baksel. Deze homogeniteit geeft aan dat al het aanwezige keramisch bouw materiaal waarschijnlijk afkomstig is van dezelfde productieplaats. De exclusieve levering van verschillende vormen bouw materiaal in een vrijwel identiek baksel door een vlooteenheid is opmerkelijk. Het lijkt dat het materiaal afkomstig is van één bestelling, of dat een vlooteenheid het speciaal voor een bouwproject (in de nabijheid?) van de vindplaats heeft geproduceerd.

Een bemoeienis van, of contact met een tweede legereenheid met de vindplaats kan worden vastgesteld door de vondst van de *tegula* met het stempel PRIMCORS door Holwerda in de jaren '30. De precieze identiteit van deze eenheid is niet bekend, maar aangezien een nadere

⁶⁴ Om financiële redenen is de keuze gemaakt alleen de baksels op macroscopisch niveau te onderzoeken; gewicht en fragmentatiegraad zijn niet bekeken en er is geen database van de zgn. *scan* voorhanden.

⁶⁵ Waarneming auteur.

⁶⁶ De opgraving uit 2004 heeft zes fragmenten van stempels opgeleverd, in januari 2006 zijn drie fragmenten van stempels tevoorschijn gekomen tijdens de bouw van een kantoor direct ten westen van het onderzoek.

naamsaanduiding ontbreekt, verwijst het in het stempel genoemde 1ste cohort mogelijk naar een in *Germania* gelegerd legioen.⁶⁷ Het baksel van deze *tegula* is niet onderzocht. Een vergelijking van het onderzochte baksel uit Naaldwijk-Holland College met bakfels uit andere vindplaatsen in de regio heeft geen vergelijkbaar materiaal opgeleverd.

Naast het keramische bouwaardewerk is nog een aantal fragmenten van stucwerk en cement aangetroffen. Een aantal kleinere fragmenten bestaat alleen uit cement, een ander vuistgroot stucfragment is met rode verf beschilderd. De aanwezigheid van dit materiaal, tezamen met de fragmenten bouwkeramiek met cementresten, doet vermoeden dat er zich op of in de directe nabijheid van het onderzoeksterrein een (deels) gemetseld gebouw moet hebben bevonden met gestucte en beschilderde wanden.

4.4 Natuursteen

Behalve voor het keramische bouw materiaal is er recentelijk ook meer aandacht voor de vondstcategorie natuursteen. Op dezelfde wijze als het keramische bouw materiaal worden vindplaatsen nu systematisch vergeleken. In deze categorie is de variatie in grootte, bewerking, hoeveelheid en afkomst/groeve van de stenen bepalend.⁶⁸ Aan de hand van de verzamelde gegevens worden vindplaatsen uit de Romeinse tijd ingedeeld in vijf categorieën:

1. Romeinse militaire nederzettingen die nabij de *Limes* liggen en een grote variatie in steensoorten uit steengroeven onder het natuursteen kennen. Bij deze *sites* zijn ook stenen van grote zware bouwconstructies aanwezig en is er een grote variatie in artefacten uit steen. Deze nederzettingen liggen in de directe handels- en invloedssfeer van het Romeinse leger. Voorbeelden hiervan zijn *castella*, *vici*, *mansiones* etc.;
2. Urbane nederzettingen (steden) die ofwel vlakbij de *Limes* liggen of in het achterland. De variatie in steensoorten en artefacten komen overeen met de vorige categorie. Voorbeelden zijn Forum Hadriani en Nijmegen.
3. Grotere agrarische nederzettingen die een redelijke grote variatie in steensoorten en artefacten hebben. Deze nederzettingen liggen verder van de Romeinse kernplaatsen, maar hebben nog wel goede handelscontacten en een sterke invloedssfeer. Een voorbeeld van dit type nederzettingen in de regio van Naaldwijk is Rijswijk-De Bult;
4. Inheemse nederzettingen die zowel onbewerkte als bewerkte steen uit steengroeven hebben.
Deze groep heeft een kleiner aantal vondsten. Daarnaast is ook de variatie in steensoorten en artefacttypen kleiner dan nederzettingen van type 1 en 2. Deze nederzettingen hebben weliswaar sporen van handel en invloed via Romeinse netwerken, maar ze nemen zelf een minder prominente rol in deze netwerken in. Vindplaatsen in de regio als Harnaschpolder AHR-01 behoren tot deze groep nederzettingen;
5. Inheemse nederzettingen die bewerkt en onbewerkt materiaal uit rivier- en stuwwalafzettingen hebben en alleen tefriet maalstenen die op contacten met de Romeinen duiden. De afstand tussen

⁶⁷ Bogaers 1974, 75.

⁶⁸ Naar Kars en van Pruissen in voorbereiding met aanvullingen. Genoemde vindplaatsen komen deels aan bod in hoofdstuk 6.

de kernplaatsen is vaak groot en deze *sites* hebben geen rol binnen de invloedssfeer van de Romeinse kernplaatsen. Voorbeelden van dit type *sites* zijn de vindplaatsen van Midden-Delfland (zie verderop).

De te Naaldwijk-Holland College aangetroffen steenfragmenten zijn onder te verdelen in bewerkt en onbewerkt materiaal. Het bewerkte materiaal valt uiteen in maalstenen, slijpgereedschap en bouwelementen. Het onbewerkte materiaal valt uiteen in hoekige stukken en afgeronde stukken, het merendeel van de laatste groep is afkomstig van rivier- of stuwwalafzettingen. Opvallend tussen de verzameling steenfragmenten zijn elf roterende maalstenen van tefriet, vier bekapte bouwstenen van tuf en een groot aantal verweerde grote brokken kalksteen. Voor wat betreft de maalstenen zijn op enkele stukken gaten en groeven aanwezig, de gemiddelde gereconstrueerde diameter schommelt tussen de 40 en 60 cm. Één fragment moet een diameter hebben gehad van ca. 90 cm en is afkomstig van een mechanische maalinstallatie (!). Het stuk is afkomstig uit Romeinse context. De maalstenen kunnen iets zeggen over de voedselproductie van de vindplaats. De afmetingen van de stenen doen vermoeden dat er op redelijk grote schaal voedselgewassen zijn vernalen. Of deze productie voor de nederzetting zelf of voor elders heeft plaatsgevonden valt niet met zekerheid te zeggen.

De vier vierkante bekapte tufstenen bouwfragmenten laten een grote overeenkomst zien met het in het *castellum* te Woerden aangetroffen kleinere bouwmetaal.⁶⁹ De stenen te Woerden hebben onderdeel uitgemaakt van muurwerk in het *principi*gebouw. De steenbouwfase van het *castellum* neemt een aanvang aan het einde van de 2de eeuw.⁷⁰ Hoewel het niet met zekerheid valt vast te stellen lijkt een functie voor muurwerk voor de exemplaren uit Naaldwijk voor de hand te liggen. Zeker is dat het geïmporteerde stukken uit de Eifel zijn.

Het meest opmerkelijk is de grote hoeveelheid brokken kalksteen. Deze groep valt onder het onbewerkte hoekige materiaal omdat er geen sporen van bewerking op konden worden waargenomen. De afwezigheid van hergebruiksporen doet vermoeden dat het materiaal heeft toebehoord aan verweerde bouwelementen. Vaststaat in ieder geval dat deze steengroep niet natuurlijk op de vindplaats is terechtgekomen. De diversiteit, herkomst en hoeveelheid van de aangetroffen steensoorten, de bewerking dan wel de functie ervan, heeft aanleiding gegeven de vindplaats in te delen bij vindplaatscategorie 3.

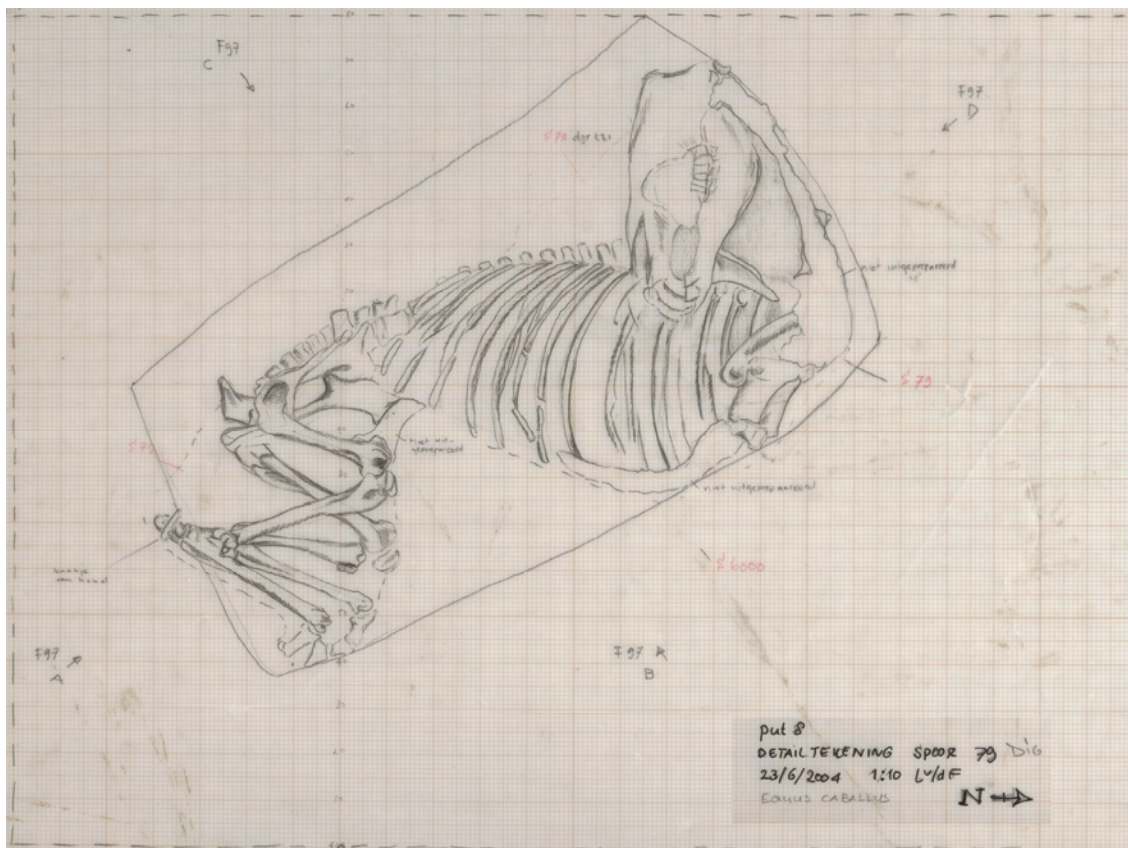
⁶⁹ Kars en van Pruissen in voorbereiding.

⁷⁰ Blom en Vos in voorbereiding.

4.5 Bot⁷¹

De verzamelde botfragmenten tijdens het onderzoek zijn niet integraal onderzocht. Er is een keuze gemaakt slechts het bot uit waterput 6 en drie van de in totaal vijf aangetroffen dierengraven te onderzoeken. Een goed beeld van consumptie of economie van de vindplaats met betrekking tot dieren is daardoor niet verkregen.

Over de functie of bedoeling van de dierengraven tasten we nog steeds in het duister. Er bestaat echter naast een zuiver functionele (begraaving na slacht of ziekte) een rituele verklaring voor dit fenomeen. De paardenbegravingen te Naaldwijk-Holland College zijn allen in een speciaal gegraven kuil gevonden. Het is niet ondenkbaar dat een bepaalde band met deze dieren zorg heeft gedragen voor de aandacht waarmee ze begraven zijn. De paarden kunnen eventueel op de begrenzingen van percelen binnen de nederzetting zijn begraven.

Afb. 4.4. Veldtekening van een paardenbegraving. Tekening auteur.

Opmerkelijk zijn twee incomplete skeletten van twee hengsten in werkput 8. Hiervan zijn de schedels, onderbenen en ruggenwervels in een kuil aangetroffen. Slachtsproen op de botten geven aan dat het vlees moet zijn geconsumeerd of geslacht. Opgravingen in het rivierengebied en in West-Nederland hebben tot nu toe aangetoond dat paarden zeer waarschijnlijk niet geconsumeerd werden.⁷² Of de slachtsproen te Naaldwijk daadwerkelijk het resultaat zijn van consumptie of van een rituele handeling is onzeker. De begraving van complete skeletten van paarden kunnen vrijwel zeker

⁷¹ Naar Groot in voorbereiding.

⁷² Groot 2007 in druk.

als intentionele deposities worden gezien. De andere twee paarden bleken in dezelfde houding met het hoofd achterwaarts over de schouder te zijn neergelegd.

Naast paarden zijn een compleet skelet van een hond en een rund gevonden. In de vullingen van waterput 6 is mogelijk een doorsnede van de voorkomende dieren in de laat-Romeinse tijd op de vindplaats aanwezig. Naast schaap, geit en rund zijn kip, wild zwijn, edelhert en wederom hond en paard aanwezig. Opvallend zijn de afmetingen van de wilde zwijnen, die praktisch even groot moeten zijn geweest als de kleinst voorkomende runderen.

4.6 Samenvatting

In ogenschouw genomen dat alle boven besproken resultaten slechts afkomstig zijn van een relatief klein opgegraven oppervlak, moeten gevolgtrekkingen uit de materiële cultuur een voorlopig karakter houden. Samengevat wijkt de vindplaats Naaldwijk-Holland College qua vondstmateriaal in meerdere opzichten af van inheemse vindplaatsen uit de regio. Slechts drie andere vindplaatsen binnen de rijksgrens in de regio kennen een datering in de late 3de en de 4de eeuw: mogelijk Forum Hadriani, Koudekerke a/d Rijn en Valkenburg (Lugdunum). Opvallend is de sterke vertegenwoordiging van *terra sigillata* uit Rheinzabern, een categorie die vrijwel niet voorkomt op andere rurale vindplaatsen in de regio. De verhouding tussen het handgevoerd- en importaardewerk, hoewel gangbaar voor rurale sites in de regio, blijft opmerkelijk. Voor het hoge percentage is een aantal mogelijke verklaringen te geven:

- een vrij lange, intensieve bewoning tot ca. 150 waarin sprake is van weinig importmateriaal;
- een *bias* in de onderzoeksmethode waarbij iedere handgevoerde scherf geteld is als een individu;
- lokale productie van handgevoerd aardewerk die een meer dan gemiddelde hoeveelheid materiaal heeft achtergelaten;
- een vrij late aanvangsfase van de derde en vierde bewoningsfasen in de nederzetting, logischerwijs zal in deze fasen veel materiaal zijn opgespit;
- een doorlopend gebruik van lokaal aardewerk naast importaardewerk (vanwege de hoge kwaliteit van het materiaal) tot aan het einde van de bewoning.

Bekijken we het aardewerk naast de andere vondstcategorieën, dan zien we grote verschillen ontstaan. Een flinke hoeveelheid luxe metalen gebruiksartikelen, beelden en inscripties valt niet te rijmen met het lage percentage importmateriaal. Dit maakt de context van het metaal onzeker. Ondanks de aanwezigheid van een aantal opmerkelijk stukken *militaria* kunnen deze de nederzetting vooralsnog geen militair karakter verlenen. Dat er zich op zeker tijdstip bewoners met goede contacten met de Romeinse wereld op de nederzetting hebben bevonden, lijkt echter vast te staan. Dit beeld lijkt aan te sluiten bij de aard en hoeveelheid keramisch bouw materiaal dat gevonden is. Het pluriforme materiaal, gefabriceerd door de Nedergermaanse vloot, is geproduceerd in één baksel, een aanwijzing dat het wellicht om één partij gaat. Het kan zijn dat het materiaal besteld is

door een opdrachtgever bij een vlootafdeling. Aanwezigheid van een vlootafdeling zelf behoort echter nog steeds tot de mogelijkheden, gezien de vondst van de Classis-inscriptie. Tussen het natuursteen bevinden zich eveneens opmerkelijke zaken zoals de tufstenen bouwstenen, het stucfragment en de grote maalstenen. Het laatste lijkt een aanwijzing voor voedselproductie of -verwerking op grote schaal.

Het verschil in materiële cultuur in de 4de eeuw (de Germaanse invloeden op het aardewerk) met de voorgaande bewoningsperioden is zo groot, dat dit de vraag oproept of deze fase wel in de sporen is herkend. De aanwezigheid van vrijwel complete potten in diverse clusters in de vondstlaag duidt op een bewoningsniveau op een niet onderzocht hoger vlak in de stratigrafie. Hierdoor is het de vraag of er bewoningscontinuïteit valt vast te stellen van de late 3de naar de 4de eeuw.

Samenvattend lijkt het totale beeld van het vondstmateriaal een nederzetting te vertegenwoordigen met een centrale of regionale functie in het nederzettingssysteem van de Romeinse tijd in West-Nederland. Militaire installaties of steenbouw lijken op het onderzochte deel niet aanwezig. Gezien de aanwezige resten van bouw materiaal en metaal kunnen deze echter in de directe nabijheid van de nederzetting worden gezocht.

5. Verspreiding van de vondsten

5.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk is gebleken dat, behoudens de hoeveelheid importaadewerk, het vondstmateriaal representatief is voor de grote nederzetting zoals beschreven werd in hoofdstuk 3. De verspreiding van de vondsten kan mogelijk meer informatie geven over de structuren en bewoningsfasen op het terrein. Voor een aantal categorieën (metaal, bouwkeraamiek) is het wellicht mogelijk vast te stellen of het om een primaire of secundaire context gaat, door een samenhang te zoeken tussen de gebouwen en het vondstmateriaal. Bovendien is het mogelijk te onderzoeken of er verschil in functie heeft bestaan binnen de nederzetting.

Tijdens de uitwerking van de opgravingsgegevens zijn hiertoe alle vondsten uit sporen gedigitaliseerd aan de hand van de vlak- en coupetekeningen. Op deze wijze is de precieze herkomst van het overgrote deel van het materiaal inzichtelijk gemaakt. Helaas kan niet al het materiaal op verspreidingskaarten (exact) worden weergegeven. Een deel is afkomstig van het stort, deze vondsten zijn niet op het kaartmateriaal afgebeeld. Een ander deel is, zoals eerder vermeld, bij de aanleg van de werkputten uit de vondstlaag verzameld in vakken van 4 x 4 m. Voor wat betreft de metaalvondsten uit de vondstlagen is vanwege de grote hoeveelheden in werkputten 9 t/m 11 slechts een klein deel 3D ingemeten, de rest is hier eveneens verzameld per vak. De vondsten uit vakken zijn op de verspreidingskaarten geplot in het midden van het vak. Hoewel het beeld hierdoor enigszins vertekend zal zijn, (een maximale afwijking van een vondst van 2 meter) kunnen de metaalvondsten uit de vondstlagen meegenomen worden in de analyse.

Kijken we naar de ruimtelijke verspreiding van de vondsten dan valt op dat de meeste vondsten afkomstig zijn uit werkputten 8, 9, 10 en 11 (tabel 5.1). De bewoningssporen zijn hier het talrijkst, wat hiervoor een verklaring kan zijn. Een tweede verklaring heeft te maken met de fysisch-geografische situatie van het terrein (zie hiervoor eveneens § 3.1). Indien we het terrein verdelen in een zuidelijk (putten 8, 9 10 en 11), een noordelijk deel (putten 5, 6 en 7) en een westelijk deel (put 14), dan valt op dat in het zuidelijke en westelijke deel sprake is van een intact bodemprofiel. Het terrein is hier hoger (ca. 1.40 - 1.55 cm + NAP) ten opzichte van het noordelijke deel (ca. 0,90 - 0,70 +NAP). In het zuidelijke deel varieert de vondstlaag sterk in dikte. Ter hoogte van put negen neemt de dikte af van ca. 60 cm in het zuiden naar ca. 25 cm in het midden van de put. Verder naar het noorden neemt de dikte weer toe tot ca. 80 cm, om vervolgens weer te verminderen tot ca. 15 cm in het noorden van put 8. De kleinere aantallen vondsten in het westelijke deel vinden aansluiting bij de kleinere hoeveelheid Romeinse sporen. Het betreft hier waarschijnlijk de westelijke randzone van de nederzetting. De vondstlaag (spoor 5000) is in het noordelijke deel deels verdwenen, maar is bij aanwezigheid ca. 15 cm dik, ongeveer dezelfde dikte als in het noorden van werkput 8.

Put	Totaal	Aardewerk	Metaal	Bouwkeramiek	Sporen	
Noord:						
5	1169	1028	15	94	19	
6	1724	1448	13	190	85	
7	123	113	5	3	12	
	3016	2589	33	287	116	Totaal: 6032
Zuid:						
8	2999	2418	60	265	100	
9	1971	1672	46	138	106	
10	2777	2408	82	116	177	
11	3251	2590	91	403	141	
13	19	1	0	13	0	
	11017	9089	279	935	524	Totaal: 22034
West:						
14	481	337	11	127	31	Totaal: 987

Tabel 5.1. Verspreiding vondstaantallen van de belangrijkste categorieën en sporen per werkput.

Een derde verklaring voor het verschil in vondstdichtheid komt voort uit de bewoningsgeschiedenis van het terrein.⁷³ Het zuidelijke deel heeft na de 13de eeuw uitsluitend een agrarische functie gehad. Op het noordelijke deel, ten oosten van de werkputten, is in de 10de of 11de eeuw waarschijnlijk een mottekasteel gebouwd. Iets later, de datering is niet duidelijk, is de herenboerderij “De Hoochwerf” op dit terrein gebouwd. De boerderij is afgebroken in de 17^e eeuw en werd opgevolgd door een rijtje armenhuisjes in de 18de eeuw. Begin 20ste eeuw zijn deze huisjes afgebroken en heeft zich een tuinier gevestigd op het terrein. Tuindersactiviteiten hebben vervolgens plaatsgevonden tot de afgelopen eeuwwisseling. De grote mate van grondverzet, grondbewerking en egalisatie op dit deel van het terrein heeft de stratigrafie aangetast. Dat zich hier nog sporen bevonden met een deels aanwezige vondstlaag mag bijna een wonder genoemd worden. De oorspronkelijke dikte van de vondstlaag valt niet meer te achterhalen. Deze verstoring kan van invloed zijn op de verspreiding, vondstaantallen en dateringen van vondsten uit de vondstlaag. Het aardewerk is echter, zoals vermeld, voor 80% afkomstig uit sporen; hierbij zal de afwijking minder groot zijn.

In de volgende paragrafen zullen het aardewerk, het metaal, het keramisch bouw materiaal en enkele botconcentraties ruimtelijk worden geanalyseerd ten opzichte van de aangetroffen sporen. Aangezien in werkput 14 geen gebouwen zijn aangetroffen is de analyse beperkt tot de werkputten 5 t/m 11.

⁷³ Zie voor een uitgebreide bewoningsgeschiedenis Bult 1998.

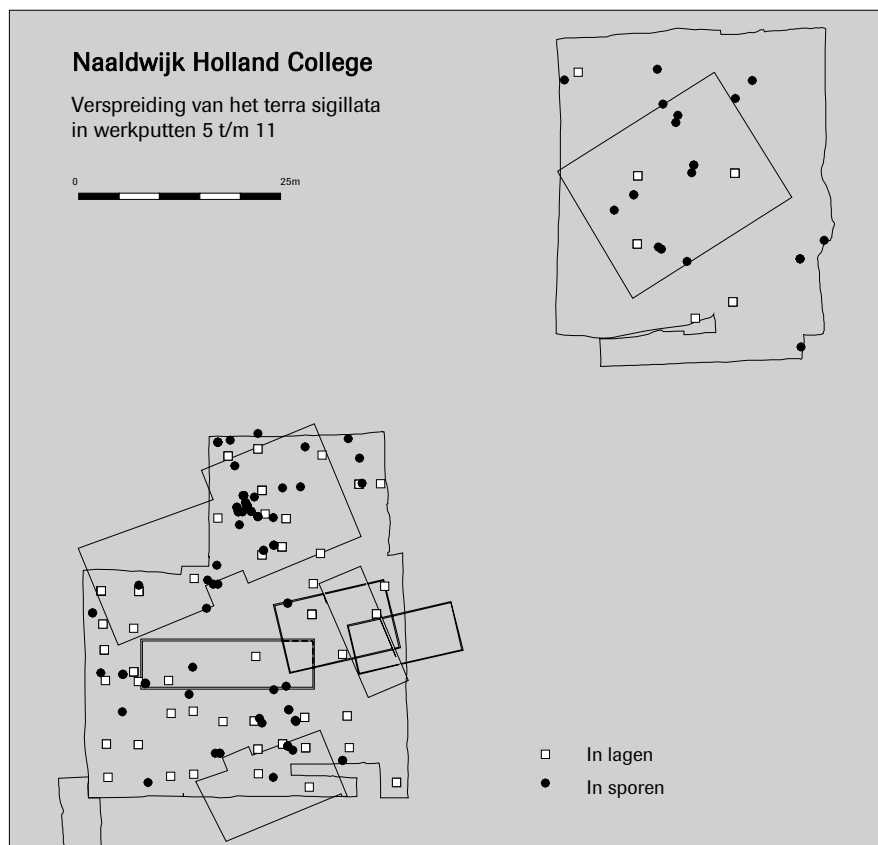
5.2 Aardewerk

Voor het bepalen van de bewoningsduur en mogelijk de functie van de nederzetting zijn een aantal aardewerkbaksels en vormen belangrijk. Dit zijn *terra sigillata*, het geverfde aardewerk in technieken Brunsting B en C en het laat-Romeinse handgevormde en gedraaide aardewerk.

Terra sigillata

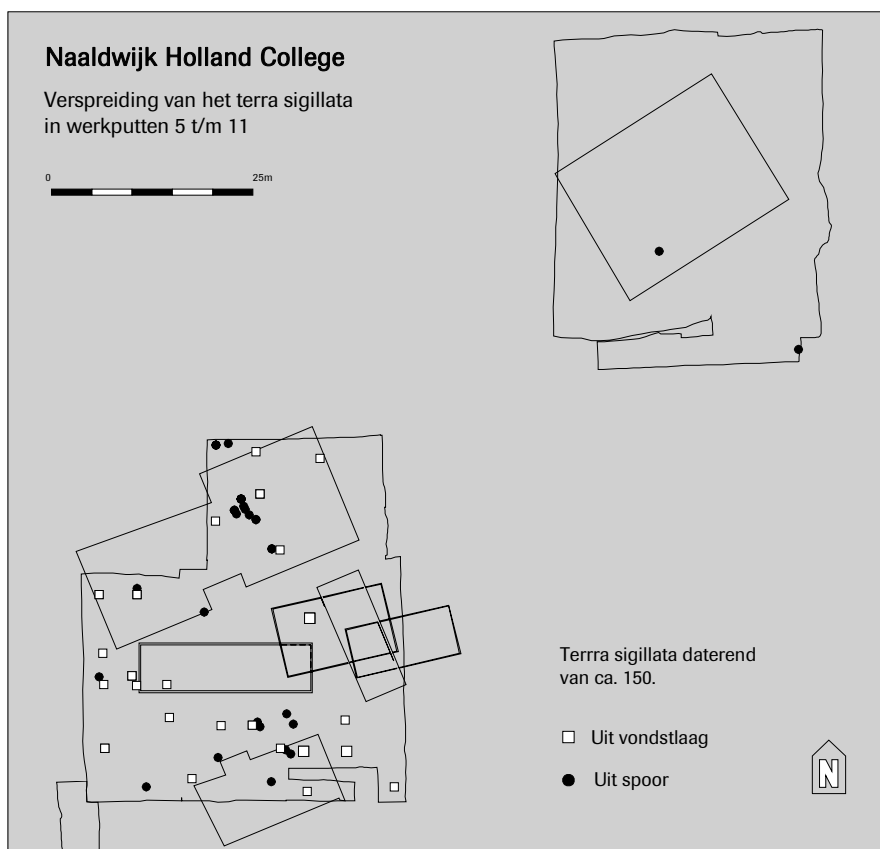
In totaal zijn 281 MAI *terra sigillata* uit sporen en lagen aangetroffen. De context en verspreiding zijn afgebeeld op afbeelding 5.1. Niet alle *sigillata* uit sporen is afkomstig uit Romeinse sporen. Een deel is aangetroffen in jongere sporen en kan beschouwd worden als opspit uit de vondstlaag.

In het noordelijke deel is het resultaat van de dunnere of verstoorde vondstlaag goed te zien. De vondsten liggen min of meer verspreid over het terrein, maar vondsten uit lagen zijn ver in de minderheid. In het zuidelijke deel is een verschil waar te nemen in context; in het middenoosten van het terrein is geen *sigillata* in sporen gevonden, de nadruk ligt op het noordelijke en zuidelijke deel van het terrein. Indien dit gekoppeld wordt aan de beschreven gebouwsporen dan lijkt het materiaal zich vooral te bevinden ter hoogte van gebouwen NHC-5 en NHC-6. Zoals beschreven dateren eerdere huisplattegronden tot ca. de eerste helft van de 2de eeuw.

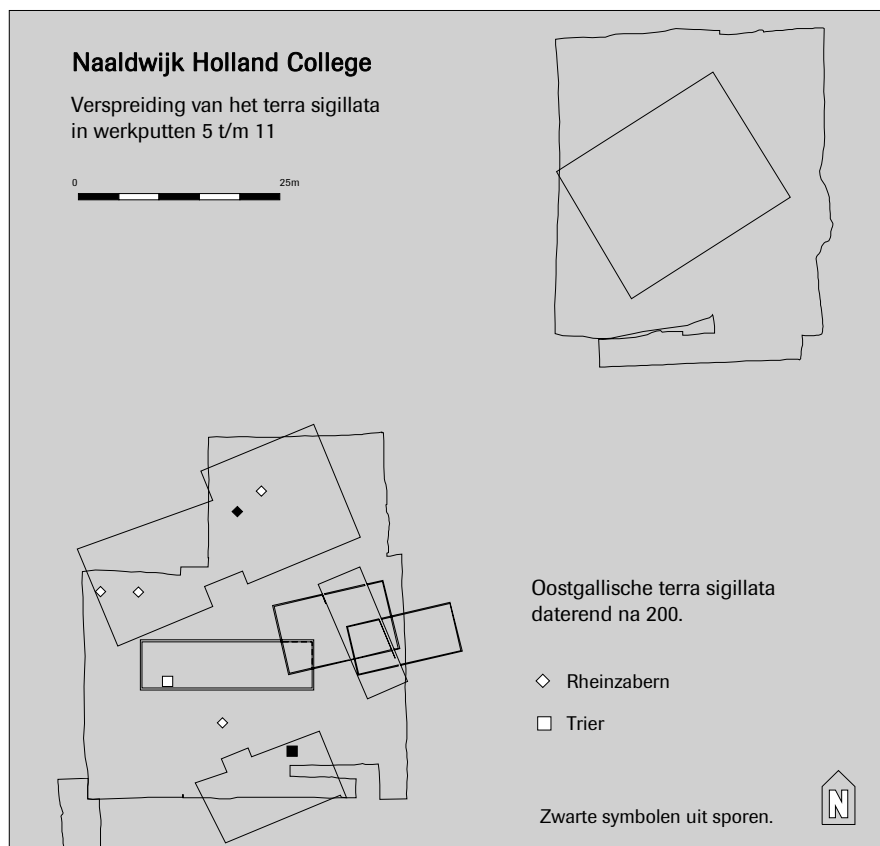

Afb. 5.1 Verspreiding *terra sigillata* uit lagen en sporen.

Indien de verspreidingskaart van het *sigillata* beperkt wordt tot vormen met een begindatering van na 150, dan wordt een samenhang met de beschreven structuren NHC5 en NHC-6 bevestigd (afb. 5.2). De aanwezigheid van het *sigillata* in de vondstlaag in het westen van het zuidelijke onderzoeksdeel is mogelijk een aanwijzing dat het afval van de bewoning voornamelijk hier terecht is gekomen.

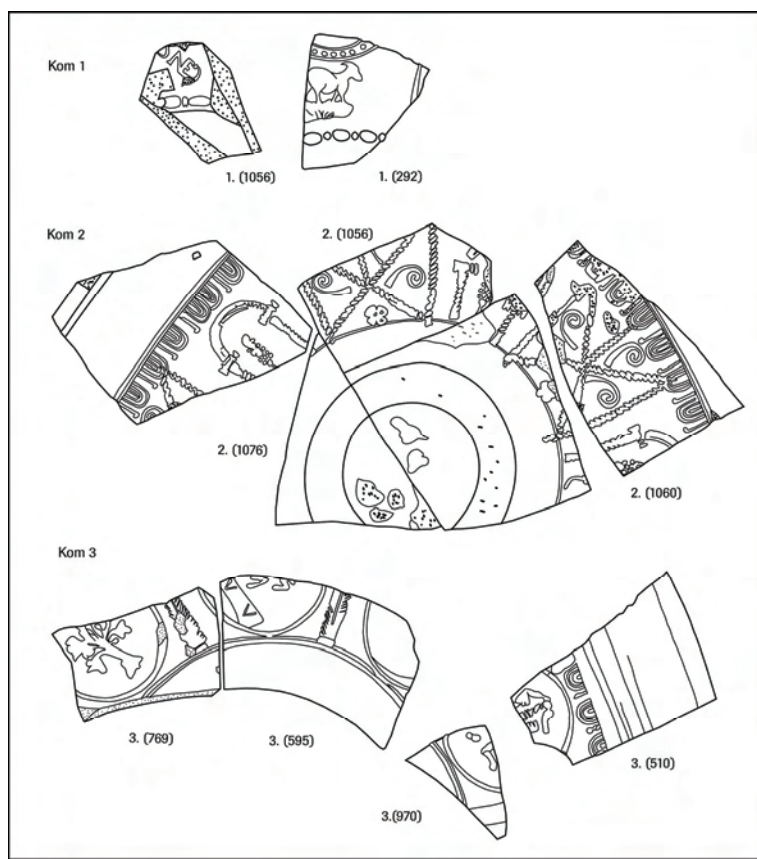
Afb. 5.2 Verspreiding terra sigillata uit lagen en sporen daterend na 150.

Afb. 5.3. Verspreiding van late Oost-Gallische baksels.

Het meest opvallend tussen de *terra sigillata* zijn de versierde scherven die afkomstig zijn uit Rheinzabern, gefabriceerd door pottenbakkers bekend onder de naam Bernhard III gruppe. Indien

we kijken naar de verspreiding van dit aardewerk ten opzichte van Trierse baksels met een beginndatering van na 200, dan valt op dat de meerderheid afkomstig is uit de vondstlaag en niet aanwezig is in het noordelijke onderzoekdeel. Het enige uit Romeinse context afkomstige exemplaar uit Rheinzabern is gevonden in de laat-Romeinse waterput 6.

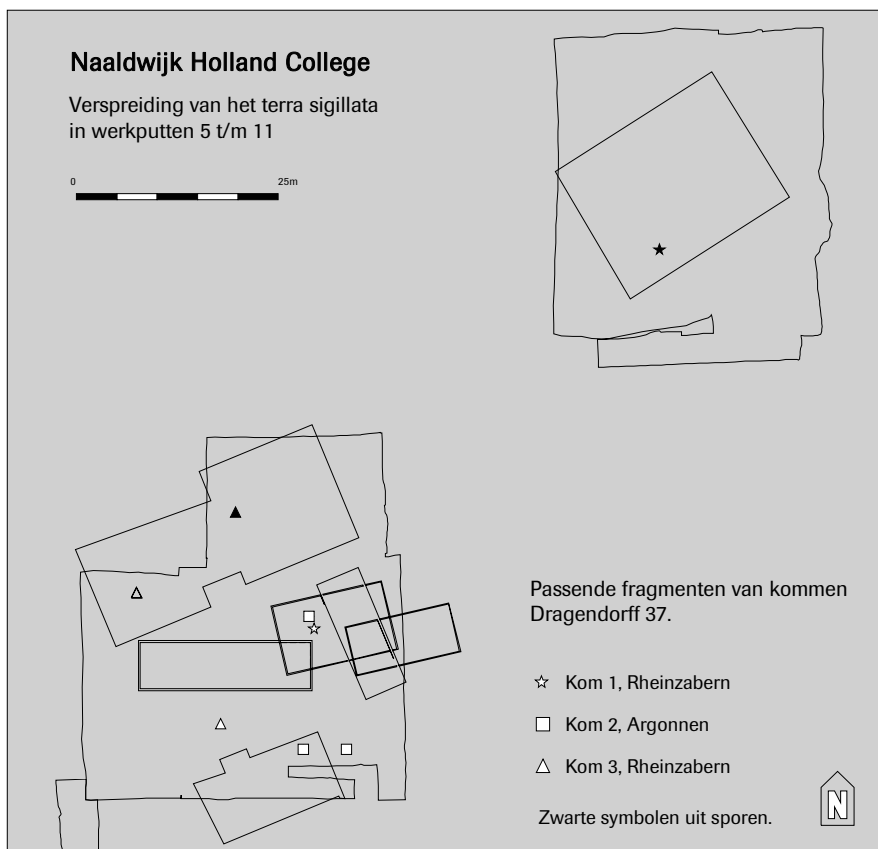

Afb. 5.4. Passende fragmenten versierde *terra sigillata*. Schaal 1:2.

Het onderzoek naar het versierde *terra sigillata* leverde een tiental passende scherven op van Dragendorff 37 kommen. Andere waren identiek qua baksel en versieringselementen (afb. 5.4). Opmerkelijk is de verspreiding van de stukken van drie verschillende kommen. Van kom 1 zijn twee scherven met identiek baksel en versiering ca. 62 m uit elkaar aangetroffen. Twee passende fragmenten van een uit de Argonnen afkomstige kom bevonden zich op het midden van het zuidelijke onderzoeksterrein op ongeveer dezelfde locatie. Twee andere hieraan passende scherven werden ca. 16 meter zuidelijker aangetroffen, in twee naast elkaar gelegen vakken. De drie passende scherven van een derde kom uit Rheinzabern lagen verspreid over de westelijke helft van het zuidelijke onderzoeksterrein. Een scherv werd gevonden in waterput 6, de andere twee zijn aangetroffen in de vondstlaag op ca. 15m en 35 m afstand. De verspreiding van de scherven is afgebeeld op afbeelding 5.5.

Een verklaring voor de verspreiding van deze scherven kan moeilijk gegeven worden. Bij niet-intentionele postdepositionele transformatieprocessen als verploeging of erosie zullen de scherven van een gebroken kom minder ver uit elkaar in de grond terechtkomen. Een andere verklaring, verwoesting of plundering van de nederzetting, is eveneens mogelijk. De aanwezigheid van de passende scherv van kom 3 in de laat-Romeinse waterput zou deze gebeurtenissen in de voorlaatste fase van bewoning dateren. Het is echter goed mogelijk dat een “*pick-up*”-theorie hier de verklaring

is.⁷⁴ De verspreiding van het materiaal moet na de Romeinse tijd hebben plaatsgevonden: de bewoners te Naaldwijk kenden *terra sigillata* als gebruiksaardewerk, waren de producenten van het afval en bevond zich een passende scherv van kom 1 in een Vroeg-Karolingisch spoor. De *pick-ups* moeten op *intra-site* niveau hebben plaatsgevonden.

Afb. 5.5. Verspreiding passende fragmenten versierde *terra sigillata*.

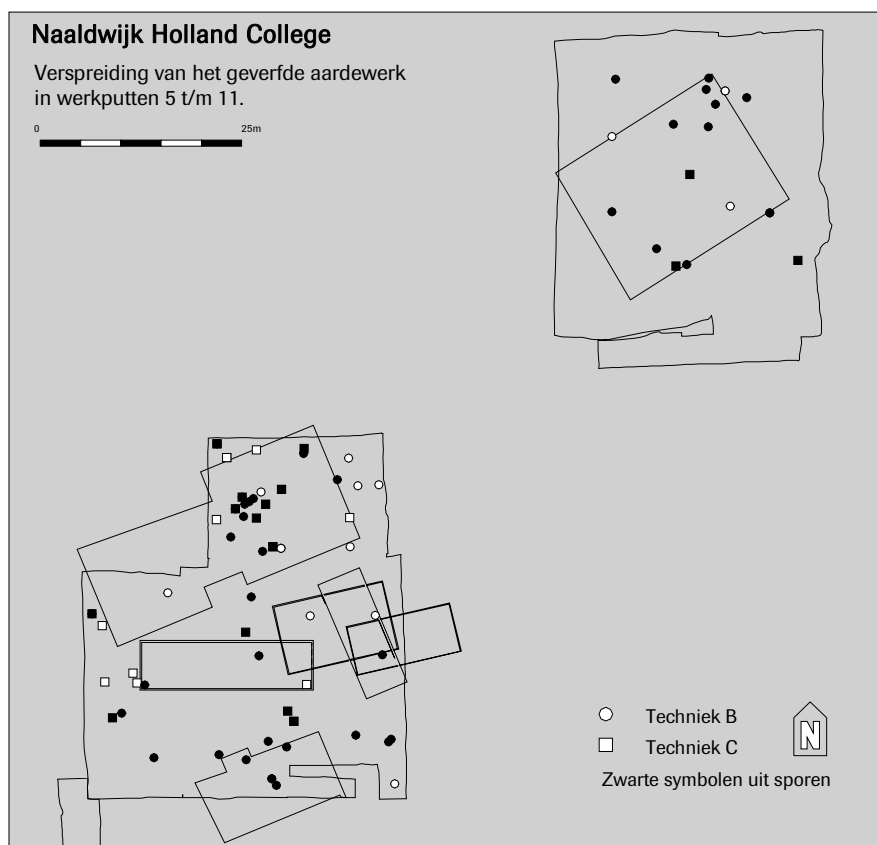
Geverfd aardewerk

Het geverfde aardewerk bestaat voornamelijk uit vormen uit de Niederbiebertypologie, uitgevoerd in techniek B en C⁷⁵. Techniek B komt het meest voor met 65 MAI tegen 39 exemplaren in techniek C. Technieken B (wit baksel met een bruine tot zwarte deklaag) komt al aan het einde van de 1ste eeuw voor. Techniek C (rood tot roodachtig baksel met een bruine tot zwarte deklaag) komt in zwang vanaf het midden van de 2de eeuw en blijft tot in de 3de eeuw in gebruik.⁷⁶ De verspreiding van het in techniek C vervaardigde aardewerk gevonden in grondsporen laat een zwaartepunt zien in het zuidelijke deel van het onderzoeksterrein. Dit beeld wordt bevestigd door verspreiding van de typen (afb.5.7). Bekers Niederbieber 30 komen na 150 in zwang, Bekers Niederbieber 32D kennen een beginndatering na 190, terwijl het kommetjes Pirling 59 pas vanaf de 2de helft van de 3de eeuw voorkomen.

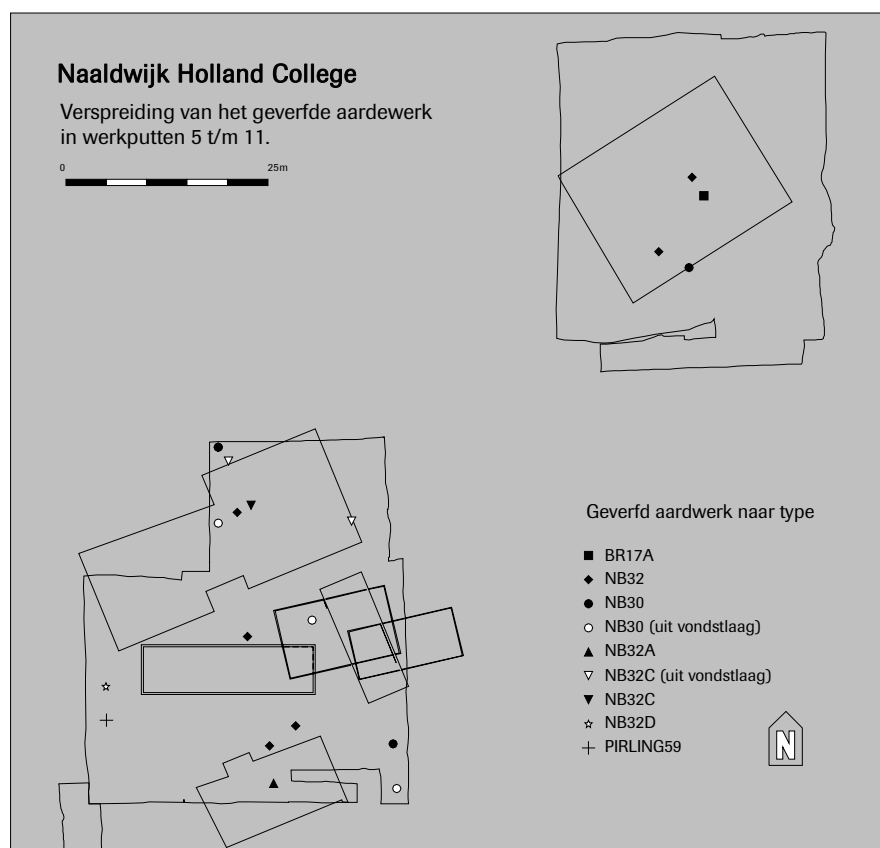
⁷⁴ In de "Pick-uptheorie" wordt uitgegaan van het oprapen en verslepen van (o.a.) *terra sigillata*-scherven uit het fort Velsen I door inheemse boeren in Friesland. Een klein aantal scherven gevonden in inheems-Romeinse nederzettingen blijken te passen aan scherven die zijn aangetroffen in het fort. Vons en Bosman 1988.

⁷⁵ De geverfde bakfels zijn beschreven naar Brunsting 1937 met enkele aanpassingen. Zie De Bruin in voorbereiding.

⁷⁶ Brunsting 1937; Haalebos 1990.

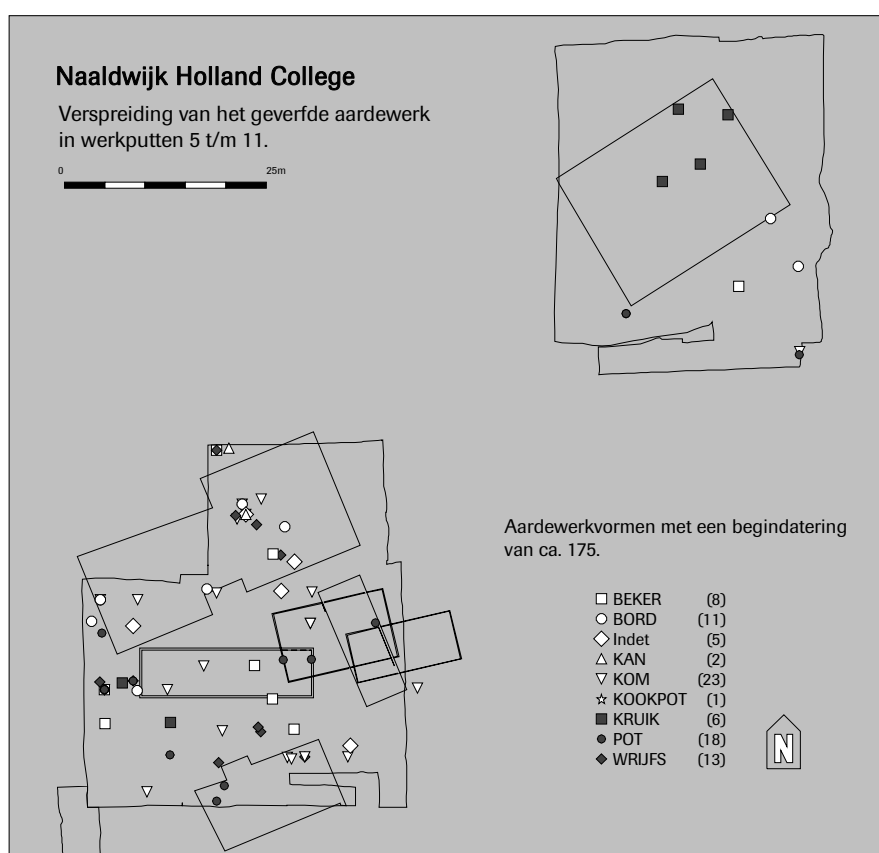
Afb. 5.6. Verspreiding gevefd aardewerk naar baksel.

Afb. 5.7. Verspreiding gevefd aardewerk naar type.

Tafelaardewerk

Een eventueel verschil in functie van delen van het terrein kan in beeld gebracht worden door een verspreiding van gebruiksvormen. De geleverde kommen en bakers lieten al een nadruk zien op het zuidelijke deel. Om de vergelijking tussen het noordelijke en zuidelijke deel zuiver te houden is hierbij alleen gekeken naar vondsten uit sporen. Logischerwijs zal er meer tafel- en keukenaardewerk rond de huisplattegronden worden aangetroffen. Kijken we naar de vormen van alle categorieën aardewerk uit grondsporen met een begindatering van na 175, dan lijkt er een scheiding in functie tussen beide terreinen te ontstaan (afb. 5.8). Inderdaad bevinden zich twee clusters tafel- en keukenwaar rondom de structuren NHC-5 en NHC-6. Gezien het beperkte onderzochte deel van de nederzetting kan, op basis van de aanwezigheid van drie kruiken, twee borden, een beker en een kom, het noordelijke deel een woonfunctie niet ontzegd worden. De verstoring door diepe laatmiddeleeuwse sloten en stenen fundamenteen vertroebelt het beeld hier mogelijk.

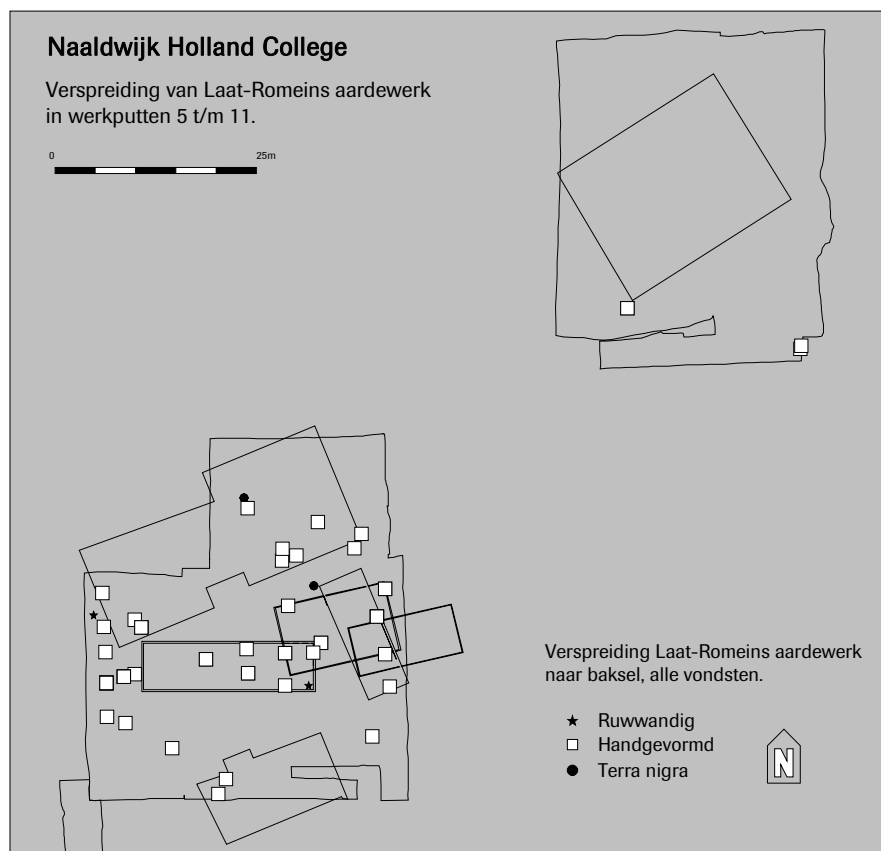

Afb. 5.8. Verspreiding
aardewerk naar
functie.

Laat-Romeins aardewerk

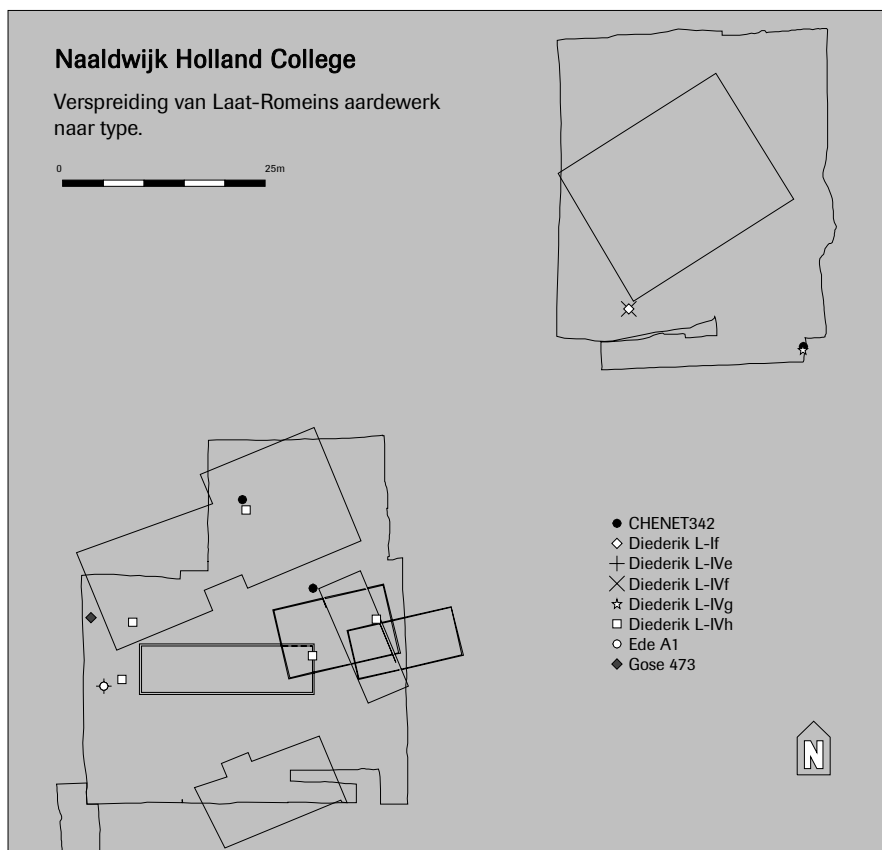
Als laatste kan de datering van de nederzetting inzichtelijk gemaakt worden door de verspreiding in beeld te brengen van het laat-Romeinse aardewerk. Dit aardewerk, daterend vanaf het einde van de 3de eeuw tot in de 4de eeuw, is aangetroffen in drie baksels. Het betreft handgevormd aardewerk, ruwwandig aardewerk en late *terra nigra*. De nadruk ligt wederom op het zuidelijke deel van het onderzoeksterrein. Zoals vermeld is het laat-Romeinse aardewerk vooral afkomstig uit de vondstlaag, waar het soms in concentraties of *dumps* werd aangetroffen. De mogelijkheid bestaat dus dat het aardewerk in het noordelijke deel is vergraven, hoewel de totale verhouding tussen het aardewerk uit sporen (49%) en uit de vondstlaag (51%) ongeveer gelijk is. Kijken we naar alleen de vondsten uit het

zuidelijke deel dan is het aandeel uit de vondstlaag daar nog lager (44%). Een deel van het aardewerk is mogelijk afkomstig uit de 4de eeuw. Dit aardewerk is naar type weergegeven op afbeelding 5.10.

Afb. 5.9. Verspreiding laat-Romeins aardewerk naar baksel.

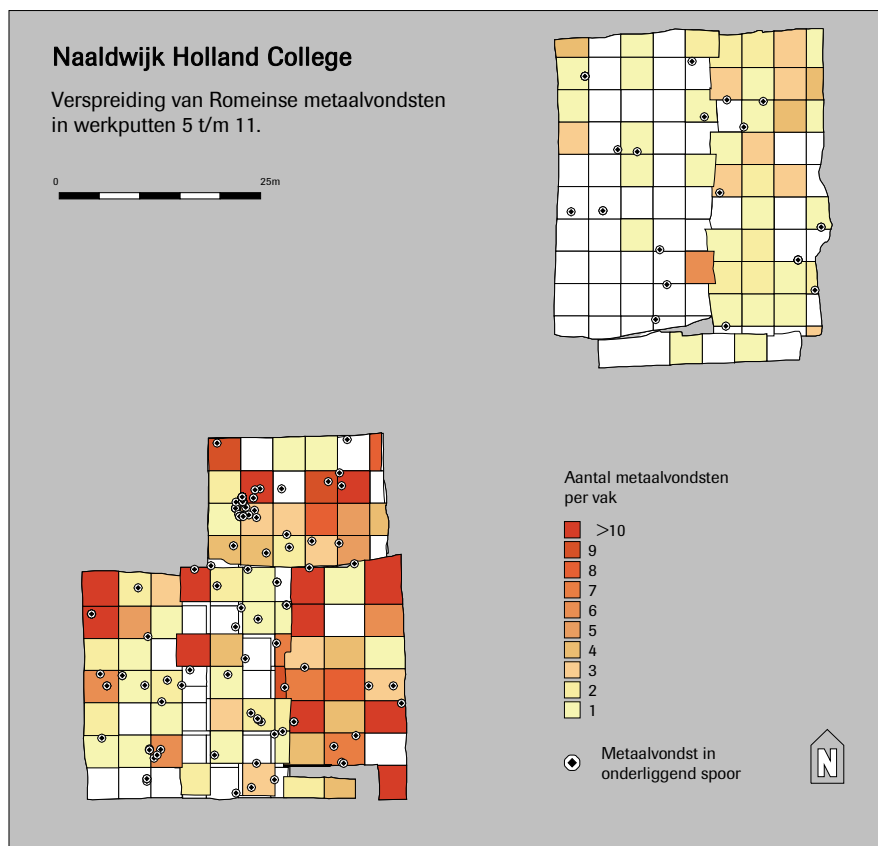
De verspreidingskaart van de 4de-eeuwse vormen laat zien dat deze zich in een middenzone van het onderzoeksterrein bevinden. Een klein aantal (Gose-, Chenet-, Alzei- en Diederik-vormen) bevond zich in sporen, de brede diagonale greppel in werkput 9, waterput 4 en in de meest oostelijke greppel in werkput 7. Indien de laatste bewoningsfase fase daadwerkelijk in de tweede helft van de 4de eeuw tot zijn einde komt, wordt deze fase slechts vertegenwoordigd door drie sporen, maar de bewoning lijkt, afgaande op de vondstverspreiding, te zijn verspreid over een groot deel van het onderzoeksterrein. Of deze bewoningsfase jonger is of gelijktijdig plaatsvond met de fase van greppelsysteem IV is onzeker. Er lijkt zich wel een verandering in materiële cultuur in vooral het ruwwandige en handgevormde aardewerk voor te doen.

Afb. 5.10. Verspreiding laat-Romeins aardewerk naar type.

5.3 Metaalvondsten

De 329 Romeinse metaalvondsten zijn hoofdzakelijk in de vondstlaag aangetroffen.⁷⁷ Hierbij is het merendeel helaas niet driedimensionaal ingemeten maar per vak van 4 x 4 m verzameld. De verspreidingskaarten van de diverse functiecategorieën zullen dus enigszins vertekend zijn, veel vondsten “liggen op dezelfde plek” in een verzamelvak. Een verspreiding naar aantal Romeinse metaalvondsten per verzamelvak en onderliggende sporen is weergegeven op afbeelding 5.11. Een belangrijke vraag is of de vondsten te associëren zijn met de onderliggende gebouwsporen. Er zijn hiervoor een aantal aanwijzingen.

Afb. 5.11. Verspreiding metaalvondsten naar aantal per vak en spoor.

Verspreiding ten opzichte de dikte van de vondstlaag

De nadruk van alle metaalvondsten ligt vooral op het zuiden en hoogste deel van het terrein, waar de Romeinse bewoning het drukst was. Op dit deel is vervolgens een clustering van vondsten waar te nemen boven en rondom de voorgestelde gebouwplattegronden. Opmerkelijk is dat een grote hoeveelheid metaal in het midden van dit onderzoeksdeel in een gemiddeld slechts 25 cm dikke vondstlaag werd aangetroffen. Metaal wordt doorgaans het meest in de vondstlaag aangetroffen, als resultaat van verlies op het voormalige loopvlak. Gezien de toename in dikte van de vondstlaag naar

⁷⁷ Het werkelijke totaal aantal Romeinse metaalvondsten uit de vondstlagen moet iets hoger zijn, de spijkers en onbepaalde zaken van ijzer zijn niet verzameld vanwege de secundaire context waarin ze zich bevonden en de geringe bijdrage aan datering.

het noorden en het zuiden zou hier dan juist een toename in vondsten te verwachten zijn. Dit bleek niet het geval, waarmee een direct verband tussen het aantal vondsten en de dikte van de vondstlaag te ontcrachten valt. Eerder kan een samenhang tussen het aantal vondsten in de vondstlaag en het aantal onderliggende sporen worden verondersteld. De afname van het aantal vondsten op het stratigrafisch onverstoorde westelijke deel van het onderzoeksterrein bevestigt dit; hier bevinden we ons in de periferie van de nederzetting (zie tabel 5.1).

Het verschil in aantal vondsten per vak is soms groot. Sommige vakken met meer dan 10 stuks liggen naast vakken waarin geen metaalvondsten zijn gedaan. Het kan zijn dat dit beeld vertroebeld wordt doordat spijkers en andere brokjes ijzer niet uit de vondstlaag zijn verzameld. Desondanks lijkt het dat een deel van het metaal in clusters in de vondstlaag is terechtgekomen. Onder een aantal vakken met meer dan 10 vondsten zijn in de sporen geen metaalvondsten aangetroffen. Gezien het feit dat het metaal uit de onderliggende sporen vooral uit spijkers en ijzerbrokjes bestaat, vallen de metaalvondsten uit de sporen vooral met de gebouwconstructies te associëren.

Verspreiding naar functie

Een verspreiding naar functie van het metaal kan een aanwijzing zijn voor een verschil in gebruik van delen van het terrein. Zo kan worden verondersteld dat er zich meer persoonlijke stukken als sieraden en mantelspelden bevinden in de directe nabijheid van woongebouwen. Een flink deel van de metaalvondsten is afkomstig van het stort. Dit kan helaas niet op kaarten weergegeven worden. Bij het afzoeken van het stort is wel rekening gehouden met herkomst van de grond. Op deze wijze konden toch een flink aantal stortvondsten aan een werkput gekoppeld worden. De verspreiding van de belangrijkste functiecategorieën naar werkputnummer is weergegeven in tabel 5.2. Voor de volledigheid zijn kolommen weergegeven met het totaal aantal metaalvondsten uit alle perioden, het totaal aantal Romeinse vondsten per werkput gedaan is en het percentage aan de Romeinse tijd toe te wijzen vondsten per werkput. Uit de tabel wordt duidelijk dat de vondsten clusteren op het zuidelijke deel van het terrein waar de gebouwsporen zijn aangetroffen. De in de tabel genoemde vondsten vertonen, behoudens enkele fragmenten van beelden en de inscripties, geen sporen van moedwillige breuk of secundaire bewerking. Dit is wel het geval in andere categorieën als smeltdruppels van lood en brons en verschroot materiaal waaraan geen functie meer kan worden toegeschreven. De munten, *fibulae*, sieraden, toiletartikelen en *militaria* kunnen dus worden geïnterpreteerd als normaal nederzettingsafval en moeten het resultaat zijn van afdanking of verlies. Onder de vondsten uit de vondstlaag is daarmee een tweede scheiding aan te brengen. Een deel van het materiaal ligt in primaire context, een ander deel is secundair. Het feit dat het materiaal uit beide contexten diffuus over de nederzetting verspreid is en dat de sporen van bewerking voorkomen op vooral de grotere bronzen stukken (55% van de collectie bestaat uit brons), geeft aan dat de clusters vondstmateriaal in de vakken wellicht een indicatie voor locaties van bronsbewerking op het terrein is.

Putnummer	Totaal aantal	Totaal Romeins	% Romeins	Fibulae	Sieraden	Toilet	Militaria	Munten	Inscripties	Beelden en/of figuratief beslag
Stort	13	6	46,2%	0	0	0	2	0	0	2
Noord										
5	156	15	9,6%	0	0	0	0	2	0	
6	62	13	21,0%	2	1	1	0	1	0	
7	34	5	14,7%	1	0	0	1	0	0	
Zuid										
8	191	60	31,4%	4	0	3	3	8	0	2
9	145	46	31,7%	6	1	1	3	7	2	3
10	290	82	28,3%	8	4	4	2	8	2	3
11	244	91	37,3%	14	4	3	9	17	0	3
13	14	0	0,0%	0	0	0	0	0	0	
West										
14	32	11	34,4%	1	0	0	2	3	0	
Totaal	1181	329	27,9%	36	10	12	22	46	4	11

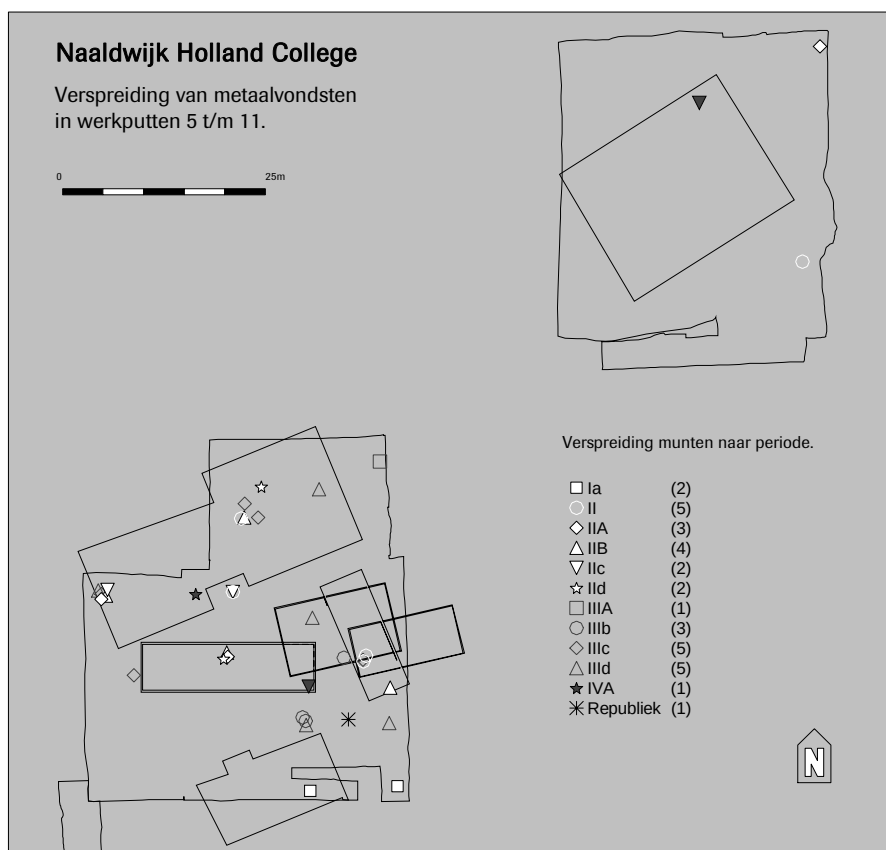
Tabel 5.2. Verspreiding van
functiecategorieën
metaalvondsten naar werkput.

Rest de vraag of de metaalbewerking plaats heeft gevonden in of na de Romeinse tijd. Gezien de afwezigheid van Merovingische sporen en metaalvondsten op het onderzochte terrein, zou een eerste indicatie voor post-Romeinse metaalbewerking de (Vroeg-) Karolingische tijd zijn (het kleine deel Laat-Merovingisch aardewerk wordt toegeschreven aan de Vroeg-Karolingische periode).⁷⁸ Zowel de sporen als vondsten uit deze periode geven dus geen aanwijzing voor metaalbewerking. Gezien de verspreiding en samenstelling van de metaalvondsten lijkt recycling eerder in de Romeinse tijd voor de hand te liggen, mogelijk de laat-Romeinse tijd. Indien zich in de 4de eeuw nieuwe bewoners vestigden op het terrein zal binnen de verlaten nederzetting genoeg zichtbaar afval hebben rondgeslingerd voor hergebruik.

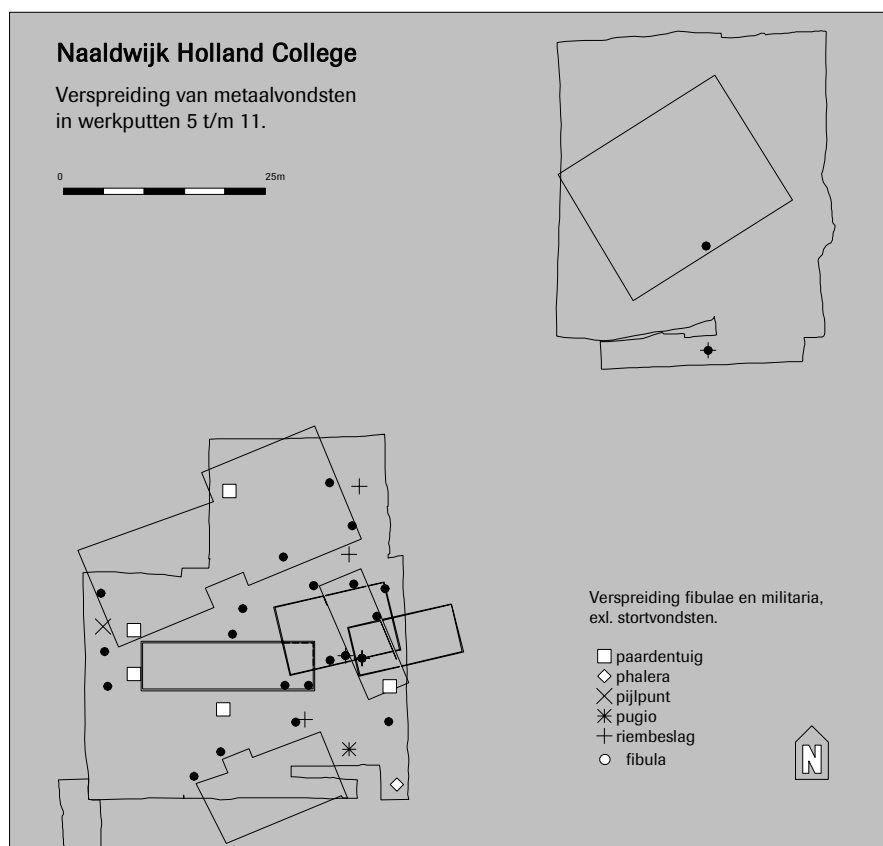
Van de 46 aangetroffen Romeinse munten zijn 36 exemplaren weer te geven op een verspreidingskaart (afb. 5.12). De munten zijn weergegeven naar datering. De muntenlijst beslaat een lange periode in datering, heeft een grote diversiteit qua denominaties en ligt verspreid over het onderzoeksterrein. Dit maakt een verklaring voor de relatief grote hoeveelheid munten als muntschat minder aannemelijk. Vrijwel alle *antoniniani* zijn gevonden op het zuidelijke onderzoeksdeel, wat de late datering van dit deel van het onderzoeksterrein bevestigt. Een *antoninianus* van Postumus (259-268) uit de onderste, schone zandige vulling van waterput 6 geeft een *terminus post quem* voor het in onbruik raken van de waterput.

Een verspreiding van de *fibulae* en *militaria* is weergegeven op afbeelding 5.13. Hier is het eerder geschetste beeld niet anders: er is een groot verschil met het noordelijke onderzoeksdeel en er bestaat een diffuse verspreiding van het materiaal ter hoogte van de gebouwsporen.

⁷⁸ Schabbink in voorbereiding.

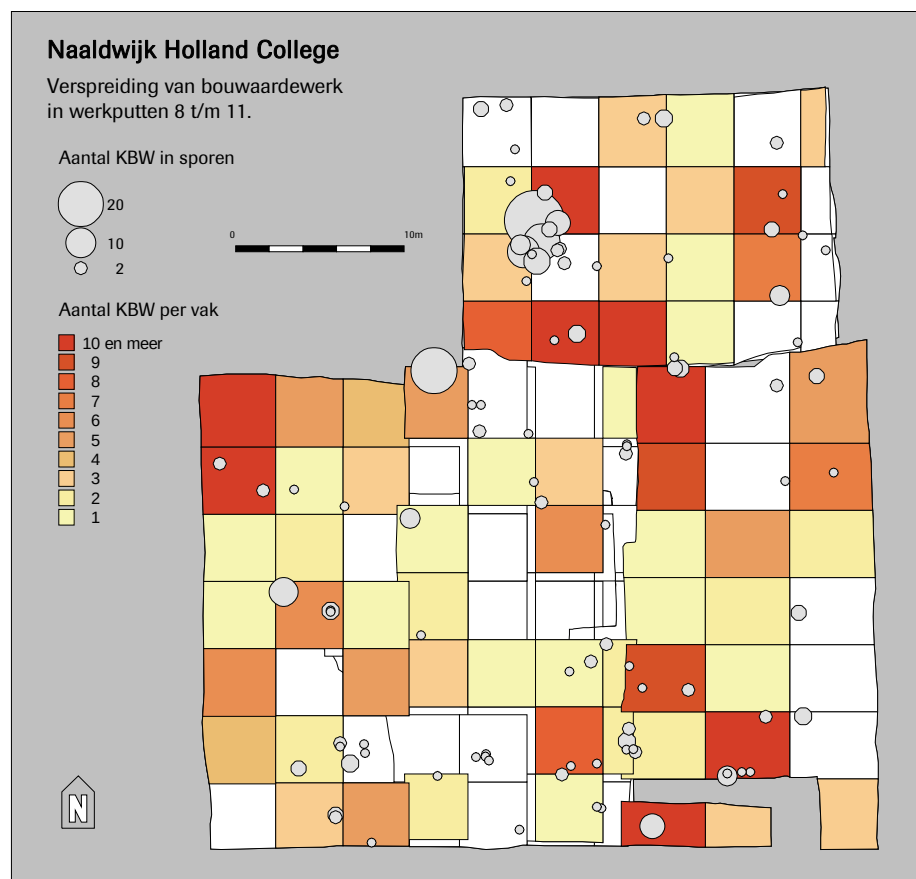

Afb. 5.12. Verspreiding van de Romeinse munten naar periode.

Afb. 5.13. Verspreiding fibulae en militaria.

5.4 Keramisch bouwmetaal

Afb. 5.14. Verspreiding van het keramisch bouwmetaal naar aantal in sporen en vakken.

De verspreidingskaart van het keramisch bouwmetaal is vanwege de in § 4.3 genoemde redenen niet compleet. De verschillende voorkomende categorieën kunnen helaas niet worden uitgesplitst in fragmentatie, bakselvariant, vorm of gewicht en per verspreiding geanalyseerd worden. Om deze reden kan slechts een kaart worden gepresenteerd van het aantal gevonden stukken. In de collectie bevinden zich veel middelgrote stukken, het resultaat van de onderzoeksmethode waarin alleen grotere stukken zijn opgeraapt bij de aanleg van de vlakken.

Van de 1367 fragmenten zijn 922 fragmenten gevonden in werkputten 8 t/m 11 (afb. 5.14). Het beeld laat een duidelijk zwaartepunt zien in het noorden en zuiden van dit deel van het onderzoeksterrein. In § 3.3.11 is in deze zones de aanwezigheid van “Romeinse” gebouwen geopperd. Keramisch bouwmetaal lijkt over het algemeen voor hergebruik beschikbaar te komen in rurale nederzettingen na ca. 150.⁷⁹ Deze datering sluit te Naaldwijk aan bij de intensiefste bewoningsfasen in de nederzetting. Of het metaal gebruikt is voor de gebouwen, is niet met zekerheid te zeggen. De verbrande stukken zijn een indicatie voor hergebruik, maar kunnen het resultaat zijn van brand. De homogeniteit van het baksel en de fragmentatie van de stukken wijzen er in ieder geval op dat het bouwmetaal in zijn oorspronkelijke functie gebruikt kan zijn.

⁷⁹ Kars in Blom en Vos in voorbereiding.

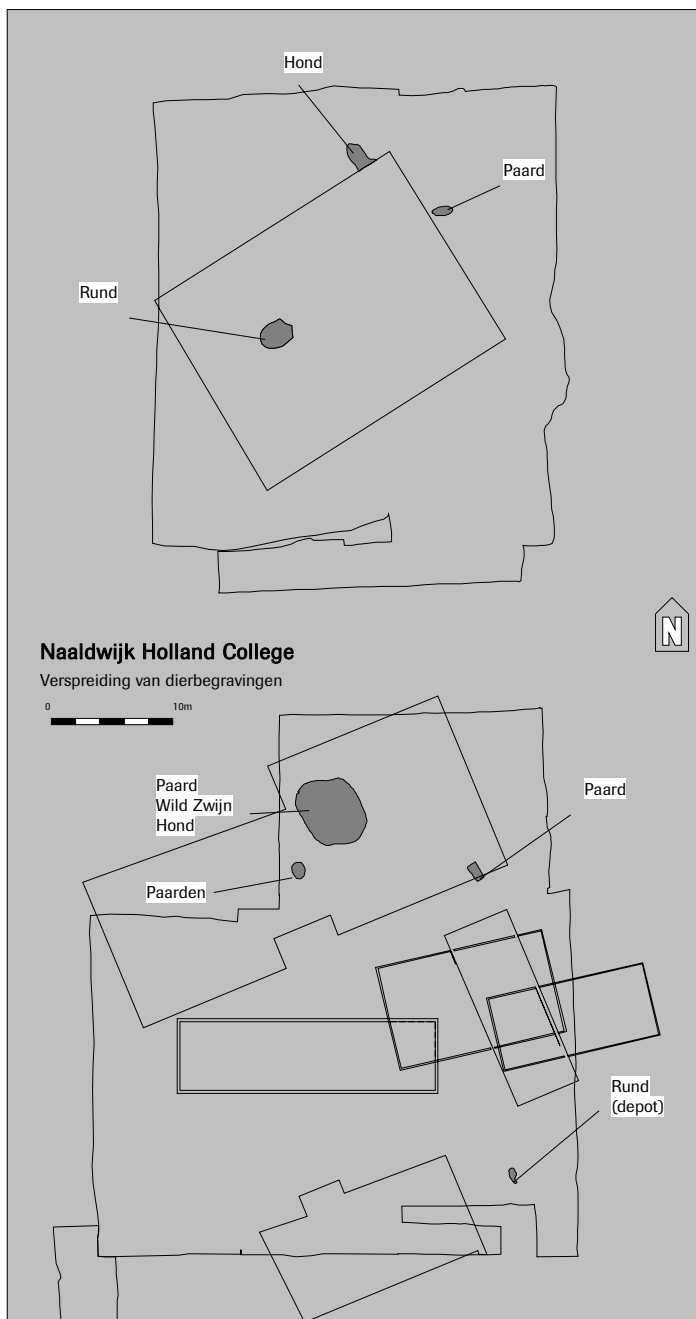
5.5 Dierbegravingen.

Tijdens de opgraving zijn vier dierbegravingen gevonden (afb. 5.15). De verschillende dieren bevonden zich deels in anatomisch verband. In twee meest oostelijk in beide werkputten gelegen paardengraven zijn de paarden vrijwel compleet in dezelfde houding begraven. Het enige verschil is de oriëntatie van de paarden. Het jonge veulen in werkput 6 lijkt te zijn begraven naast greppels die het erf NHC-4 begrenzen. Even ten noorden hiervan, in het uiteinde van de westelijke greppel van erf NHC-4 is een compleet hondje aangetroffen. De volwassen merrie in werkput 8 ligt even ten

zuidoosten van gebouw NHC-5, onder wederom een deel van een greppel. Net ten westen van gebouw NHC-5 zijn restanten van twee paarden aangetroffen die zich eveneens in de kop van een greppel bevonden. Deze graven van gedomesticeerde, niet voor consumptie gehouden dieren lijken te Naaldwijk een speciale band tussen dier en mens te bevestigen.⁸⁰

De discussie over een eventuele rituele functie voor dierbegravingen is aangesneden in § 4.5. De verspreiding van de begravingen laat zien dat een aantal graven zich op of aan de randen van structuren bevinden. Het paard en de hond in het noordelijke deel bevinden zich beide op de grens van erven. In het zuidelijke deel lijkt dit eveneens het geval te zijn in gebouw NHC-5, maar hier is het erf geheel bebouwd.

Afb. 5.15. Dierbegravingen te Naaldwijk-Holland College.

⁸⁰ De twee paarden ten westen van gebouw NHC-5 vertoonden wel slachtsproen van consumptie. Deze consumptie doet echter niets af aan de speciale band, vanwege de zorg van begraven en het duidelijke arrangement van de restanten als schedels en onderbenen.

5.6 Samenvatting

In de vorige paragrafen is van een aantal vondstcategorieën de verspreiding in beeld gebracht. Niet alle verspreidingskaarten zijn volledig, maar ze geven een goed inzicht in het verschil in datering en functie van de verschillende delen van het onderzoeksterrein.

In het aardewerk lijkt een tweedeling te bestaan tussen het noordelijke en zuidelijke deel van het terrein. Hoewel de greppelsystemen doorlopen lijkt vooral het zuidelijke deel een woonfunctie te hebben gekend. Niet alleen zijn de vondsten en sporen hier talrijker, ook de functiegroepen binnen de verschillende vondstcategorieën wijzen hierop. Het verschil in aantal vondsten, en daarmee in de voorkomende functiegroepen, kan veroorzaakt worden door de dikte van de wel of niet aanwezige vondstlaag; de bodem is in het noordelijke deel immers sterk verstoord. Of dit van grote invloed is op een functietoekenning aan de verschillende delen van het onderzoeksterrein aan de hand van het aardewerk, valt echter te betwijfelen; ongeveer 80% is afkomstig uit sporen. De vondstdichtheid en mogelijke functieverschillen lijken bepaald te worden door het aantal sporen binnen de nederzetting. Door de verstoringen van het bodemarchief in het noordelijke deel vanaf de Late-Middeleeuwen zijn de sporen hier minder talrijk, wat mogelijk het beeld vertroebelt.

De verschillen in verspreiding van de metaalvondsten hebben een directe relatie met de aanwezigheid van de vondstlaag, evenals met de sporendichtheid binnen de nederzetting. De afname in het noorden kan vrij simpel verklaard worden: geen vondstlaag, geen metaal. Het onverstoorde westelijke deel van het terrein, de periferie van de nederzetting, leverde minder metaalvondsten op zien dan het zuidelijk deel. De verspreiding van het metaal op het zuidelijke deel lijkt daarmee representatief te zijn voor de nederzetting. Een deel van deze vondsten kan in verband gebracht worden met metaalbewerking, een groter deel met normaal nederzettingsafval.

Het voorgestelde onderscheid in greppelsysteem III en IV wordt in de verspreiding van het vondstmateriaal niet duidelijk. Wel duidelijk is dat de laatste fase van de nederzetting, de bewoning door 4de-eeuwse nieuwkomers, zich waarschijnlijk heeft uitgestrekt over heel het onderzoeksterrein.

6. Vergelijking met vindplaatsen uit de regio

6.1 Inleiding

In de vorige hoofdstukken zijn de sporen en structuren, alsmede de vondsten en hun verspreiding uitgebreid aan bod gekomen. Het resultaat hiervan is tweeledig: 1) de in de jaren '30 en de in 2004 opgegraven terreinen lijken tot dezelfde nederzetting te behoren en 2) in beide onderzoeken is sprake van voor een 'doorsnee' rurale inheems-Romeinse nederzetting ongewone gebouwsporen, vondsten en afmetingen. Holwerda karakteriseerde de vindplaats als een grote rurale nederzetting (zie § 1.1 en § 2.2). De vraag is echter of de hier gepresenteerde sporen van bewoning dit karakter vertegenwoordigen. Gedurende de vorige eeuw is veel onderzoek naar rurale nederzettingen uit de Romeinse tijd in West-Nederland gedaan. Dit maakt een vergelijking met deze vindplaatsen mogelijk.

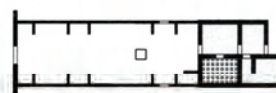
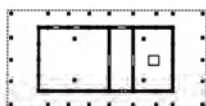
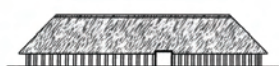
In dit hoofdstuk worden de overeenkomsten en verschillen tussen de nederzetting te Naaldwijk-Holland College met andere inheemse nederzettingen in de regio in beeld gebracht. De nederzetting zal op een aantal punten worden vergeleken. Deze zullen worden behandeld in hoofdstuk 6. Alvorens tot vergelijking over te gaan, zal eerst kort aandacht worden besteed aan de verschillende categorieën gebouwen die aangetroffen zijn in Romeins (West-) Nederland.

6.2 Beknopt overzicht van gebouwvormen uit de Romeinse tijd in West-Nederland

Het ligt niet in mijn bedoeling hier een compleet overzicht van alle in West-Nederland voorkomende inheems-Romeinse gebouwen te geven. In het kader van deze scriptie is noch de noodzaak, noch de tijd hiervoor aanwezig. Voor de uiteindelijke karakterisering van de vindplaats is op dit punt een korte schets voldoende. Bij de Romeinse gebouwen in West-Nederland kan ruwweg onderscheid gemaakt worden tussen gebouwen die geconstrueerd zijn in een inheemse traditie en gebouwen waarin in meer of mindere mate Romeinse bouwstijlelementen te zien zijn. De scheidslijn tussen deze twee categorieën is niet scherp. Bij veel inheems-Romeinse gebouwen zijn soms slechts enkele Romeinse bouwelementen aanwezig; bovendien is de architectuur van de boerderijen pluriform. Een zeer vereenvoudigde voorstelling van de in Nederland voorkomende woongebouwen is weergegeven op afbeelding 6.1.

Van links naar rechts en boven naar beneden zijn zes bouwtypen weergegeven waarin de mate van Romeinse bouwstijlelementen toeneemt. De eerste vorm is een inheemse boerderij. Het gebouw was opgetrokken uit hout en leem en had een rieten dak. Inheemse boerderijen kwamen in vele typen voor, met een eenschepige, tweeschepige of drieschepige constructie. Vaak werden onder één dak dieren en mensen gehuisvest. In sommige boerderijen is een sterke Romeinse invloed waar te nemen, zo zijn in de tweede boerderij Romeinse bouwelementen verwerkt als een *porticus* en een pannendak. Het derde voorbeeld is deels een vakwerkhuis, opgebouwd op stenen fundamenteën en een stenen sokkel. Nog steeds werden dieren en mensen samen gehuisvest, hoewel er nu een duidelijke scheiding tussen woon- en stalgedeelte was. Dit huis kan gezien worden als een ontwikkelingsvorm van het woonstalhuis naar het vierde voorbeeld, een *villa*. De *villa* kende eveneens een agrarische functie, maar was veel grootschaliger van opzet. De landheer of grootgrondbezitter

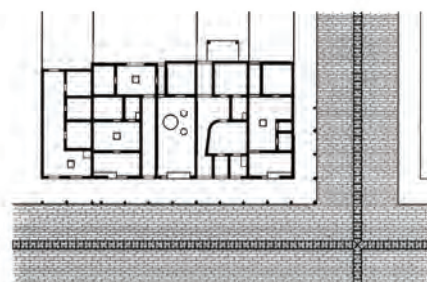
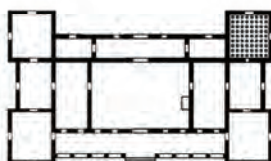
bestuurde vanuit een dergelijk gebouw de productie van zijn landbouwbedrijf en huisvestte hier zijn familie en/of personeel. Het *village*gebouw was doorgaans geheel opgetrokken uit steen, maar soms

Wijk bij Duurstede, De Horden, woonstalhuis (hout), 50 v.Chr., bron: Van Es, 1994

Wijk bij Duurstede, De Horden, woonstalhuis (hout), 175 n.Chr., bron: Van Es, 1994

Rijswijk, woonstalhuis (steen), 200 n.Chr., naar Bloemers, 1978, reconstructie Archeon

Lemiers, villa rustica (steen), naar Braat, 1934

Caerwent (GB), Streifenhaus (steen), naar Liversidge, 1968

Voorburg, rijwoningen (hout), 125 n.Chr., naar Howerda, 1915, reconstructie Buitendorp, 1993

Afb. 6.1. Verschillende wijzen van woningbouw in de Romeinse tijd, schaal 1:100. Naar Visser 2005, 58.

werden gebouwdelen in houtbouw of vakwerk uitgevoerd. Het vijfde voorbeeld betreft een *Streifenhaus*. Deze lange, smalle stripwoningen lagen met de kopse kant langs een doorgaande weg, meestal nabij *castella* of op kruispunten van wegen. In de woningen was vaak een ruimte gecreëerd voor een winkel of voor een kleine werkplaats. Duidelijke dierenvertrekken zijn in deze gebouwen doorgaans niet meer aanwezig. De gebruiksfunctie van dit soort huizen lijkt meer artisanale te zijn geweest. *Streifenhäuser* (of *Kaufmannshäuser*) lagen doorgaans naast elkaar en/of tegenover elkaar en vormden soms een wegdorpje. Een dergelijk wegdorpje, meestal aangemerkt als *vicus*, kan gezien worden als een eerste vorm van verstedelijking. Een voorbeeld van dergelijke verstedelijking is

rechtsonder in afbeelding 6.1 weergegeven, een rijtje woningen in een bouwblok of *insula* in het stadje Forum Hadriani. De *insula* uit het voorbeeld was opgetrokken in houtbouw, in Nijmegen en Romeinse steden in het huidige Duitsland zijn de *insulae* in steden doorgaans uiteindelijk in steen gebouwd. De afbeelding van het *Streifenhaus* is afkomstig uit Groot-Brittannië. De reden hiervoor is dat in het archeologisch onderzoek in Nederland naar vindplaatsen langs de *limes* de aandacht veelal is uitgegaan naar de legerplaatsen, niet naar de bij de kampen gelegen *canabae*, *vici* of wegdorpjes. Dit maakt dit huistype nog zo goed als onbekend in onze contreien. Bovendien zijn grotere nederzettingen in het westen van Nederland maar mondjesmaat opgegraven of nog niet gepubliceerd. Toch zijn er op een aantal vindplaatsen *vici* geraakt, bijvoorbeeld te Valkenburg, Leiden, Zwammerdam en Woerden. Op basis van Valkenburg (Z.-H.) en goed onderzochte vindplaatsen in het buitenland is het mogelijk reconstructies van de planologie van deze *vici* te maken. Een van deze reconstructies is afgebeeld op afb. 6.2.

Afb. 6.2. Reconstructie van een vicus bij het castellum Utrecht-De Hoge Woerd, geen schaal. Naar Visser 2005, 70.

Het begrip vicus.

Een groot probleem ligt besloten in de betekenis van het begrip *vicus*. De terminologie wordt in het buitenland algemeen gebruikt voor Romeinse vindplaatsen met een “kleinstedelijk” karakter.⁸¹ In (West-) Nederland is deze betekenis omgedraaid; grote, meer geromaniseerde nederzettingen als Katwijk-Zanderij, de wegdorpjes bij Valkenburg, Leidsche Rijn of de dorpjes naast *castella* krijgen het label *vicus* opgeplakt vanwege hun niet-inheemse karakter of hun ligging. In recent onderzoek zijn wel pogingen gedaan om te bepalen op grond waarvan een vindplaats een *vicus* genoemd mag worden. Maier heeft terecht opgemerkt dat er wezenlijke verschillen tussen als *vici* aangemerkte

⁸¹ Het Duitse *kleinstädtisch* (synoniem voor *hinterwäldlerisch*, *kleinbürgerlich*, *ländlich* of *provinziell*) wordt hier vertaald als ‘kleinstedelijk’.

nederzettingen bestaan.⁸² In de oudheid werden niet-stedelijke geromaniseerde nederzettingen met kleinstedelijke karaktertrekken al verschillend aangeduid.⁸³ Ook het begrip *vicus* zelf was in de oudheid al voor meerdere uitleg vatbaar. Er zijn verschillende uitgangspunten naar voren gebracht om te bepalen wanneer men spreken kan van een *vicus*:

- de omvang van (met woningen) bebouwde oppervlakte van de nederzetting;
- aanwijsbare kenmerken als een georganiseerde geromaniseerde gemeenschap, cultussen, openbare gebouwen, gespecialiseerde productie, sporen van (een aanzet tot) urbanisatie;
- de ontstaansreden/functie (type *vici* als verkeers-, militaire-, handels- of religieuze nederzettingen);
- het ontbreken van een vooropgelegde (stedelijke) planologie, een traceerbaar groeiproces van de nederzetting.

Vaak wijkt het beeld van een nederzetting af op een aantal van de bovengenoemde kenmerken, zelden zijn alle kenmerken van toepassing. Zo is uit onderzoek in Nederland bijvoorbeeld gebleken dat er in *vici* niet alleen gebouwen van “Romeinse” signatuur voorkomen; er worden hiertussen regelmatig gebouwen in een inheemse traditie aangetroffen.⁸⁴ Maier hanteert de norm dat een *vicus* pas zo genoemd kan worden als de vindplaats in de oudheid al zo werd aangeduid, of als de inwoners zich *vicani* noemden. In Nederland zijn geschreven bronnen over de (inheems-) Romeinse bewoning schaars, maar er zijn desondanks toch enkele nederzettingen aangemerkt als *vicus*. Hiddink ziet de betekenis van de term *vicus* anders.⁸⁵ Een *vicus* (“wijk”), kan (in Germania Inferior) niet als los element gezien worden in het Romeinse landschap. Een *vicus* kan gezien worden als *secondary centre*, weliswaar soms op zichzelf staand (ruraal gelegen) maar altijd deeluitmakend en afhankelijk van een geheel. Dit geheel, een stedelijke ontwikkeling of urbanisatie, lijkt een van de belangrijkste kenmerken uit de geschiedenis van het Romeinse rijk geweest.⁸⁶

De term *vicus* zal in de navolgende paragrafen soms gebruikt worden voor verschillende typen nederzettingen in West-Nederland, ook al blijft het dus een onduidelijk en rekbaar begrip. Voor de categorisering van de verschillende vindplaatsen zal uitgegaan worden van de status van de nederzetting. Soms kan de ligging van de nederzetting hierbij helpen (langs de *limes* of in het achterland). Voor boerderijen gebouwd in een hoofdzakelijk inheemse traditie in het achterland van de *limes* zal de term inheemse nederzetting worden gehanteerd. Nederzettingen in het achterland van de *limes* met duidelijke Romeinse invloeden in de bouwstijl van de gebouwen worden geschaard onder de noemer *vicus* of ‘Romeins’, vanwege het waarschijnlijk vrij hoge geromaniseerde karakter van de bewoners. *Vici* nabij *castella* worden militair genoemd. Deze categorisering is ook niet vrij van problemen, het is slechts een poging een vrij ruwe scheidslijn tussen de aard en het karakter van de nederzettingen aan te brengen.

⁸² Maier 1995.

⁸³ Bijvoorbeeld *Forum, Aquae, Praetorium, Portus, Lucus, Salinae* etc.

⁸⁴ Blom en Vos in voorbereiding.

⁸⁵ Hiddink 1990.

⁸⁶ Macdonald 1986.

6.3 Vergelijking met inheemse vindplaatsen uit de regio

6.3.1 Vergelijkingscriteria en selectie van inheemse vindplaatsen

Bij de vergelijking van de vindplaats Naaldwijk-Holland College met andere inheemse vindplaatsen zal gebruik worden gemaakt van de meest opvallende kenmerken van de nederzetting. Dit kan op landschappelijk, sporen- en op vondstenniveau. Zoals tot nu toe is gebleken, zijn de opvallendste zaken te Naaldwijk de datering en de omvang van de nederzetting. Hiernaast vallen de metaalvondsten, de hoeveelheid (handgevormd) aardewerk, het aantal vlootstempels, de lay-out van de nederzetting en de mogelijke aanwezigheid van gebouwen in een Romeinse bouwstijl op. In eerste instantie komen alleen vindplaatsen in aanmerking die overeenkomen in landschappelijke ligging, een vergelijkbare opgravingsstrategie hebben gekend en/of in een van boven genoemde kenmerken opvallen. Een inventarisatie van Romeinse vindplaatsen in West-Nederland leert echter dat maar een klein aantal ruraal gelegen nederzettingen in de regio op een strandwal (met dezelfde aandacht voor metaaldetectie) is opgegraven. Zoals al even opgemerkt in § 3.5 komen ook greppelsystemen voor in rurale nederzettingen in de regio. Een vergelijking aan de hand van verkavelingen of perceleringen is dus mogelijk. Naast dit criterium is de datering belangrijk. De late einddatering van de bewoning in Naaldwijk is slechts op drie *sites* in de regio vastgesteld. De aanvang van de laatste twee bewoningsfasen (175/190-225) valt echter binnen (of is gelijk aan) de aanvangsdatering van bewoningsfasen van meerdere *sites* in de regio. Indien de veronderstelling juist is dat op dit tijdstip de rurale bewoning in de Romeinse tijd in West-Nederland op zijn hoogtepunt was⁸⁷, lijkt de kans op overeenkomsten in deze periode het grootst. De geselecteerde inheemse vindplaatsen zijn Katwijk-Zanderij⁸⁸, Wateringen-Juliahof/Wateringen HVE⁸⁹, Midden Delfland MD1.23⁹⁰, Poeldijk-Westhof vindplaats B, Leidschendam-Leeuwenberg en Harnaschpolder AHR-01.⁹¹ De resultaten van de inventarisatie van de hier genoemde vindplaatsen zijn weergegeven in tabel 6.1.⁹²

⁸⁷ En daarmee wellicht de mate van romanisering van de bewoners. De Bruin 2005.

⁸⁸ Van de Velde in voorbereiding.

⁸⁹ Eimermann in voorbereiding (Juliahof); Siemons in voorbereiding (Wateringseveld-HVE). Juliahof en HVE lijken onderdeel te zijn van kilometers lange bebouwing van woonerven op een stroomrug van de Gantel. De laatste vindplaats is nog niet gepubliceerd en niet meegenomen in de vergelijking.

⁹⁰ Van Londen 2006.

⁹¹ Goossens 2006.

⁹² De gegevens van rurale nederzettingen zijn afkomstig uit Goossens 2006.

0=geen, x= weinig, xx = veel, xxx = zeer veel; S = strandwal; R = stroomrug; W = bij Romeinse weg													
Inheemse vindplaatsen													
	Beginndatering	Eindndatering	Omvang in 1000m2	vorm verkaveling/percelering	vorm greppels bebouwing	Rom. architectuurelementen	AW; % Handgevoerd	AW; % Import	Militaria aanwezig?	Totaal aantal munten gehele bewoningsduur vindplaats.	Epigrafie	Vootstempels	Ligging
Naaldwijk-Holland College	175/190	400?	39	rhk	rhk	x	61	39	xx	46	xx	xxx	S/W?
Harnaschpolder fase 3	175	225	5	rhk	rhk	x	56	44	x	8	0	0	R
Harnaschpolder fase 4	225	260	5	rhk	rhk	0	21	79	x	8	0	0	R
Midden Delfland fase 3	150	210	10.5	rhk	rhk	0	19	81	?	?	0	0	R
Wateringen-Juliahof	150	200	2.5*	rhk	onr	0	55	45	x	12	0	x	R
Poeldijk vindplaats B	150/175	260	?/> 6	onr	onr	0	55	45	xx	12	0	0	R/W?
Leeuwenberg (fase 4)	175	225	16	onr	onr	0	52	48	x	?	?	0	R
Katwijk-Zanderij (fase 6)	190	220	?/> 10	onr	onr	0	46	54	xx	206	0	0	S/W
Katwijk-Zanderij (fase 7)	220	250	?/> 10	onr	onr	0	46	54	xx	206	0	0	S/W
*Te Wateringen liggen individuele erven duidelijk enkele honderden meters uit elkaar.													

Tabel 6.1. Overzicht van inheemse vindplaatsen uit West-Nederland met vergelijkingscriteria.

6.3.2 Omvang van de nederzettingen

De nederzetting te Naaldwijk heeft een bebouwde oppervlakte van minstens 14.500 m², zelfs ca. 39.000 m² indien de sporen van Holwerda tot dezelfde nederzetting gerekend worden.⁹³ Een blik op tabel 6.1 geeft duidelijk weer dat het verschil in grootte tussen de in de vergelijking betrokken nederzettingen aanzienlijk is. Dit verschil komt voort uit hoe de omvang van de nederzetting werd vastgesteld. Zo worden door Van Londen alle verkavelde terreinen bij de berekening van de omvang van een nederzettingsterrein meegenomen, ook als zij niet bewoond waren maar voor andere activiteiten werden ingericht.⁹⁴ Leidschendam-Leeuwenberg bestaat, evenals Midden Delfland 1.23, uit twee huisplaatsen met een verkaveld onbewoond middengebied.

Voor inheemse nederzettingen lijkt een oppervlakte van ca. 2500 m² (voor daadwerkelijk *bewoonde* kavels) een gebruikelijke omvang te zijn (zie de beschrijving van de verkavelingen verderop). Naaldwijk behoort dus tot een van de grootste vindplaatsen in de regio. Te Wateringen lijkt het om lintbebouwing te gaan, maar deze was niet aaneengesloten zoals in de laatste bewoningsfasen te Naaldwijk het geval is geweest.⁹⁵

⁹³ De afmetingen van het bebouwd terrein in het onderzoek van onderzoek 2004 waren 145 bij 100 meter, de afmetingen inclusief de nederzetting van Holwerda bedragen 300 x 130 m.

⁹⁴ Van Londen 2006.

⁹⁵ Eimermann in voorbereiding.

6.3.3 Verkavelingen en perceleringen

Op een groot aantal vindplaatsen in West-Nederland is een nederzettingssluitend verkavelingssysteem vastgesteld. Deze verkaveling bestaat uit brede diepe sloten en heeft vaak een directe relatie met het landschap. De kavels volgen stroomruggen, rivierlopen, wegen etc. en markeren doorgaans woonerven of landbouwarealen. De woonerven kennen weer een onderverdeling in functies als bewoning (boerderijen), opslag (schuurtjes of spiekers) en productie (kleine moestuintjes). Hiernaast zijn vaak kuilenclusters aangetroffen die doorgaans in verband worden gebracht met (landbouw-) productie, ambachtelijke activiteiten en bijvoorbeeld afval. De oriëntatie van de gebouwen binnen de woonerven is vaak gebaseerd op de sloten van de kavels. Soms bestaat een nederzetting uit meerdere kavels, direct naast elkaar (Poeldijk) of op enige afstand uit elkaar geplaatst (Midden Delfland, Leidschendam, Wateringen).

Aan de hand van een aantal voorbeelden zijn verschillen en overeenkomsten waar te nemen in de systematiek van de verkavelingen (afb. 6.3). De kavelgreppels van de vindplaatsen te Poeldijk en Katwijk zijn grillig van aard en vallen binnen een minder strak rechthoekig uitgezet meetsysteem. De aangetroffen gebouwen bevinden zich hier ofwel centraal gepositioneerd, ofwel gelijk georiënteerd t.o.v. delen van de greppels. Te Wateringen, Leidschendam, Harnaschpolder en Midden Delfland is deze verhouding strikter. Het landschap is hier door vele smalle greppels ingericht en de verkaveling van de woonerven maakt duidelijk onderdeel uit van een landschappelijk systeem. Op deze manier ontstaan “bewoonde eilandjes” in een zee van greppels. Opvallend is de overeenkomst in de afmetingen van de bewoonde kavels op diverse vindplaatsen, ze meten doorgaans ca. 50 x 50 m. In de verkaveling van zowel het landschap als de inrichting van woonerven van enkele vindplaatsen wordt door Van Londen een bestuurlijk opgelegd planologisch ontwerp gezien.⁹⁶ De discussie over deze hypothese daargelaten kan in ieder geval vastgesteld worden dat in het gebied van de Gantel het landschap op grote schaal moet zijn verkaveld en ingericht, waarschijnlijk ter ontwatering.

Indien de hier getoonde verkavelingen en perceleringen vergeleken worden met de greppelsystemen te Naaldwijk vallen belangrijke verschillen en overeenkomsten op. Een brede sloot lijkt de gehele nederzetting in de laatste bewoningsfase te omsluiten. De restanten van de gebouwen in de laatste twee fasen van bewoning zijn deels georiënteerd op deze sloot. Een verkaveling in kavels van ca. 50 x 50 m door brede sloten ontbreekt. Het blijft echter mogelijk dat er zich sloten van kavels op de niet opgegraven delen van het terrein bevinden. De vele in gelijke oriëntatie gegraven (perceel- of gebouw-) greppels komen duidelijk niet terug in de inheemse nederzettingen in de regio.

6.3.4 Vondstmateriaal

Indien gekeken wordt naar de verhouding tussen het handgevormde en het importaardewerk in de geselecteerde vindplaatsen, dan valt op dat in de rurale nederzettingen in het achterland van de *limes* in West-Nederland het percentage handgevormd aardewerk ongemeen hoog blijft. Uitzonderingen zijn Midden Delfland 1.23 en Harnaschpolder AHR-01 fase IV. Hier schommelt het aandeel handgevormd vanaf de late 2de eeuw tot begin 3de eeuw tussen 20-30 %.

⁹⁶ Van Londen 2006.

Het doorgaans hoge percentage handgevormd aardewerk ten opzichte van andere regio's vraagt nog steeds om een verklaringsmodel. Pogingen het grote aandeel van het handgevormde aardewerk te verklaren zijn o.a. aardewerk als *cultural marker*, de mate van romanisering van bewoners, opspit uit vroegere perioden/fases, restanten van aardewerkproductie, containerfuncties voor lokaal geproduceerde producten en de onderzoeksmethodiek.⁹⁷ Vooral het laatste argument lijkt steek te houden; veel aardewerkspecialisten houden het bij tellen en daarna veegt men deze aardewerkcategorie het liefst snel van tafel. Bovendien zijn de in de tabel genoemde percentages voor Katwijk-Zanderij, Leidschendam, Poeldijk-Westhof en Wateringen-Juliahof niet vastgesteld per fase van bewoning van de nederzettingen. Het is niet ondenkbaar dat hier een vergelijkbaar percentage als te Harnaschpolder en Midden Delfland in de latere bewoningsfasen gangbaar is geweest. De Bruin verklaart het hoge percentage te Naaldwijk-Holland College in de sporen als mogelijke opspit uit de vroegere fase(n) van de nederzetting.⁹⁸ Een deel van het handgevormde aardewerk lijkt afkomstig van aardewerkproductie, een ander deel is laat-Romeins (15 %), een periode waarin het handgevormde aardewerk weer populair lijkt te worden. Een andere verklaring kan de fragmentatie zijn van het materiaal. Het gros van het te Naaldwijk gevonden handgevormde aardewerk bestaat uit grotere potten. Diverse wandscherven die tot een pot hebben behoord kunnen dus steeds geteld zijn als 1 MAI. Bij de discussie moet rekening gehouden worden met het relatief kleine onderzochte oppervlak binnen de nederzetting. Indien het onderzochte deel zich in de periferie van de nederzetting bevond kan het zijn dat verder weg van het centrum het aandeel import materiaal afneemt.

Kijken we naar andere vondstcategorieën in tabel 6.1 dan valt op dat (indien bekend) op vrijwel alle inheemse *sites militaria* zijn aangetroffen. Te Naaldwijk en Katwijk is beduidend meer aanwezig, dit kan echter het gevolg zijn van de onderzoeksmethodiek; ook te Katwijk is door het ADC grondig “gepiept”, maar zeker 80% van het materiaal is daar contextloos want afkomstig van detectoramateurs. Een vergelijking valt hier dus niet te maken. Voor zover bekend is alleen te Naaldwijk epigrafisch materiaal voor handen. Te Wateringen is mogelijk een deel van een vlootstempel aangetroffen tegen tien exemplaren te Naaldwijk. De context van de grote hoeveelheid munten te Katwijk is onzeker, maar kan gekoppeld worden aan de vermoedelijke oppervlakte van de nederzetting. Te Wateringen-Juliahof, Harnaschpolder en Poeldijk is (door auteur) een aan Naaldwijk identieke zoekstrategie gevolgd. De opgegraven arealen zijn in afmetingen vergelijkbaar, maar de hoeveelheid munten blijkt te Naaldwijk het viervoudige van deze sites te zijn.

6.3.5 Invloeden van Romeinse bouwstijl

Een blik op de tabel levert op dat er in de selectie slechts één nederzetting sporen van een Romeinse bouwstijl in de architectuur kent, Harnaschpolder AHR01. Dit toch voornamelijk als een inheemse boerderij geïnterpreteerde gebouw had een *porticus* om het gebouw heen. Hierdoor heeft het gebouw, hoewel geheel in houtbouw opgetrokken, een sterke verwantschap met het eerder genoemde gebouw met *porticus* te Wijk bij Duurstede. Een pannendak kon echter niet worden

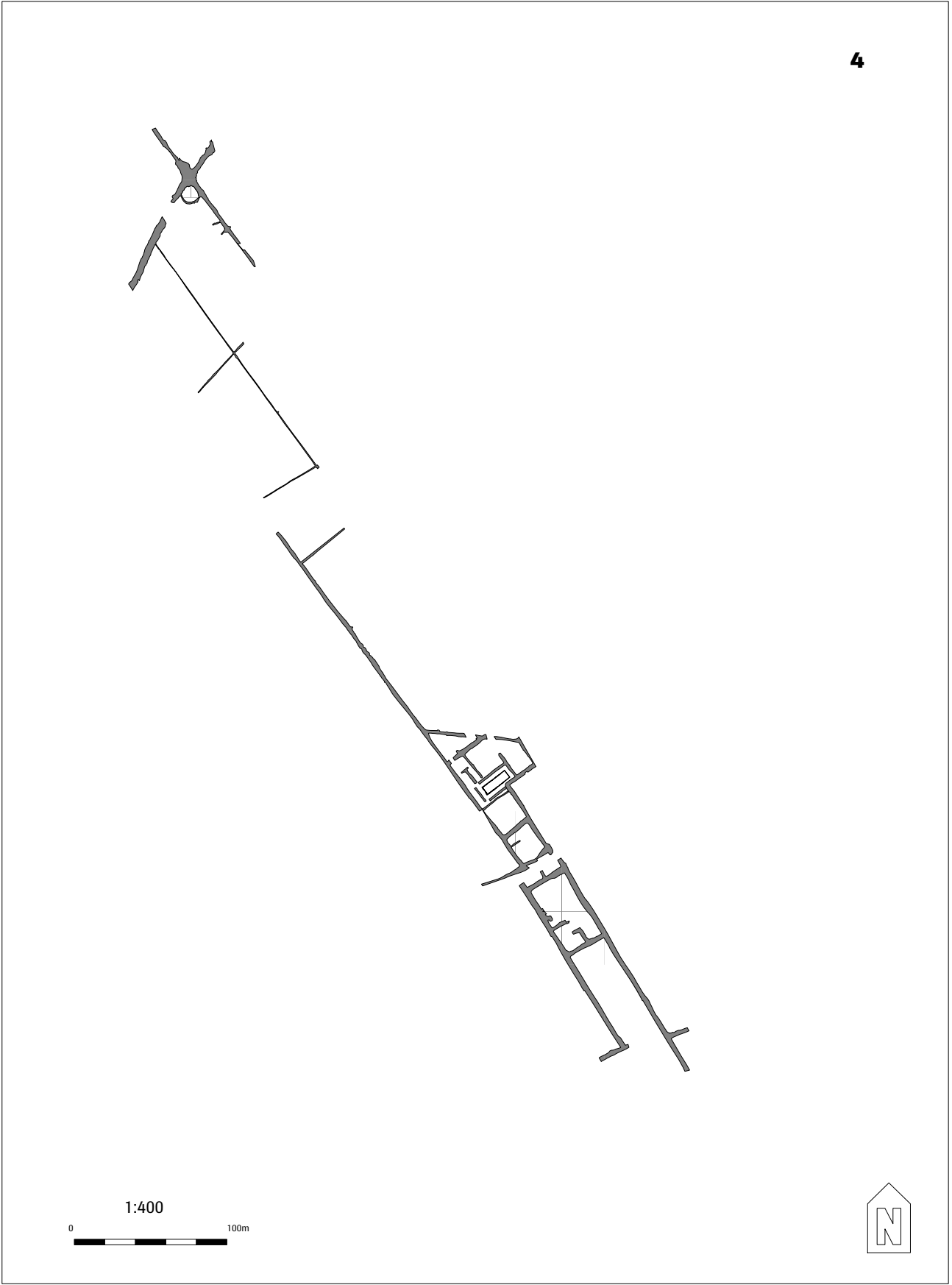
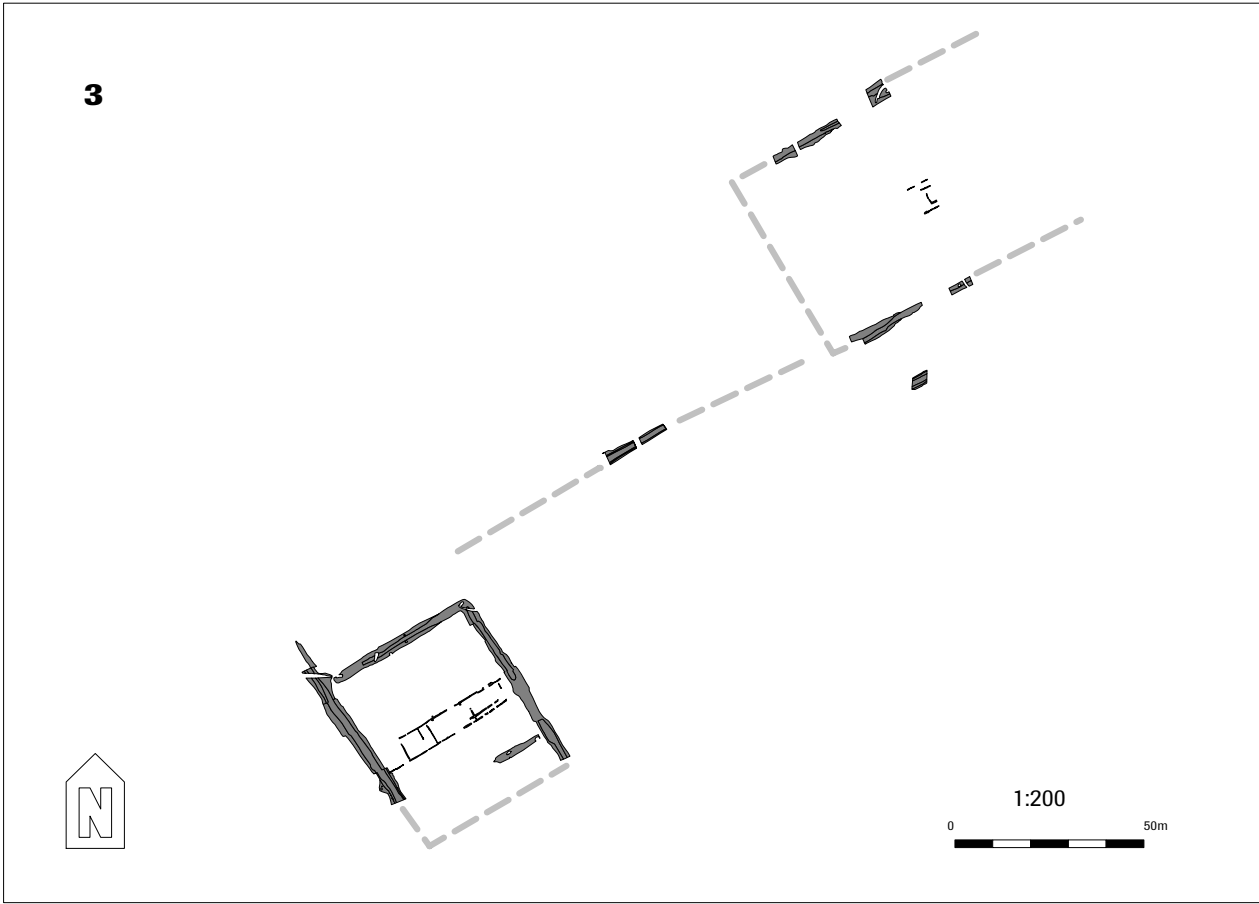
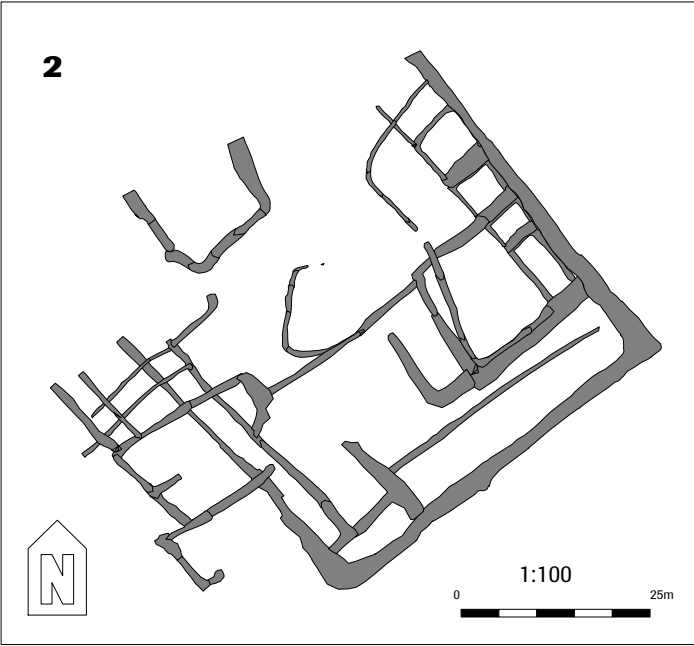
⁹⁷ Bloemers 1978; De Jonge 2006; Van Londen 2006; De Clercq in voorbereiding; De Bruin in voorbereiding

⁹⁸ De Bruin in voorbereiding.

vastgesteld vanwege de te geringe aantallen dakpannen. Te Midden Delfland 1.23 is de als “Romeins” geïnterpreteerde *lay-out* van de nederzetting volstrekt niet congruent met de gebouwconstructies. In geen enkele inheemse nederzetting zijn funderingen met ligbalken aangetroffen.

6.3.6 Samenvatting

Bij de vergelijking van de nederzetting met inheemse nederzettingen uit de regio is gebleken dat er meer verschillen dan overeenkomsten bestaan. Sommige facetten van de nederzetting beantwoorden aan het door Holwerda gedachte inheemse karakter van de vindplaats. Het betreft vooral het grote aandeel handgevormd aardewerk (of het lage aantal importstukken). De vergelijking is gemaakt met aan de laatste fasen van bewoning te Naaldwijk gelijktijdige inheemse nederzettingen uit de regio. De aard en het aantal van de metaalvondsten te Naaldwijk lijkt voor de regio uniek te zijn. Het hoge percentage handgevormd aardewerk lijkt juist weer vrij gangbaar voor rurale vindplaatsen ten noorden van de Maas te zijn. Het is goed mogelijk dat het inheemse karakter in het vondstmateriaal verklaard kan worden door vroegere bewoningsfasen in de nederzetting.

Romeinse greppelsystemen op rurale vindplaatsen in Zuid-Holland
1. Poeldijk vindplaats B 2. Katwijk-Zanderij 3. Wieringen-Juliahof 4. Midden-Delfland 1.23

6.4 Vergelijking met *vici* en militaire nederzettingen

6.4.1 Vergelijkingscriteria en selectie van vindplaatsen

De vergelijking van de vindplaats met inheemse vindplaatsen uit de regio heeft opgeleverd dat veel facetten van de nederzetting te Naaldwijk afwijken. In de volgende paragrafen zal Naaldwijk vergeleken worden met de in § 6.2 genoemde andere type nederzettingen uit de regio. Om de vergelijking zuiver te houden zullen dezelfde kenmerken worden behandeld. In militaire *vici* bij *castella* in de regio komen verkavelingen (beter: perceleringen) eveneens veelvuldig voor, een vergelijking met Naaldwijk is ook hier dus mogelijk. Geselecteerde militaire vindplaatsen zijn Zwammerdam⁹⁹, Valkenburg¹⁰⁰, Woerden¹⁰¹ en Leiden-Roomburg.¹⁰² Vervolgens bestaan er nog andere afwijkende vindplaatsen waarin of gebouwen met duidelijke Romeinse bouwstijlelementen zijn aangetroffen of waarin het vondstmateriaal min of meer gelijke kenmerken met Naaldwijk vertoont. Geselecteerde vindplaatsen zijn Forum Hadriani¹⁰³, Rijswijk-De Bult¹⁰⁴, Poortugaal-Hofterrein¹⁰⁵, Den Haag-Scheveningseweg¹⁰⁶ en Den Haag-Ockenburg.¹⁰⁷ Het karakter van de laatste twee vindplaatsen is onduidelijk. Aan de Scheveningseweg valt vooral de hoeveelheid militaria op. De gebouwen laten in constructie een breuk met de voorgaande bewoning zien, maar ze behouden een inheems karakter. Er is slechts een zeer beperkt deel opgegraven maar gezien het vondstmateriaal wordt hier militaire aanwezigheid verwacht.¹⁰⁸ Ockenburg is nog niet gepubliceerd, maar de summier bekend gemaakte opgravingsgegevens lijken te wijzen op een kleine militaire versterking. Beide vindplaatsen zijn voor de volledigheid in de vergelijking opgenomen.

Bij de vergelijking zal gekeken worden naar de omvang, de perceleringssystemen, de datering en het voorkomen van gebouwen met soortgelijke Romeinse invloeden in de architectuur. De resultaten van een inventarisatie van de hier genoemde vindplaatsen zijn weergegeven in tabel 6.2.

6.4.2 Omvang van de nederzettingen

Een blik op tabel 6.2 geeft duidelijk weer dat het verschil in omvang met de in de vergelijking betrokken nederzettingen ook hier aanzienlijk is. Van een groot aantal nederzettingen en *vici* is echter slechts een deel onderzocht, de werkelijke omvang is niet bekend. De militaire *vici* te Woerden, Zwammerdam en Roomburg moeten veel groter geweest zijn dan de opgegraven oppervlaktes.

⁹⁹ Haalebos 1977.

¹⁰⁰ Vos en Lanzing 2000; De Hingh en Vos 2005.

¹⁰¹ Blom en Vos in voorbereiding.

¹⁰² Hazenberg 2000.

¹⁰³ De Jonge *et al.* 2006.

¹⁰⁴ Bloemers 1978.

¹⁰⁵ Van Trierum *et al.* 1992; De Bruin 2003.

¹⁰⁶ Waasdorp 1999.

¹⁰⁷ Kersing en Waasdorp 1994; Waasdorp 1999.

¹⁰⁸ Waasdorp 1999.

Naaldwijk behoort ook hier tot de categorie van grotere vindplaatsen in de regio, nu samen met Forum Hadriani en Valkenburg. Hierbij dient opgemerkt te worden dat er voor Valkenburg uitgegaan is van de hypothese dat de nederzettingen De Woerd, Marktveld en Veldzicht één doorlopende bebouwing langs de Romeinse weg vormden. Rijswijk-De Bult kent vanaf fase III een nederzettingsareaal van 18.500 m². De nederzetting werd gedomineerd door een deels in steen uitgevoerd *villa*-achtig gebouw. Het areaal was echter niet volledig bebouwd. De andere “Romeinse” nederzettingen zijn veel kleiner, hoewel de omvang van de Scheveningseweg ook niet bekend is.

0=geen, x= weinig, xx = veel, xxx = zeer veel; C= castellum; S = strandwal; R = stroomrug; W = bij Romeinse weg													
Vindplaats													
	Beginndatering	Eindndatering	Omvang in 1000 m ²	verkaveling/percelering	Ligbalk-funderingen	Rom. Arch. elementen	AW; % Handgevormd	AW; % Import	Militaria aanwezig?	Totaal aantal munten	Epigrafie	Vlootstempels	Ligging
Naaldwijk-Holland College (fase III en IV)	175/190	400?	39	rhk	xx	x	61	39	xx	46	xx	xxx	S/W?
<i>"Romeins"</i>													
Rijswijk-De Bult (fase III)	200	270	18.5	rhk	xx	x	30	70	x	4	x	0	R
Poortugaal-Hofterrein	150	250	3.5	rhk	xx	xx	2	98	x	3	0	0	R
Den Haag-Scheveningseweg	190	260	?/> 1	?	0	0	10	90	xxx	42	x	x	S/W?
Den Haag-Ockenburgh	150	260	2.5	rhk	xx?	xx?	3	97	xxx	40?	?	x	S/W?/C?
<i>Militair</i>													
Woerden (<i>vicus</i>)	75	260	?/> 2.5	rhk	xx	xx	1	99	xxx	393	x	0	S/W/C
Leiden-Roomburg (<i>vicus</i>)	100	260	?/> 2.5	rhk	xx	x	6	94	xxx	> 100	xx	x	R/W/C
Zwammerdam (<i>vicus</i>)	100	260	?/> 4	rhk	0?	xx	6	94	xxx	> 62	x	x	R/W/C
Valkenburg-Veldzicht (wegdorp)	100	175	200 *	rhk	0	0	5	95	x	?	?	?	S/W/C
<i>Stad</i>													
Forum Hadriani	100	260/400?	120	rhk	xxx	xxx	?	xxx	xxx	>1.000	xxx	xxx	R/W
* Van Valkenburg-Castellum tot de Woerd (1 km).													

Tabel 6.2. Overzicht van inheemse vindplaatsen uit West-Nederland met vergelijkingscriteria.

6.4.3 Verkavelingen en perceleringen

Indien we kijken naar de verkaveling van de verschillende nederzettingen, dan lijkt percelering hier een belangrijk kenmerk te zijn. Logischerwijs zullen de naast elkaar staande gebouwen een eigen erf hebben gehad, gemarkeerd door perceelsgrenzen. Te Leiden-Roomburg bestaan deze perceelsgrenzen uit vele diepe greppels (ca. 80 cm diep). Helaas zijn op de (gepubliceerde) percelen geen gebouwsporen aangetroffen. De greppels zijn systematisch georiënteerd op het kanaal van Corbulo, maar vallen niet strak binnen hetzelfde meetsysteem. Opvallend is vooral de diepte van de percelingsgreppels in de *vicus* zelf. Te Zwammerdam zijn slechts enkele gebouwen bekend uit de *vicus*. Er zijn hier geen omsluitende perceleringen rond de gebouwen aangetroffen, alleen de stenen fundamenteën van de gebouwen zelf zijn duidelijk in een rechthoekig systeem aangelegd, georiënteerd op een stratenplan. De fundamenteën van huis 12 vallen buiten het systeem, mogelijk is

het gebouw vroeger, en volgde het gebouw een eerdere weg. In Woerden zijn ten zuidwesten van het *castellum* meerdere gebouwen aangetroffen. De situatie lijkt vrij veel op die van Zwammerdam, maar het betreft hier voornamelijk houtbouw.¹⁰⁹ De restanten van zeven gebouwen, midden in de *vicus*, zijn georiënteerd op de loop van de Rijn, het kamp of op de Romeinse weg. De huizen beslaan meerdere bewoningsfasen van de *vicus*. Er zijn geen directe aanwijzingen voor perceleringen aangetroffen. Te Valkenburg zijn drie “*vici*” ofwel wegdorpjes langs de Romeinse weg aangetroffen, te Veldzicht, De Woerd en Marktveld. Marktveld en De Woerd zijn onvoldoende gepubliceerd.¹¹⁰ Net als te Zwammerdam (huizen 8-10) betreft het te Veldzicht *Streifenhäuser*. Hier wordt de percelering gevormd door beschoeiingen, die georiënteerd zijn op de Romeinse weg en een restgeul van de Rijn. De percelen waarop eenschepige gebouwen staan, zijn min of meer rechthoekig van vorm. De restanten van de bebouwing zijn dermate verstoord, dat slechts de ligging, de oriëntatie en de afmetingen verraden dat het hier om een wegdorp handelt. De percelering te Rijswijk-De Bult bestaat uit met strakke maatvoering uitgezette brede greppels. De greppels begrenzen het erf van het hoofdgebouw en meerdere omliggende kavels. Het hoofdgebouw ligt georiënteerd op het meetsysteem. Op de omliggende kavels zijn meerdere (deels eerdere, inheemse) huisplattegronden aanwezig. Naar het westen toe laten de greppels de maatvoering los en volgen (waarschijnlijk) het landschap. Van de nederzetting/*vicus*/militair kamp te Ockenburg in Den Haag zijn de gegevens spaarzaam. Hier is een spitsvormige gracht aangetroffen die een bebouwing van ca. 44x44 m omsluit. Ook hier zijn geen verkavelingen van percelen door middel van greppels waargenomen. Als laatste vraagt de nederzetting aan de Scheveningseweg te Den Haag aandacht. In het onderzochte terrein is noch een nederzettingssomsluitende greppel, noch een verkaveling door middel van diepe sloten, of een percelering binnen een vaste maatvoering aangetroffen.¹¹¹ De nederzetting bestaat uit een klein aantal eenschepige gebouwen die vrij dicht op elkaar gebouwd zijn. De gebouwen zijn wel in een min of meer identieke oriëntatie neergezet. Te Poortugaal-Hofterrein lijkt percelering van het terrein minder belangrijk geweest. Hier is een begrenzend greppel aangetroffen die waarschijnlijk op het landschap georiënteerd was.

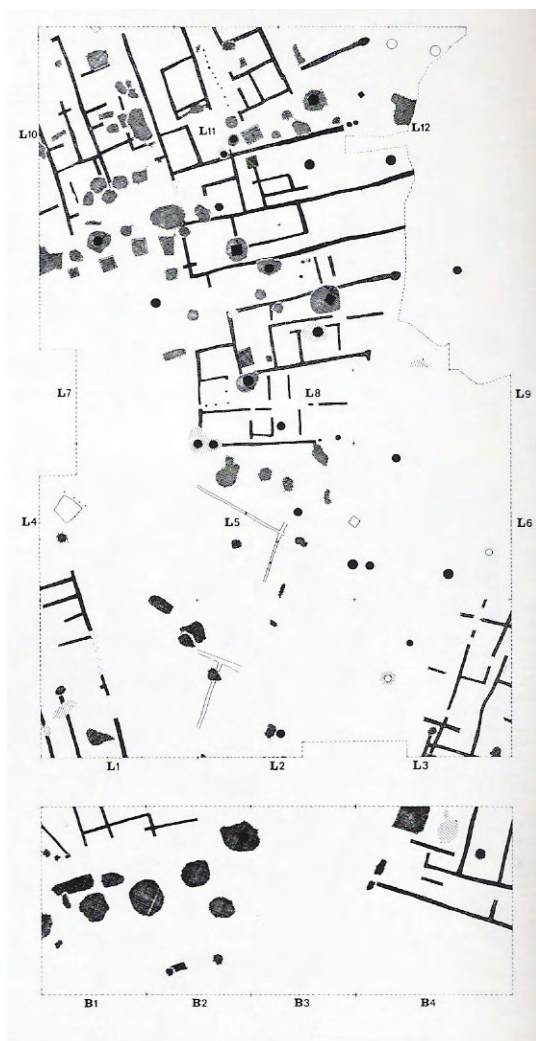
Indien de hier getoonde verkavelingen en perceleringen vergeleken worden met de greppelsystemen te Naaldwijk vallen belangrijke verschillen en overeenkomsten op. Een overeenkomst met een brede begrenzend sloot valt te herkennen te Rijswijk en Ockenburg, maar de sloot te Naaldwijk is niet spitsvormig. De vele in gelijke oriëntatie gegraven (perceel- of gebouw-) greppels komen niet terug in de nederzettingen aan de Scheveningseweg en in Valkenburg-Veldzicht. De percelering binnen de *vicus* te Leiden Roomburg is veel grilliger. Wat de greppelsystemen betreft lijkt het beeld eerder aan te sluiten bij de sporen uit de *vici* van Zwammerdam, Woerden en Valkenburg-De Woerd. Indien we de sporen te Naaldwijk-Holland

¹⁰⁹ Sommige gebouwen lijken uitbraaksleuven te hebben van stenen fundamenteën.

¹¹⁰ Een blik op een sporenkaart van De Woerd laat zien dat ook hier greppelsystemen een belangrijke rol speelden in de *vicus* (De Hingh en Vos 2005, 132).

¹¹¹ Dit onder voorbehoud, het is niet duidelijk of de gepubliceerde opgravingstekeningen de alle sporenkaarten zijn of slechts een deel ervan. Greppelsystemen in een rechthoekig patroon lijken hier wel voor te komen in het “inheemse” vlak. Zie Waasdorp 1999, Ar.5 en Ar.7.

College interpretern als restanten van een dergelijke *vicus*, dan lijkt de maatvoering echter strakker te zijn, iets wat eerder *binnen* de *castella* te zien valt dan erbuiten.

De vergelijking met perceleringen van de fragmentarisch opgegraven vindplaatsen uit de regio lijkt daarmee onvolledig. In het buitenland zijn verscheidene vindplaatsen onderzocht die een goed met Naaldwijk vergelijkbaar beeld in percelering laten zien. Voorbeelden zijn Krefeld-Gellep¹¹², Moers-Asberg¹¹³ en Gleisdorf.¹¹⁴ Vooral de sporen van de *vicus* te Moers-Asberg vertonen grote overeenkomsten (afb. 6.4). Hier zijn eveneens vele greppels en gebouwen in gelijke oriëntatie aangetroffen. De greppels behoorden tot een dichte bebouwing van aan elkaar geschakelde woningen. De huizen waren langgerekt en kenden indelingen van meerdere vertrekken. Ze waren duidelijk op een stratenplan georiënteerd maar hebben zich in aanleg radiaal ontwikkeld. Binnen de nederzetting te Naaldwijk heeft zich mogelijk een soortgelijke ontwikkeling voorgedaan, bij herbouw over eerder aangelegde huizen. Hoe deze precies zijn weerslag heeft gekregen binnen de fasering van de *vicus* blijft vooralsnog onduidelijk.

Afb. 6.4. De militaire *vicus* van Moers-Asberg. (Naar: Bechert 1974)

6.4.4 Vondstmateriaal

De eerder beschreven problematiek van de grote hoeveelheid handgevoemd aardewerk doet, zoals te verwachten valt, ook hier opgeld. De vindplaats Rijswijk-De Bult staat bekend om het aanwezige lokale materiaal. Dit gegeven blijft opvallend, in deze fase is hier duidelijk sprake van sterk geromaniseerde bewoners. Een hoog percentage importaardewerk zou dus eerder te verwachten zijn. Het percentage te Naaldwijk en te Rijswijk blijft schril afsteken tegen de te verwaarlozen percentages in de *vici* langs de *limes* en de vindplaatsen te Den Haag en Poortugaal.

De kleine aantallen metaalvondsten te Poortugaal en Rijswijk (en te Zwammerdam) zijn te wijten aan het gemis van een metaaldetector tijdens de opgravingen in de jaren '60 en '70 van de vorige

¹¹² Reichmann 2001.

¹¹³ Bechert 1974.

¹¹⁴ Lorenz *et al.* 1995.

eeuw. Opvallend hierin is de overeenkomst tussen Naaldwijk met Ockenburg en de Scheveningseweg. Op de laatste twee vindplaatsen is de vondstlaag echter gezeefd. Epigrafisch materiaal in aard van de vondsten te Naaldwijk, komt alleen voor in de militaire *vici*. Hetzelfde geldt voor het door de Classis met stempels bedrukte bouwkeramiek.

6.4.5 Invloeden van Romeinse bouwstijl

In een groot deel van de geselecteerde vindplaatsen zijn gebouwen opgetekend die sterk afwijken in constructie en maatvoering van inheemse bouwtradities. De gebouwen waren gefundeerd op ligbalken. Door middel van ingenieuze houtverbindingen werd het opgaand werk op deze funderingen van liggende balken verankerd. Niet altijd is het houtwerk bewaard gebleven, soms verraden de vorm en maatvoering van funderingsgreppels de aanwezigheid ervan. De constructiewijze is Romeins en bijvoorbeeld typisch voor *vicus*-huizen en houten gebouwen binnen de *castella*. De gebouwen werden veelal met een vaste maatvoering geconstrueerd, waarin de Romeinse voet, de *pes monetalis* te herkennen valt.

Het kort in § 3.3.12 behandelde gebouw te Westmaas is niet ter vergelijking opgenomen, het is onvoldoende onderzocht. Gebouwen (deels) gefundeerd op liggend hout komen te Rijswijk-De Bult, Poortugaal-Hofterrein, Ockenburgh, Woerden, Zwammerdam, Leiden-Roomburg en Forum Hadriani voor. Te Rijswijk-De Bult is de eerste fase van huis 19.II deels in hout uitgevoerd. De dakdragende balken van dit eenschepige gebouw lijken te zijn gestut door naar binnen stekende “*stulpen*”, liggende balken van ca. 0,5 m lengte. Deze funderingswijze wijkt af van de constructie van de gebouwen te Naaldwijk. De constructie van het opgaande houtwerk is te Rijswijk niet bewaard gebleven en blijft daarmee onduidelijk. De constructie van het vakwerkhuis te Poortugaal-Hofterrein is wel bewaard gebleven en is eveneens kort besproken in § 3.3.12. De plattegrond van dit gebouw vertoont grote overeenkomsten met structuur NHC-5 te Naaldwijk. Uitgaande van de summiere publicatietekeningen van Ockenburg lijken meerdere gebouwen binnen de nederzettingen gefundeerd te zijn geweest op liggend hout. Dit is echter niet zeker vanwege het ontbreken van nauwkeurige structuurbeschrijvingen. Er wordt echter melding gemaakt van “barakachtige gebouwen”, waarvan de funderingen binnen een duidelijk rechthoekig meetsysteem vallen, georiënteerd op de omsluitende spitsgracht.¹¹⁵ Te Woerden zijn in de *vicus* daadwerkelijk de liggende houten funderingen aangetroffen van een gebouw. De restanten van de ligbalken van gebouw E zijn hier bewaard gebleven. De houten balken verdelen de structuur in drie min of meer gelijke compartimenten van gemiddeld 1,5 m breed. Het meest westelijke compartiment is verdeeld in meerdere kleine vakken van ca. 1,5 x 1,5 m. De vermoedelijke wijze van constructie van dit “winkelwoonhuis” (*Streifenhaus*) wordt door Blom en Vos teruggevonden in houten gebouwfundamenten in het *castellum* van Valkenburg.¹¹⁶ De beschrijving van de fundamenten van de aangetroffen woningen in de *vicus* nabij het *castellum* te Zwammerdam is summier. Op basis van de breedte (ca. 60 cm tot 1m) en tufsteenfragmenten vermoedt Haalebos dat de huizen op steen

¹¹⁵ Waasdorp 1999, 172.

¹¹⁶ Blom en Vos, fig. 4.48 en fig. 4.49.

gefundeerd zijn geweest.¹¹⁷ Huis 12 wordt echter oversneden door de greppels uit periode III, de fase waarin het *castellum* herbouwd wordt in steen. Men kan zich afvragen of er zich tijdens de eerdere houtbouwfase van het *castellum* al stenen gebouwen aanwezig waren en huis 12 niet in vakwerk uitgevoerd was. Te Valkenburg-Veldzicht zijn geen liggende houten funderingen in de constructie van de weghuizen aangetroffen. Dit is mogelijk iets zuidelijker wel het geval op Valkenburg-De Woerd, maar de opgraving is nooit uitgewerkt.

Of een identieke maatvoering van de *pes monetalis* in deze gebouwen aanwezig is, kan niet worden vastgesteld. Vreemd genoeg wordt aan de Romeinse maatvoering van de gebouwen in de diverse publicaties weinig aandacht geschonken, slechts de afmetingen worden vermeld. De vindplaatsen in West-Nederland met vergelijkbare funderingsconstructies leveren dus karakterschetsen op als *horreum*, *Streifenhaus* (of *Kaufmannshaus*), *vicus*-huis, *villa*-achtig en “barakachtig”.

6.5 Samenvatting

Het resultaat van de vergelijking van Naaldwijk Holland College met verschillende vindplaatsen uit de regio is slechts ten dele bevredigend. De nederzetting wijkt sterk af in omvang, verkaveling, percelering en deels in architectuur van de doorsnee rurale inheemse nederzettingen uit de regio, maar in de vergelijkbare nederzettingen is het percentage handgevormd aardewerk echter te verwaarlozen. Het aandeel in handgevormd aardewerk is te Naaldwijk zelfs hoger dan in de meeste rurale nederzettingen; zelfs meer dan het dubbele van Rijswijk-De Bult, doorgaans een belangrijke graadmeter voor sterk geromaniseerde civiele nederzettingen van zekere status in de regio. De hiervoor genoemde verklaringen als onderzoeksmethode (MAI), aardewerkproductie, containerfuncties, opspit of onderzoeksmethodiek zijn wellicht valide, feit blijft dat de hoeveelheid en het vormenspectrum van het importmateriaal gering is. Indien het hoge percentage handgevormd aardewerk even buiten beschouwing wordt gelaten, lijkt het in alle opzichten dat te Naaldwijk een grote nederzetting is ontstaan met een lay-out van een *vicus*. Een aantal gebouwen doet sterk denken aan vakwerkgebouwen, of zelfs aan de gebouwen die zijn aangetroffen in *castella*.

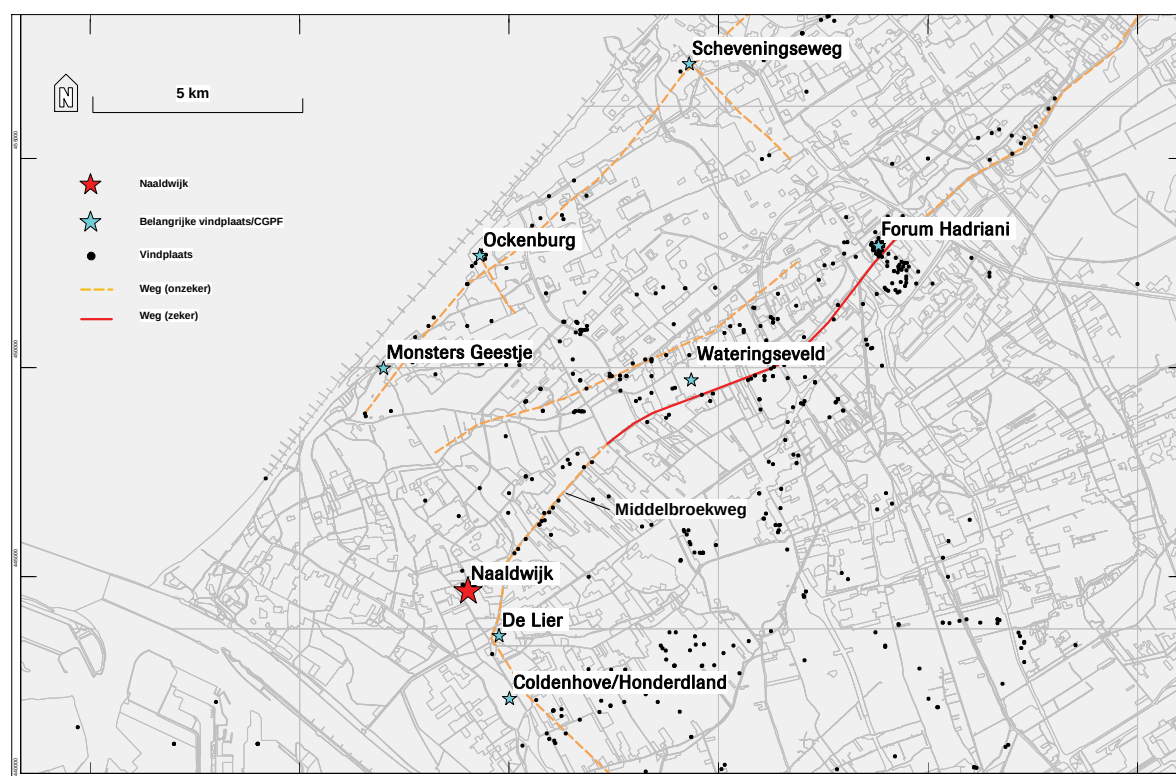
¹¹⁷ Haalebos 1977, 28 ff.

7. Context van de vindplaats

7.1 Inleiding

Het resultaat van de vergelijking met vindplaatsen uit de regio heeft geleid tot de vaststelling dat zich in de Romeinse tijd even ten zuiden van het huidige Naaldwijk mogelijk een *vicus* heeft bevonden. Een nederzetting heeft, zoals behandeld in § 6.2, doorgaans een ontstaansreden gekend. Voor *vici* waren vooral de locatie ten opzichte van andere rurale vindplaatsen, de ligging in het Romeinse landschap ten opzichte van belangrijke verkeersaders en militaire installaties van belang. In dit hoofdstuk zal de context van de vindplaats aan de hand van vier aspecten aan de orde komen: de ligging in regionaal verband, de Romeinse wegen, de waterwegen en de aanwezigheid van de Romeinse vloot in dit deel van Nedergermanië.

7.2 De ligging van de vindplaats in regionaal verband

Afb. 7.1. Naaldwijk met Romeinse vindplaatsen geplot op de CBS-kaart.

Een groot deel van de opkomende nederzettingen in Zuid-Holland zijn opgericht in de tweede helft van de 1ste eeuw.¹¹⁸ Reden hiervoor is mogelijk het opgeven van de zogenaamde Elbe-politiek in de Augusteïsch-Tiberische tijd en de inrichting van West-Nederland met militaire installaties langs de Rijn. De economische welvaart lijkt op zijn hoogtepunt te zijn geweest in de 2de eeuw, gezien de grote hoeveelheid nieuwe nederzettingen (afb. 7.1).¹¹⁹ Voormalige natte gebieden achter de kustlijn en de rivieren lijken in rap tempo te worden bevolkt. Er is duidelijk sprake van een bevolkingsgroei in deze

¹¹⁸ De Bruin 2005.

¹¹⁹ Er van uitgaande dat economische welvaart de reden voor bevolkingsgroei was. Zie De Bruin 2005.

periode. Onder invloed van het aanwezige Romeinse leger en gestimuleerd door diverse keizers wordt een (voor Nederlandse begrippen) indrukwekkende infrastructuur aangelegd en onderhouden, getuige verschillende aanwijzingen op mijlpalen.¹²⁰

De inrichting van Zuid-Holland in de Romeinse tijd moet een wisselwerking tussen enerzijds militaire belangen en anderzijds daarmee samenhangende economische motieven geweest zijn. Wat als militair initiatief begon, zoals de inrichting van de *limes* en het veiligstellen van aanvoerroutes, moet economische activiteiten hebben aangetrokken. Naast boeren vestigden zich handelaren, ondernemers en veteranen in het kustgebied. Dit valt te zien aan het ontstaan van *vici* bij de *castella*, de stichting van *villae* (Poeldijk-Wateringseweg¹²¹, Rijswijk-De Bult) en de formele oprichting van Forum Hadriani (afb. 7.1). Desondanks blijven veel rurale bewoners sterk vasthouden aan een eigen identiteit.¹²² Voor de ontsluiting van het gebied waren twee infrastructurele werken van belang. Dit waren de wegen (zie § 7.2) en de Corbulogracht. Deze binnenvaarroute bestond uit een gegraven kanaal tussen de rivieren de Rijn en de Maas. De aanleg ervan gebeurde op bevel van de legeraanvoerder Cnaeus Domitius Corbulo in de jaren '40 na Chr.¹²³ Goederen die van over de Maas vanuit België werden aangevoerd konden via deze gracht gemakkelijk aan de *limes* en daarmee de militaire forten worden afgeleverd.¹²⁴ Onduidelijk is hoelang het kanaal gefunctioneerd heeft. Evenmin duidelijk is waar het kanaal precies in de Maas uitmondde. De locatie van verlande geulen als meest voor de hand liggende plaats (in het noorden van het tracé) voor het aanleggen van het kanaal lijkt achterhaald. Waarschijnlijk is het kanaal daar al snel verland; een tweede fase van het kanaal rond het jaar 50 is inmiddels aangetoond.¹²⁵ Hoelang deze fase van het kanaal gefunctioneerd heeft, is eveneens onbekend. Al bijna een eeuw lang wordt de monding van het kanaal in de Maas bij Naaldwijk vermoed. De belangrijkste argumenten zijn hiervoor dat Naaldwijk destijds aan de kust lag, aan de monding van een bevaarbaar geulen- of krekensstelsel (van de Gantel of de Lede) en de aangetroffen nederzettingssporen door Holwerda. Een ander argument is dat Romeinse vondstmeldingen langs de Middelbroekweg zo talrijk zijn, dat een denkbeeldige lijn richting Forum Hadriani kan worden getrokken.¹²⁶ De vondstmeldingen bevinden zich in een veengebied zonder verhogingen in het landschap, een gebied dat duidelijk afwijkt van de gebieden die in de Romeinse tijd de voorkeur hadden voor bewoning. De aanzuigende werking van een druk bevaren kanaal kan de reden geweest zijn voor deze vestigingen. Hoewel het zuidelijke tracé van het kanaal nog niet is

¹²⁰ Waasdorp 2003.

¹²¹ In de jaren '70 en eind jaren '80 zijn in een kas stenen funderingen en een riolering uit de Romeinse tijd aangetroffen. Tijdens een noodopgraving is het door Bogaers gepubliceerde militair diploma aangetroffen. De vindplaats bleek tijdens de tweede campagne eind jaren '80 omsloten te zijn door middel van een spitsgracht. De gegevens zijn nooit gepubliceerd en derhalve verder niet in deze scriptie behandeld.

¹²² Waasdorp 1999.

¹²³ De exacte datum van aanleg is een onderwerp van discussie.

¹²⁴ Het zogenaamde 'graanschip' uit Woerden (de Woerden 1) bevatte bijvoorbeeld nog resten graan uit het Belgische Scheldegebied. Dit werd ongetwijfeld over de Schelde, de Maas via de gracht van Corbulo naar Woerden vervoerd. Zie o.m. Haalebos 1998; Vos 2003; Blom & Vos in voorbereiding.

¹²⁵ De Kort en Henk 2007.

¹²⁶ Bult 2003; Bult 2004.

gevonden, lijkt de noordelijke route vanuit Forum Hadriani richting Naaldwijk te wijzen. Of het zuidelijke tracé eveneens snel is verland, is niet bekend. Het kanaal van Corbulo kan hier langer hebben opengelegen.

7.3 Wegen

De militaire noodzaak voor een goede verbinding tussen de kampen moet de aanstoot hebben gegeven voor het aanleggen van wegen. Redenen waren transport van goederen en mogelijk de groei van de bevolking. Goederen uit de *vici* en het directe achterland van de *limes* moesten immers hun weg vinden naar het groeiende Forum Hadriani en de diverse *castella*.

De in Zuid-Holland bekende landwegen uit de Romeinse tijd zijn ontdekt tijdens opgravingen en door toevalsvondsten van mijlpalen. De eerste aanwijzing voor een verbindingsweg, dwars door Zuid-Holland tussen Rijn en Maas, werd gevonden op de Tabula Peutingeriana. Op deze kaart is een weg aangegeven die aan het einde van de *limes*weg (op de zuidoever van de Rijn) afbuigt naar het zuiden en vanaf Forum Hadriani naar de monding van de Maas loopt. Het tracé is in de jaren '90 van de vorige eeuw meermalen bij Den Haag en Rijswijk vastgesteld. Het verder zuidelijk vermoede tracé is echter nooit aangetroffen. Saillant detail in dit opzicht is de mijlpaal die in de 17e eeuw “ergens bij Monster” op land van het Klooster van Sion werd aangetroffen. De exacte vindplaats is verloren gegaan, maar bekend is dat Sion ook landerijen te Naaldwijk bezat.¹²⁷

Het lijkt meer dan aannemelijk dat Forum Hadriani heeft gefloreerd door de ligging langs de belangrijkste handelsader over land in Zuid-Holland. De nieuwste interpretatie projecteert deze verbindingsweg op de voormalige westelijke oever van de gracht van Corbulo. De weg zou dan van Leiden, via Voorburg naar Naaldwijk voeren.¹²⁸ De belangrijkste argumenten hiervoor zijn identiek aan de aanwijzingen voor het kanaal van Corbulo in het zuidelijke tracé. De weg, ooit aangelegd langs het kanaal, is gedateerd tussen de 1ste en 3de eeuw. Deze datering valt binnen de bewoningsduur van de hier gepresenteerde nederzetting en lijkt de hypothese voor het zuidelijke verloop te ondersteunen. Parallel aan deze weg worden meer westelijk nog twee wegtracés vermoed. Een daarvan zou vanaf Forum Hadriani via Poeldijk eveneens naar de monding van de Maas lopen. Dit tracé loopt vermoedelijk langs de als ‘Vindplaats B’ bekende nederzetting te Poeldijk.¹²⁹ Vos veronderstelt dat langs deze weg ook de *villa* aan de huidige Wateringseweg heeft gelegen.¹³⁰ Een derde verbindingsweg wordt vermoed langs de militaire posten in Den Haag-Scheveningseweg en Ockenburg.¹³¹ Deze is echter eveneens nooit overtuigend aangetroffen. Een indruk van het verloop van de wegen is weergegeven op afbeeldingen 7.1 en 7.2.

¹²⁷ Bult 1998; Waasdorp 2003.

¹²⁸ Waasdorp 2006, 119.

¹²⁹ Vos 2000.

¹³⁰ Zie noot 121.

¹³¹ Waasdorp 2006, 128.

7.4 Waterwegen

Waarschijnlijk belangrijker voor het bulkgoederenvervoer waren de waterwegen. Transport over water is goedkoop en relatief veilig; het vervoeren van bijvoorbeeld grote hoeveelheden voedsel, goederen en bouw materiaal is over water eenvoudiger dan over land. Hiermee komt een andere mogelijke functie in de directe omgeving van de nederzetting te Naaldwijk in beeld. Dat de Maas in de Romeinse tijd bevaarbaar is geweest, staat te staan getuige de aanleg van het kanaal van Corbulo vast. De rivier kende ook destijds een verbinding met de Rijn via de rivieren de Oude Maas en de Waal. Belangrijke nederzettingen aan de Maas als Westmaas (het stadje Tablis op de Peutingerkaart?) en verder stroomafwaarts Poortugaal Hofterrein¹³² (*villa? horreum?*) en Oostvoorne-Zeeburg¹³³ (Flenio op de Peutinger kaart?) zullen hieraan mede hun ontstaan te danken hebben gehad. Het kruispunt van wegen en waterwegen maakt samen met de beschutte ligging van Naaldwijk aan de rand van een haakwal de plek bij uitstek geschikt voor een haven. Indien in de toekomst bevestigd kan worden dat het zuidelijke traject van de Corbulogracht bij Naaldwijk tot in de late 2de eeuw in het Helinium uitkwam, geeft dit grondslag voor het ontstaan van de vrij grote nederzetting die tijdens het onderzoek is aangetroffen.

7.5 De Romeinse vloot

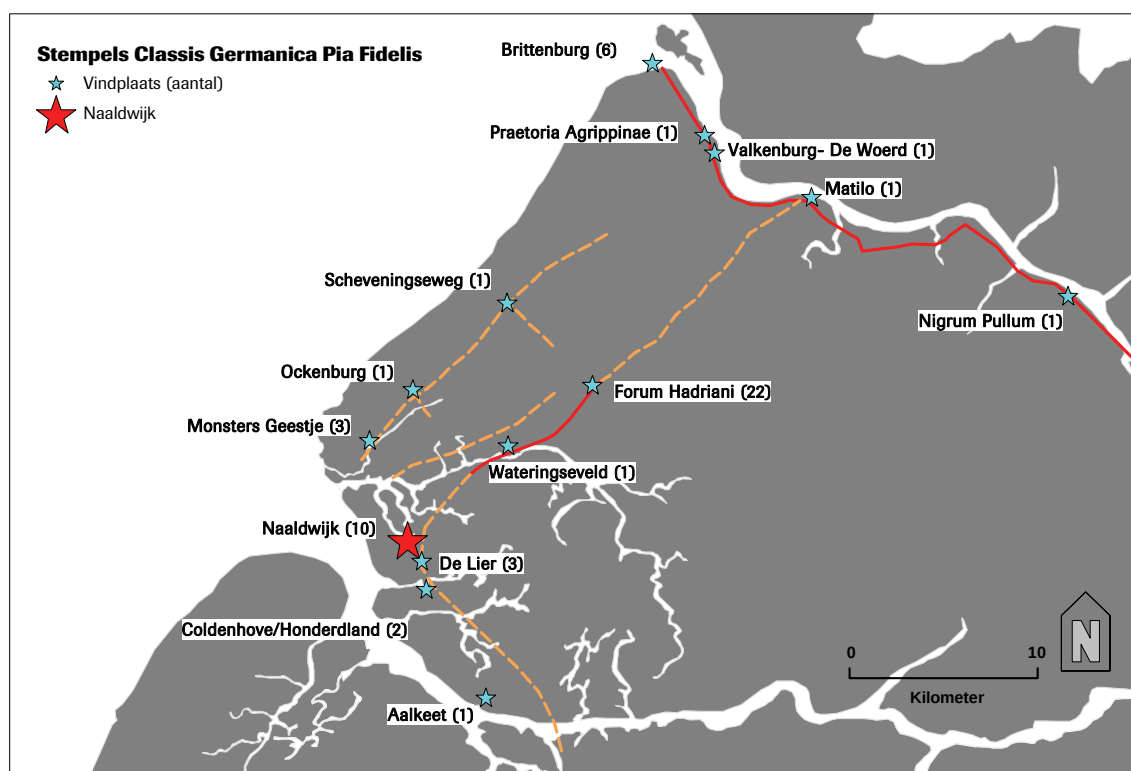
Een van de belangrijkste indicatoren voor de aanwezigheid van afdelingen van de Nedergermaanse vloot is de aanwezigheid van stempelindrukken met de letters CGPF op bouw materiaal.¹³⁴ De Nedergermaanse vloot krijgt vanaf de tweede helft van de 1ste eeuw een operationeel gebied toegewezen in de gehele rivierdelta van de Rijn, de Maas en de Schelde en later ook langs de zuidelijke Noordzeekust.¹³⁵ Een verspreidingskaart van de in Zuid-Holland aangetroffen stempels is weergegeven op afbeelding 7.2. Te Naaldwijk zijn in totaal tien (delen van) stempelindrukken aangetroffen. Na Forum Hadriani is dit het hoogste aantal in de regio.

¹³² De Bruin 2003.

¹³³ Bogaers 1974.

¹³⁴ Bogaers 1974; Konen 2000.

¹³⁵ Konen 2000, 411.

Afb. 7.2. Verspreiding stempels CGPF in Zuidwest-Holland.

7.6 Samenvatting

De vorige paragrafen hebben laten zien dat de locatie van de vindplaats een rol speelt binnen een aantal discussies over de inrichting van het landschap van Romeins West-Nederland. Behoudens het relatief hoge aantal vlootstempels zijn alle aangedragen argumenten voor de nabijheid van het kanaal van Corbulo en de Romeinse wegen nog steeds hypothetisch; ook het onderzoek van 2004 heeft geen sporen van Romeinse wegen, havens of kanalen opgeleverd. Het door Waasdorp en Bult veronderstelde hypothetische tracé van de Romeinse weg lijkt nog het meest valide: gezien de omvang van de nederzetting zal deze ongetwijfeld met een weg bereikbaar zijn geweest vanuit Forum Hadriani. De discussie over de precieze ligging van het kanaal van Corbulo lijkt voor de betekenis van de nederzetting van ondergeschikt belang. Het in onbruik raken van het kanaal in de 1ste eeuw is in het noordelijke tracé archeologisch bevestigd, en de mogelijke aanwezigheid van een steunpunt van de Romeinse vloot vanwege de ligging van de nederzetting aan de Maas is door de opgravingsresultaten van 2004 meer aannemelijk geworden. Onafhankelijk van de onderzoeksresultaten geven bovenstaande discussies aan dat de vindplaats, althans vanaf de late 2de en 3de eeuw geen doorsnee nederzetting is geweest. Ze geven de beschreven sporen en structuren een groter ruimtelijk kader. Wat dit aangaat lijkt de context van de vindplaats een interpretatie als *vicus* te ondersteunen.

8. Synthese

In dit hoofdstuk wordt een voorstel voor de aard en functie van de bewoning van de nederzetting te Naaldwijk gedaan. Allereerst wordt de ontwikkeling van de bewoning geschetst. Dit zal gebeuren door middel van een fasering van alle aangetroffen gebouwen en greppelsystemen waarvoor gebruik gemaakt wordt van de vondsten, de oriëntaties en de oversnijdingen van de verschillende sporen. Hierna zal de aard en functie van de nederzetting aan de orde komen waarbij gebruik gemaakt wordt van de resultaten van de vergelijking met de vindplaatsen uit de regio en de context van de vindplaats. Het uiteindelijke resultaat van de synthese wordt grafisch weergegeven op afbeelding 8.1.

8.1 De fasering van de nederzetting

Periode I

De bewoning vangt aan in de Vroeg-Romeinse tijd. In deze periode werd een tweeschepige boerderij gebouwd op het hoogst gelegen deel van het terrein. De bewoners maken uitsluitend gebruik van lokaal geproduceerd aardewerk. De maakwijze en versiering van een klein handgevormd kommetje laten zien dat de mensen nog sterke inheemse wortels hebben. De boerderij krijgt een opvolger, die in een vrijwel identieke oriëntatie op dezelfde plek wordt gebouwd. Denkbaar is dat delen van het gesloopte gebouw hergebruikt zijn. Het gebouw heeft zowel mensen als vee gehuisvest. Dit geeft aan dat de bewoners zelfvoorzienend moeten zijn geweest. In de sporen van dit tweede gebouw is weinig importaardewerk aanwezig. Hoewel er dus contacten met de Romeinse buitenwereld bestonden worden Romeinse eetgewoonten en bereidingswijzen van voedsel niet overtuigend overgenomen. Het aardewerk geeft geen uitsluitsel over een nauwkeurige einddatering van de boerderij. Waarschijnlijk heeft de tweede boerderij gefunctioneerd van de late 1ste eeuw tot eerste helft van de 2de eeuw.

Periode II

Onder een licht gewijzigde oriëntatie is er sprake van een nieuwe uitleg van een erf. Er is iets meer gedraaid aardewerk aanwezig in de sporen. Ook nu zijn geen goed te daterende typen in de sporen aangetroffen. Het vele handgevormde aardewerk en de typen waarin ze voorkomen geven aanleiding deze periode van eind 1ste eeuw tot begin van de tweede helft van de 2de eeuw te dateren. Opvallend is de afwezigheid van bekervorm type Stuart 2, een in de regio veelvuldig voorkomende bekervorm in deze periode. Een gebouw werd in deze fase op dit deel van het terrein niet herkend. Ongeveer 200 meter ten oosten van het erf ligt in een identieke oriëntatie een drieschepige huisplattegrond, gebouw HW-1. De 2de-eeuwse datering volgens Holwerda, zijn fase 2, lijkt op basis van spoororiëntaties aan te sluiten bij de bewoningsfase van het erf in werkput 11.

Periode III

Een ware explosie van greppels in eenzelfde oriëntatie over heel het terrein markeert de aanvang van periode III. Nog steeds maakt handgevormd voor ca. 60% het vondstenspectrum uit. Het importaardewerk kent nu wel goed dateerbare vormen. Deze waren voornamelijk vanaf het einde van

de 2de eeuw in gebruik. Versierde *terra sigillata* en vooral het geverfde aardewerk geven een indicatie voor een aanvangsdaterring tussen 175/190. Een einddaterring valt moeilijker te geven, maar kan mogelijk in verband worden gebracht met einddateringen van aardewerk uit Rheinzabern en Trier, tussen 250-275. De nadruk van bewoning ligt wederom op het hoogst gelegen gedeelte van het terrein. In deze fase worden meerdere gebouwen op het terrein neergezet, de mogelijke gebouwen NHC-3, NHC-4, NHC-5 en NHC-6. In en rondom de sporen van gebouw NHC-4 bevond zich sterk gesinterd handgevormd aardewerk. Sommige stukken zijn vervormd en lijken het resultaat van productie te zijn. De meest voorkomende typen hiervan zijn vormen Bloemers IV. Op basis van oversnijdingen kan fase III uiteenvallen in meerdere subfasen.

De gebouwen NHC-5 en NHC-6 vallen op door hun bouwwijze en maatvoering. Het is goed mogelijk dat hierbij gebruik gemaakt is van stenen en keramisch bouw materiaal. Of deze bewoningsfase een voortzetting is van de vorige twee fasen blijft onzeker. Het verschil in materiële cultuur en de constructiewijze en oriëntatie van de gebouwen met de voorgaande periode is groot. Het greppelsysteem van deze periode is maar spaarzaam aanwezig in de opgraving van Holwerda en lijkt zich te beperken tot gebouw HW-1.

Periode IV

In periode IV wordt onder een andere oriëntatie een aantal greppels in werkput 5 en 6 gegraven. Ook hier is sprake van een nauwkeurig uitgezet meetsysteem. In het westelijke onderzoeksdeel betreft het drie erven, doorsneden door een hoofdsloot. Deze sloot, indien in verband te brengen met de sloot in werkput 9, oversnijdt alle sporen van greppelsysteem III. In het oostelijke deel zijn meerdere gebouwen aanwezig op het door Holwerda onderzochte nederzettingsdeel. Onderlinge oversnijdingen van de greppels en de hoofdsloot in het oosten geven aan dat periode IV uit meerdere fasen bestond. Het aardewerk verschilt niet veel van periode III, hoewel de late vormen hier het resultaat van nazak uit de vondstlaag kunnen zijn. Het gegeven dat in de sporen van periode IV veel minder scherven zijn aangetroffen, kan zijn veroorzaakt door de verstoring op dit deel van het terrein.

Als het importaardewerk uit oriëntaties NHC-III en NHC-IV ter plaatse van werkput 5 en 6 met elkaar vergeleken wordt, dan worden de oversnijdingen van de greppels door de datering van het aardewerk niet bevestigd. Zo ontbreekt *terra sigillata* uit Rheinzabern bijvoorbeeld geheel in dit deel van de nederzetting. Het is dus mogelijk dat dit deel van het terrein een andere functie dan bewoning heeft gekend, een mogelijke aanwijzing voor de afwezigheid van veel tafelwaar. Hoe het ook zij, op basis van de oversnijdingen met de sporen uit greppelsysteem III moeten de sporen van greppelsysteem NHC-IV later dateren. Ten westen van de erven bevinden zich op een afstand van 150 meter mogelijk vier gebouwen. De gebouwen, in aard en omvang sterk gelijkend op gebouwen NHC-5 en NHC-6, zijn in vrijwel dezelfde oriëntatie gebouwd als de sporen van systeem NHC-IV. Vreemd genoeg blijken hier juist de sporen van systeem NHC-IV op meerdere plaatsen oversneden te worden door sporen die in oriëntatie overeenkomen met greppelsysteem NHC-III.

Periode V

Dat er bewoning moet zijn geweest na de derde eeuw kan worden vastgesteld uit 455 MAI laat-Romeins aardewerk, deels daterend uit de 4de eeuw. Er verschijnen nieuwe typologieën en baksels die sterk afwijken van de vorige periode. Wederom valt een voorkeur voor handgevormd aardewerk vast te stellen, naast een herintrede van *terra nigra*. Het gedraaide aardewerk bestaat voornamelijk uit ruwwandig aardewerk. Het aardewerk doet vermoeden dat de nieuwe bewoners contact moeten hebben gehad met (nieuwe?) bewoners uit het noorden en het oosten van het land, het Vrije Germanië. De sporen van bewoning van deze nieuwe fase binnen de nederzetting zijn moeilijk traceerbaar. De enige zekere context voor het vondstmateriaal zijn aardewerkdumps in de vondstlaag op een vrij hoog stratigrafisch niveau. De bewoning van deze periode lijkt zich te beperken tot het hoogst gelegen gedeelte van het terrein.

8.2 De inheemse bewoningsfase

De eerste inheems-Romeinse bewoners te Naaldwijk betrekken ongeveer tijdens het tweede kwart van de 1ste eeuw de noordoever van het *Helinium*, een geaccidenteerd duinlandschap dat uitermate geschikt was voor bewoning. De boerderijplattegronden bevinden zich op een strandwal, achter de duinen op de toenmalig hoogste delen van het terrein. De omvang van bewoning in deze fase is niet vastgesteld. Op basis van spoororiëntaties strekt de nederzetting zich vermoedelijk uit tot de door J.H. Holwerda in de jaren '30 van de vorige eeuw opgegraven oostelijk gelegen nederzetting. Hier werd op ca. tweehonderd meter afstand eveneens bewoning vastgesteld op het zand. Het is voorstelbaar dat de bewoning zich langzaam verspreidde over de gehele strandwal, in de vorm van verspreid gelegen individuele erven. Een vergelijkbare situatie is bijvoorbeeld bekend uit Midden-Delfland en Wateringen, waar op de oeverwallen van de Gantel de erven eveneens enkele honderden meters uit elkaar lagen. Deze erven, met een afmeting van ca. 50 x 50 m. werden begrensd en ontwaterd door brede greppels of sloten. Dergelijke, veelal grillig gegraven greppels of sloten zijn te Naaldwijk niet aangetroffen, mogelijk omdat ontwatering van de duinkopjes niet noodzakelijk was. Een vroege aanvangsdatering wordt bevestigd door de aanwezigheid van vroeg-Romeins handgevormd aardewerk. Er is uitsluitend handgevormd aardewerk gebruikt, in een beperkt vormenspectrum. De afwezigheid van pre-Flavisch importaardewerk lijkt de conclusie te rechtvaardigen dat de bewoners weinig tot geen contact met de Romeinse wereld hadden. De nederzetting ligt in deze periode waarschijnlijk afgelegen van de kernplaatsen van het Romeinse leger in West-Nederland, de *castella* langs de Rijn. De aanwezigheid van de Romeinse troepen, die in de jaren '40 het kanaal van Corbulo aanlegden wat vermoedelijk bij Naaldwijk uitmondde, komt dus niet in de materiële cultuur naar voren.

De bewoning vond plaats in minimaal drie boerderijen, een tweeschepig huis van het type Alphen-Ekeren en twee twee- en drieschepige constructies vergelijkbaar met het type De Horden 3a. De gebouwen, geheel opgetrokken uit hout, leem en riet, huisvestten zowel mensen als gedomesticeerde dieren als rund, schaap of geit. Kleinschalige landbouw, jacht en visserij zullen de nering hebben aangevuld.

Het einde van deze fase ligt vermoedelijk zo rond het midden van de 2de eeuw of iets later, als er een radicale verandering binnen het aanzien van de nederzetting optreedt.

8.3 De *vicus*

Het is de vraag of de breuk met de voorgaande periode kan worden verklaard door de veronderstelde tijd van rust, welvaart en een hiermee gepaard gaande bevolkingsgroei in de 2de eeuw.¹³⁶ Het is zelfs de vraag of, gezien de plotselinge verandering in materiële cultuur en bewoningssporen, er wel een bewoningscontinuïteit te Naaldwijk valt vast te stellen in deze periode. De veranderingen binnen de nederzetting zijn radicaal en worden door verschillende zaken vormgegeven.

In het aardewerkrepertoire is een toename van importaardewerk te zien. Er verschijnen nieuwe vormen als (*terra sigillata*-) wrijfschalen, kommen, bekers, en borden uit de Niederbieberhorizont en wijn- en olieamforen. Dit gebruiksaardewerk geeft een verandering aan in eetcultuur, zowel in receptuur als in bereidingswijzen. Tufstenen maalstenen, waaronder een steen met doorsnede van 90 cm die gebruikt moet zijn in een mechanische maalinstallatie, laten zien dat productie of verwerking van voedsel op vrij grote schaal plaats moet hebben gevonden. De context waarin het merendeel van het aardewerk gevonden is, dateert vanaf ca. 175. Het is deze context die de meest radicale breuk vormt met de voorgaande periode: er volgt een volledige herinrichting van de nederzetting in percelen door middel van haaks op elkaar gegraven greppeltjes. De percelen volgen vaste uitgezette meetsystemen, op basis van de *pes monetalis*, de Romeinse voet. De greppels zijn gegraven in twee hoofdoriëntaties, die eveneens aanwezig zijn op het door Holwerda onderzochte terrein. Daarmee kende de nederzetting een bebouwde omvang van minimaal ca. 39.000 m². In de oversnijdingen van de twee hoofdoriëntaties lijkt een discrepantie te bestaan tussen het westelijke deel van de nederzetting (ADC 2004) en het oostelijke deel van Holwerda. Het is de vraag of dit gegeven de hypothese voor de omvang van de nederzetting sterk beïnvloedt; bij de onderzoeksmethodiek (datering en sporenanalyse) van Holwerda kunnen vraagtekens gesteld worden. Daarnaast is het mogelijk dat zich binnen de nederzetting meerdere bouwfasen hebben voltrokken, waarin afgeweken kan zijn van de beschreven maatvoeringen.

Wel duidelijk is geworden dat te Naaldwijk vicus-huizen aanwezig zijn geweest, gebouwen die opvallen door hun plattegrond en constructie. Deze zogenaamde vakwerkgebouwen hebben duidelijke indelingen in rechthoekige ruimtes of kamers, eveneens vormgegeven met de Romeinse voet. Een vergelijking met andere vindplaatsen uit de regio leert dat dergelijke gebouwen alleen voorkomen op nederzettingen waar de bewoners in direct contact stonden met de Romeinse overheersers, of op vestigingen van de Romeinen zelf.

De veranderingen in de nederzetting gaan gepaard met het verschijnen van een relatief grote hoeveelheid bouwkeramiek in de nederzetting. Dit materiaal, bestaand uit vrij grote breukstukken van dakpannen, vloertegels, *tubuli* en *hypocaustum*tegels, heeft optisch een homogeen baksel, waarop incidenteel restanten van mortel aanwezig zijn. Geplot op een verspreidingskaart ligt het

¹³⁶ De Bruin 2005; Van Dockum en van Ginkel 1993.

meeste materiaal boven, in en om de vakwerkgebouwen. Stempels verraden dat het materiaal afkomstig is van de Romeinse vloot, de *Classis Germanica Pia Fidelis*. De homogeniteit van het baksel doet vermoeden dat het één bestelling of één partij betreft en is vervaardigd in dezelfde pannenbakkerij. Naast het keramisch bouw materiaal zijn enkele bekapte natuurstenen bouwstenen en een stuk fresco gevonden. Zekerheid dat dit materiaal aan de voorgestelde vakwerkgebouwen heeft toebehoord bestaat echter niet.

Het keramisch bouw materiaal is echter niet het enige wat gesigneerd blijkt door de Nedergermaanse vloot. Een bronzen sokkelinscriptie ter grootte van een A4 heeft vermoedelijk de wijding of plaatsing van een keizerbeeld gememoreerd.

Er valt een keur aan metaalvondsten met de nieuwe bewoningsfase te associëren. Hierbij valt niet alleen de hoeveelheid munten op, ook luxe bronzen serviesgoed, ornamenten van meubilair en drie andere bronzen inscripties zijn getuigen van een sterke Romeinse invloed.

Het totaalbeeld, in vergelijking met andere vindplaatsen in West-Nederland, doet sterk denken aan sporen en vondsten uit een *vicus*. Welk type *vicus* zich te Naaldwijk dan heeft bevonden, is echter de vraag. Op basis van de aard van andere *vici* in West-Nederland lijken er twee mogelijkheden te bestaan: een militaire *vicus* (bij een *castellum* of een vlootstation) of een civiele *vicus* nabij of aan (een kruispunt van) de Romeinse weg. Van een derde denkbare variant, een in het achterland van de *limes* gelegen “civiel” centrum, zijn in West-Nederland geen voorbeelden aanwezig anders dan de stad Forum Hadriani.

Indien de nederzetting te Naaldwijk een militaire (vloot-) *vicus* was, dan wijkt het totaalbeeld toch op enkele belangrijke kenmerken af. Tientallen jaren van bewoning door een afdeling van het Romeinse leger of de vloot zou veel meer importaadewerk hebben achtergelaten. Bovendien zouden er veel meer *militaria* tussen de metaalvondsten aanwezig moeten zijn. Het kan zijn dat, gezien de omvang van de bebouwing, het onderzoek slechts de uiterste randzone van de *vicus* heeft geraakt. Dit zou naast de andere genoemde verklaringen een andere uitleg kunnen zijn voor de hoeveelheid handgevoemd aardewerk. Anderzijds is het natuurlijk mogelijk dat het vlootstation een zeer kort bestaan heeft gekend. Vrijwel alle *castella* in West-Nederland zijn gesticht in de loop van de 1ste eeuw. Een militair kamp te Naaldwijk moet gezien het vondstmateriaal veel later zijn opgericht. Als de veronderstelling juist is dat de *Classis*-inscriptie aan Marcus Aurelius werd gewijd, dan past dit in het hier geschetste beeld.¹³⁷ Indien tijdens de verdedigingspolitiek van deze keizer aan het einde van de 2de eeuw een nieuw *castellum* of vlootstation te Naaldwijk wordt gesticht, bestaat hiervoor geen vergelijkingsmateriaal in Nederland. Over vlootstations uit de Romeinse tijd zijn we überhaupt matig geïnformeerd, nog minder over de *vici* die hierbij zijn ontstaan.

Aan de andere kant zijn ook de ingrediënten voor een civiele *vicus* te Naaldwijk allemaal aanwezig: een wegdorp annex havenplaats op een kruispunt van (water en) wegen, een ruraal centrum dat zijn ontstaansrecht ontleende aan handel en overslag. Graan, bouw materiaal en importgoederen uit Duitsland en België, bijvoorbeeld bedoeld voor Forum Hadriani, konden zo vanuit Naaldwijk verder over land worden vervoerd. Dat zich ter bescherming dan in de nabijheid een klein

¹³⁷ Derks in voorbereiding.

vlootstation heeft bevonden kan de sporen van de *Classis* verklaren. Een haven- of handelsplaats zal een sterke aantrekkingskracht op de inheems-Romeinse bewoners uit de omgeving hebben uitgeoefend. Dit kan de omvang en bloei van de nederzetting verklaren. Enkele bewoners konden zich misschien door handel en contacten met de burgers en peregrine rijksgenoten te Forum Hadriani woningen van een zekere status veroorloven. Het is voorstelbaar dat zich in de nederzetting dan een *mansio* en een kleine tempel hebben bevonden, waar door de reizigers, zeevarenden en handelaren geloften aan de goden werden afgelegd of ingelost, voor een goede handel of een behouden vaart.

Het einde van de bewoning of van het functioneren van de *vicus* te Naaldwijk is onduidelijk. Mogelijk loopt dit synchroon met het wegtrekken van de Romeinen in het derde kwart van de 3de eeuw in West-Nederland, mogelijk iets later.

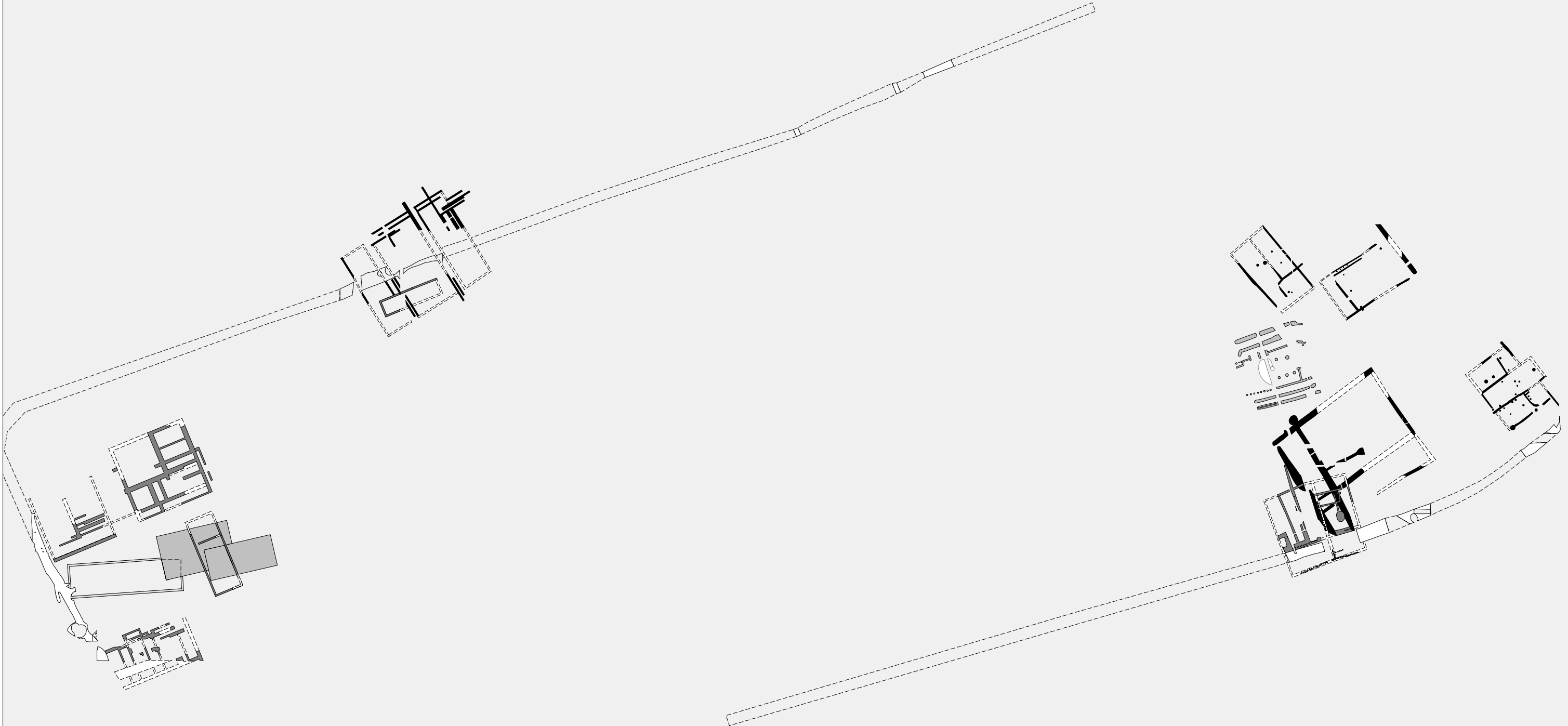
Het kleine aandeel 4de-eeuws materiaal laat wederom een verandering in het gebruiksaardewerk zien. Dit aardewerk wordt in verband gebracht met uit het Vrije Germanië afkomstige bewoners van laat-Romeinse nederzettingen in Noord-Holland en het oosten van het land. Dat zich nieuwe bewoners in de 4de eeuw in dan verlaten nederzettingen in West-Nederland vestigen, wordt aangenomen voor Valkenburg, Katwijk-Zanderij, Katwijk-Sluizen en mogelijk Forum Hadriani.¹³⁸ De verlaten nederzetting te Naaldwijk zal op deze nieuwkomers eveneens de aandacht hebben gevestigd, en kan een rijke bron geweest zijn voor het hergebruik van bouw materiaal en metaal.

8.4 Besluit

Hoewel slechts een zeer beperkt deel van een grote complexe nederzetting is onderzocht heeft de analyse van de opgravingsgegevens uit 2004 en 1936 geleid tot een hypothese die de bewoning te Naaldwijk een belangrijke plaats geeft in de regionale bewoningsgeschiedenis van Romeins West-Nederland. Een aantal problemen blijft echter bestaan; de verhoudingen handgevoerd en import aardewerk, de oversnijdingen van de sporen, alsmede een herwaardering van het vondstmateriaal van Holwerda kunnen alleen door toekomstig onderzoek mogelijk worden verklaard.

¹³⁸ Beliën in voorbereiding.

Afb. 8.1. De ontwikkeling van de nederzetting.

Hoofdsloot Fase IV

Naaldwijk Hoogwerf

Totaaloverzicht van de ontwikkeling
binnen de nederzetting.
Schaal 1: 750

Legenda

Inheemse fase

- Fase I
- Fase II

Vicus

- Fase III
- Fase IV

- Reconstructie

Lijst van afbeeldingen en tabellen

Afb. 2.1.	<i>De ligging van de vindplaats (foto: Google Earth).....</i>	13
Afb. 2.2.	<i>Onderzoekslocatie en vermoedelijke omvang van de nederzetting.....</i>	14
Afb. 2.3.	<i>De hand van Holwerda, geen schaal.....</i>	15
Afb. 2.4.	<i>Opgravingstekeningen van het onderzoek door Holwerda.....</i>	16
Afb. 2.5.	<i>Puttenplan van het ARC in 2003.....</i>	18
Afb. 2.6.	<i>Bouwplannen en opgegraven werkputten.....</i>	19
Afb. 3.1.	<i>Alle sporen kaart.....</i>	21
Afb. 3.2.	<i>Romeinse sporen.....</i>	21
Afb. 3.3.	<i>De Maasmonding rond 1665.....</i>	23
Afb. 3.4.	<i>Profielkolommen van zuid naar noord.....</i>	24
Afb. 3.5.	<i>Plattegrond en spoordieptes gebouw NHC-1.....</i>	27
Afb. 3.6.	<i>Handgevormd potje met nagelindrukken en knobbeloortjes.....</i>	28
Afb. 3.7.	<i>Plattegrond met spoordieptes van gebouw NHC-2.....</i>	30
Afb. 3.8.	<i>Selectie van het aardewerk uit sporen van gebouw NHC-2.....</i>	31
Afb. 3.9.	<i>Gebouwen NHC-3 en NHC-4.....</i>	32
Afb. 3.10.	<i>Bijgebouw NHC-B1.....</i>	34
Afb. 3.11.	<i>Aardewerk uit bijgebouw NHC-B1.....</i>	35
Afb. 3.12.	<i>Erfgreppels in werkput 11.....</i>	36
Afb. 3.13.	<i>Greppeloriëntaties met gridlijnen.....</i>	43
Afb. 3.14.	<i>Plattegrond en reconstructie structuur NHC-5.....</i>	47
Afb. 3.15.	<i>Plattegrond van een vakwerkgebouw te Poortugaal.....</i>	48
Afb. 3.16.	<i>Constructie en deel van de plattegrond van een vakwerkgebouw te Westmaas.....</i>	48
Afb. 3.17.	<i>Plattegrond en reconstructie structuur NHC-6.....</i>	51
Afb. 3.18.	<i>Een deel van structuur NHC-6.....</i>	51
Afb. 3.19.	<i>Ploegsporen in het zuiden van werkput 10.....</i>	52
Afb. 3.20.	<i>Waterput 2.....</i>	54
Afb. 3.21.	<i>Waterputten 2 en 3.....</i>	55
Afb. 3.22.	<i>Waterput 4 met aardewerkdepositie.....</i>	56
Afb. 3.23.	<i>Selectie van het aardewerk uit waterput 4.....</i>	56
Afb. 3.24.	<i>Aardewerk uit waterput 5.....</i>	57
Afb. 3.25.	<i>Waterput 6.....</i>	58
Afb. 3.26.	<i>Gedigitaliseerde sporenkaart van de opgraving van Holwerda.....</i>	61
Afb. 3.27.	<i>Plattegronden van (gereconstrueerde) gebouwen van het onderzoek van Holwerda.....</i>	64
Afb. 3.28.	<i>Projectie van de oriëntaties over beide vindplaatsen.....</i>	67
Afb. 4.1.	<i>Gereconstrueerd laat-Romeins aardewerk uit een vondstconcentratie in werkput 11.....</i>	72
Afb. 4.2.	<i>Foto en tekening van een inscriptie in brons.....</i>	74
Afb. 4.3.	<i>Detailfoto van een te Naaldwijk gevonden CGPF stempel op een tegula.....</i>	75
Afb. 4.4.	<i>Veldtekening van een paardenbegraaving.....</i>	78
Afb. 5.1	<i>Verspreiding terra sigillata uit lagen en sporen.....</i>	83
Afb. 5.2	<i>Verspreiding terra sigillata uit lagen en sporen daterend na 150.....</i>	84
Afb. 5.3.	<i>Verspreiding van late Oost-Gallische baksels.....</i>	84
Afb. 5.4.	<i>Passende fragmenten versierde terra sigillata.....</i>	85

Afb. 5.5.	<i>Verspreiding passende fragmenten versierde terra sigillata.....</i>	86
Afb. 5.6.	<i>Verspreiding geveerd aardewerk naar baksel.....</i>	87
Afb. 5.7.	<i>Verspreiding geveerd aardewerk naar type.....</i>	87
Afb. 5.8.	<i>Verspreiding aardewerk naar functie.....</i>	88
Afb. 5.9.	<i>Verspreiding laat-Romeins aardewerk naar baksel.....</i>	89
Afb. 5.10.	<i>Verspreiding laat-Romeins aardewerk naar type.....</i>	90
Afb. 5.11.	<i>Verspreiding metaalvondsten naar aantal per vak en spoor.....</i>	91
Afb. 5.12.	<i>Verspreiding van de Romeinse munten naar datering.....</i>	94
Afb. 5.13.	<i>Verspreiding fibulae en militaria.....</i>	94
Afb. 5.14.	<i>Verspreiding van het keramisch bouw materiaal.....</i>	95
Afb. 5.15.	<i>Dierbegravingen te Naaldwijk-Holland College.....</i>	96
Afb. 6.1.	<i>Verschillende wijzen van woningbouw in de Romeinse tijd.....</i>	99
Afb. 6.2.	<i>Reconstructie van een vicus bij het castellum Utrecht-De Hoge Woerd.....</i>	100
Afb. 6.3.	<i>Enkele voorbeelden van verkavelingspatronen in rurale nederzettingen in West-Nederland.....</i>	107
Afb. 6.4.	<i>De militaire vicus van Moers-Asberg.....</i>	112
Afb. 7.1.	<i>Naaldwijk met Romeinse vindplaatsen.....</i>	115
Afb. 7.2.	<i>Verspreiding stempels CGPF in Zuidwest-Holland.....</i>	119
Afb. 8.1.	<i>De ontwikkeling van de nederzetting.....</i>	127

Tabellen

Tabel 3.1.	<i>Aardewerk uit gebouw NHC-4.....</i>	33
Tabel 3.2.	<i>Laat aardewerk uit greppelsysteem III.....</i>	42
Tabel 3.3.	<i>Laat aardewerk uit greppelsysteem IV.....</i>	42
Tabel 4.1.	<i>Aantal verzamelde vondsten per categorie.....</i>	69
Tabel 5.1.	<i>Verspreiding vondstaantallen van de belangrijkste categorieën en sporen per werkput.....</i>	82
Tabel 5.2.	<i>Verspreiding van functiecategorieën metaalvondsten naar werkput.....</i>	93
Tabel 6.1.	<i>Overzicht van inheemse vindplaatsen uit West-Nederland met vergelijkingscriteria.....</i>	103
Tabel 6.2.	<i>Overzicht van inheemse vindplaatsen uit West-Nederland met vergelijkingscriteria.....</i>	110

Literatuur

- Beliën, P., in voorbereiding:** De Romeinse munten, in H. van de Velde in voorbereiding, Katwijk-Zanderij. *ADC Monografie*, Amersfoort.
- Bechert, T., 1974:** *Asciburgium-Ausgrabungen in einem Römischen Kastell am Niederrhein*, Duisburg (Duisburger Forschungen 20).
- Bernhard, H., 1981:** Zur Diskussion um die Chronologie Rheinzaberner Relieftöpfe, *Germania* 59, 79-93.
- Bloemers, J.H.F., 1978:** *Rijswijk (ZH), "De Bult". Eine Siedlung der Cananefaten*, Amersfoort. (Nederlandse Oudheden 8).
- Blom, E. en L. van der Feijst in voorbereiding:** *Poeldijk-Westhof vindplaats B*, Amersfoort (ADC-Rapport).
- Blom, E. en W. K. Vos in voorbereiding:** *Archeologische monumentenzorg in Woerden "plangebied Hoochwoert". De opgravingen 2002-2006 in het Romeinse Castellum Laurium, de vicus en van het schip de 'Woerden 7'*, Amersfoort (ADC Monografie).
- Bogaers, J.E., 1974:** Romeinse militairen aan het Helinium, *Westerheem* 23, 70-78.
- Brakman, A., in voorbereiding:** *Keramisch bouw materiaal*, in L. van der Feijst/J. De Bruin/E. Blom in voorbereiding.
- Bruin, J. de, 2003:** *Licht in de duisternis. Bewoning in de Romeinse tijd in Poortugaal (Z-H) belicht*. Amsterdam (Ongepubliceerde doctoraalscriptie UvA).
- Bruin, J. de, 2005:** Een eerste aanzet tot de ontrafeling van de bewoningsgeschiedenis van zuidelijk Zuid-Holland in de Romeinse tijd, in E. van Rossum, J. Hendriks, A. Bright en D.E. Smal (eds), 2005: *SOJA 2002 Leiden en SOJA 2003 Amsterdam*, Leiden.
- Bruin, J. de, in voorbereiding:** Romeins aardewerk. in L. van der Feijst/J. De Bruin/E. Blom in voorbereiding.
- Brunsting, H., 1937:** *Het grafveld onder Hees bij Nijmegen. Een bijdrage tot de kennis van Ulpia Noviomagus*, Amsterdam (Archaeologisch-Historische Bijdragen IV).
- Bult, E.J., 1998:** Landschapontwikkeling en bewoningsgeschiedenis in en om Naaldwijk tot het eind van de 12de eeuw, in H.I.M. Groenewegen, *Naeltwick 1198 – 1998*, Naaldwijk.
- Bult, E.J., 2003:** *Programma van Eisen voor een Aanvullend Archeologisch Onderzoek op de bebouwingslocatie voor het Holland College aan de Zuidweg in de gemeente Naaldwijk*, Delft.
- Bult, E.J., 2004:** *Programma van Eisen voor een archeologische opgraving op de bouwlocatie van een scholencomplex voor het Holland College aan de Zuidweg in Naaldwijk (gemeente Westland)*, Delft.
- Catz, M. en S.M.E van Lith, 2003:** *Romeins glas van de opgravingen in Midden Delfland*, Amsterdam (AAC Publicaties 14).
- Chenet, G., 1941:** *La céramique gallo-romaine d'Argonne du IVe siècle et la terre sigillée décorée à la mollette*, Mâcon (Fouilles et documents d'archéologie antique en France 1).
- De Clercq, W. & P. Degryse, 2006:** Low Lands Ware. Definiëring van een belangrijke Romeinse aardewerkproductie en haar distributie (ca. 60-300 AD; Nederland, België, Duitsland), Gent. (*Romeinensymposium 15 december 2006, Vrije Universiteit Amsterdam*).
- Derks, T. in voorbereiding:** Inscripties op brons, in L. van der Feijst/J. De Bruin /E. Blom in voorbereiding.
- Diederik, F., 2002:** *'Schervengericht'. Een onderzoek naar inheems aardewerk uit de late derde en de vierde eeuw in de Kop van Noord-Holland* (AWN-reeks 3).
- Dockum, S.G. van, en E.J. van Ginkel, 1993:** *Romeins Nederland, archeologie en geschiedenis van een grensgebied*, Utrecht.

- Duncan-Jones, R.P., 1980:** Length-Units in Roman Town Planning: The Pes Monetalis and the Pes Drusianus, *Britannia* XI, 127-133
- Enckevort, H. van, 2000:** Een rurale nederzetting uit het begin van de derde eeuw te Venray-Hoogrieboek, in H. Stoepker (red.), *Venray-Hoogrieboek en Venray-Loobeek. Nederzettingen uit de prehistorie, Romeinse tijd en Late-Middeleeuwen*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 46, 33-166).
- Feijst, L. van der/J. De Bruin/E. Blom, in voorbereiding:** *De Nederzetting te Naaldwijk II. Bewoningssporen uit de Romeinse tijd en de Middeleeuwen. Een Definitief Archeologisch Onderzoek ten behoeve van nieuwbouw voor het Holland College te Naaldwijk*. Amersfoort (ADC monografie).
- Goossens, T.A., 2006:** *Schipluiden, 'Harnaschpolder'*, Amersfoort (ADC-Rapport 625).
- Gose, E., 1976:** *Gefäß typen der Römischen Keramik im Rheinland*, Köln (Beihefte der Bonner Jahrbücher, Band 1).
- Groot, M., in voorbereiding:** *Zoöarcheologie*, in L. van der Feijst, J. de Bruin en E. Blom in voorbereiding.
- Haalebos, J.K., 1990:** *Het grafveld van Nijmegen-Hatert. Een begraafplaats uit de eerste drie eeuwen na Chr. op het platteland bij Noviomagus Batavorum*, Nijmegen (Beschrijvingen van de verzamelingen in het Provinciaal Museum G.M. Kam te Nijmegen XI).
- Hallewas, D.P., J.F. van Regteren Altena & A.P. Pruissers, 1976.** Naaldwijk, in H. Sarfatij (red.), *Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1975, II Zuid-Holland, Holland* 8, 265-266.
- Hazenbergh, T., 2000:** *Leiden-Roomburg 1995-1997: Archeologisch onderzoek naar het Kanaal van Corbulo en de vicus van het castellum Matilo*, Amersfoort. (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 77).
- Heeringen, R.M. van, 1989:** The Iron Age in the Western Netherlands III: Site Catalogue and Pottery Description, Map Sheet 2, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 39, 7-68.
- Heeringen, R.M. van, 1989:** The Iron Age in the Western Netherlands IV: Site Catalogue and Pottery Description, Map Sheet 3, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 39, 69-156.
- Heeringen, R.M. van, 1989:** The Iron Age in the Western Netherlands V: Synthesis, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 39, 7-68.
- Heeringen, R.M. van, R.C.G.M. Lauwerier & H.M. van der Velde, 1998:** *Sporen uit de IJzertijd en de Romeinse tijd in de Hoeksche Waard. Een Aanvullend Archeologisch Onderzoek te Westmaas- Maaszicht, gemeente Binnenmaas*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 56).
- Hiddink, H., 1990:** *Een inventarisatie en functionele analyse van de zgn. vici in Germania Inferior en Noordelijk Gallia Belgica in de vroeg- en midden Romeinse tijd*, Amsterdam (ongepubliceerde doctoraalscriptie Vrije Universiteit Amsterdam).
- Holwerda, J.H. & N.J. Krom, 1907:** *Opgravingen te Naaldwijk*, Leiden (Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden 3).
- Holwerda, J.H., 1923:** *Arentsburg. Een Romeinsch militair vlootstation bij Voorburg*, Leiden.
- Holwerda, J.H., 1936:** *De nederzetting te Naaldwijk*, Leiden (Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden 17, 9-37).
- Jackson, J.M.D., 2006:** *Wonen op het Duinzand. Een nederzetting van de Cananefaten aan de Scheveningseweg in Den Haag*, Amsterdam (Ongepubliceerde doctoraalscriptie Vrije Universiteit Amsterdam).
- Jonge, W. De, J. Bazelmans en D. de Jager, 2006:** *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht.
- Kater-Sibbs, G.J.F., 1969:** *Preliminary Catalogue of Sarapis Monuments*, Leiden (Études Préliminaires aux Religions Orientales dans L'Empire Romain XVII).
- Kars, E.A.K. & W.K. Vos, 2004:** *Romeins baksteen in Nederland, ADC-info 2003*, Amersfoort.

- Kersing, V.L.C. & J.A. Waasdorp, 1995:** *Romeinen op Ockenburgh II. Verslag van een archeologisch onderzoek in 1994*. (Intern verslag Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer Afdeling Archeologie).
- Konen, H.C., 2000:** *Classis Germanica. Die römische Rheinflotte im 1.-3. Jahrhundert n.Chr.*, St. Katharinen.
- Kort, J.-W. de en Y. Henk 2007:** Het kanaal van Corbulo. *Archeobrief* 11-1, 2-4
- Londen, H. van, 1995:** *Rapportage van het archeologisch onderzoek naar bewoningssporen uit de Romeinse Tijd. Onderzoek in het kader van het Midden-Delflandproject: vindplaats 21.23, Schiedam Polderweg, vindplaats 21.28, 'Het Kraaiennest' en 'Het Abtwoudse Bos'*, (Ongepubliceerde doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam).
- Londen, H. van, 2006:** *Midden-Delfland: the Roman Native Landscape Past and Present* Amsterdam (Proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Macdonald, W.L., 1986:** *The architecture of the Roman Empire II, an urban appraisal*, New Haven.
- Maier, C., 1995:** Allgemeine vicus-Forschung, in T. Lorenz (eds.), *Der Römische vicus von Gleisdorf. Bericht über die Ausgrabungen 1988-1990*, Wien (Veröffentlichungen des Instituts für klassische Archäologie der Karl-Franzens-Universität Graz 2, 6-24).
- Millett, M., 1982:** Distinguishing between the 'Pes Monetalis' and the 'Pres Drusianus': Some Problems. *Britannia* XIII, 315-320.
- Nieuwhof, A., 2004:** *Een archeologisch inventariserend onderzoek (IVO) door middel van proefsleuven aan de Zuidweg te Naaldwijk*, Groningen (ARC-Publicaties 94).
- Oelmann, F., 1914:** *Die Keramik des Kastells Niederbieber*, Frankfurt am Main (Materialien zur römisch-germanischen Keramik 1).
- Osinga, L.R.P., T.J. Hoekstra, M.D. de Weerd & S.L. Wynia (red.), 1989:** *Het Romeinse Castellum te Utrecht*, Utrecht (Studies in Prae- en Protohistorie 3).
- Pirling, R., 1966:** *Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep 1960-1963*, Berlin (Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Serie B. Die fränkischen Altertümer des Rheinlandes 2).
- Ploegaert, P.H.J.I., 2005:** *Archeologisch onderzoek Naaldwijk 'Zuidweg'*, Amersfoort (ADC-rapport 426).
- Pruissen, C., van, in voorbereiding:** Natuursteen, in L. van der Feijst/J. De Bruin /E. Blom in voorbereiding.
- Reichmann, C., 2001:** Gelduba (Krefeld-Gellep) als Fernhandelsplatz, in T. Grünwald (Hrsg.), *Germania inferior. Besiedlung, Gesellschaft und Wirtschaft an der Grenze der römisch-germanischen Welt*, Berlin/New York, (RGA-Ergänzungsband 28, 480-516).
- Schabbink, M., in voorbereiding:** Middeleeuws aardewerk, in L. van der Feijst, J. de Bruin en E. Blom in voorbereiding.
- Schinkel, K., 1998:** Unsettled Settlement, occupation remains from the Bronze Age and the Iron Age at Oss-Ussen, *Analecta Praehistorica Leidensia* 30, 5-305.
- Slofstra, J., 1991:** Changing settlement systems in the Meuse-Demer-Scheldt area the Early Roman period, in N. Roymans/F. Theuws (eds.), *Images of the past. Studies on ancient societies in North-Western Europe*, Amsterdam (Studies in prae-en protohistorie 7, 131-199)
- Sommer, C.S., 1988:** Kastellvicus und Kastell. Untersuchungen zum Zugmantel im Taunus und zu den Kastellvici in Obergermanien und Rätien, *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 13, 457-707.
- Quack, J., 1665:** *De Maaskaart*, Rotterdam.
- Taayke, E., 2006:** Uslarien? Rijn-Wezer-Germaans aardewerk op Nederlandse bodem, in Brinkkemper *et al*, *Vakken in vlakken. Archeologische kennis in lagen*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 32, 199-214).
- Takács, S., 1995:** *Isis and Sarapis in the Roman world*. Leiden (Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain).

- Thiel, A., 2001:** Streifenhäuser, in T. Fischer (Hrsg.), *Die römischen Provinzen, eine Einführung in ihre Archäologie*, Stuttgart, 88-91.
- Trierum, M. C. van, 1992:** Nederzettingen uit de IJzertijd en de Romeinse Tijd op Voorne-Putten, IJsselmonde en in een deel van de Hoekse Waard, in Döbken, A. B., *BOORbalans* 2, Rotterdam, 15-102.
- Trimpe Burger, J.A., 1977:** Brabers bij Haamstede, een opgraving, 1956-1957. Overdruk uit *Kroniek van het Land van de Zeemeermin (Schouwen-Duiveland)* 2, 1977, 40-53.
- Vanderhoeven, T., in voorbereiding,** Romeins glas, in L. van der Feijst/J. De Bruin/E. Blom in voorbereiding.
- Velde, H.M. van der, 2001:** *Archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk, een voorlopig verslag*, Bunschoten (Vestigia-rapport V17).
- Velde, H.M. van der, in voorbereiding:** *Katwijk-Zanderij*, Amersfoort (ADC Monografie).
- Visser, C., 2005:** De gebouwen van het imperium, in B. Colenbrander (red.), *Limes Atlas*, Rotterdam, 57-70.
- Vons, P. en A.V.A.J. Bosman, 1988:** Inheemse boeren bezochten de verlaten versterkingen Velsen I en II, *Westerheem* 37, 1-16.
- Vos, W.K., 2000:** *Aanvullend archeologisch onderzoek in Monster-Poeldijk, 'vindplaatsen A en B'*, Bunschoten (ADC-Rapport 37).
- Vos, W.K., 2002:** *De inheems-Romeinse huisplattegronden van De Horden te Wijk bij Duurstede*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 96).
- W.K. Vos en J.J. Lanzing, 2000:** *Valkenburg-Veldzicht: onderzoek 1994-1997*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 78).
- Waasdorp, J.A., 1999:** *Van Romeinse soldaten en Cananefaten, gebruiksvoorwerpen van de Scheveningseweg*, Den Haag (VOM-reeks 2).
- Waasdorp, J.A., 2003:** *III M.P. naar M.A.C. Romeinse mijlpalen en wegen*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 8).
- Waasdorp, J.A., 2006:** Romeinse infrastructuur. De ontsluiting van het Cananefaatse gebied, in W. de Jonge et al. (eds), *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht, 117-130.
- Wit, M.J.M. de (red.), 2003:** *ARC-Rapporten 2002*, Groningen (ARC-Publicaties 80).
- Wiepking, C. G., 1997:** *Leidschendam-Leeuwenbergh. 'Erfgoed der Erven'*, (Ongepubliceerde doctoraalscriptie, Vrije Universiteit Amsterdam).